Horváth István
Kisebbségszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák

Horváth István

Kisebbségszociológia.
Alapfogalmak és kritikai perspektívák

Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujeană
Kolozsvár, 2006

Készült a

Max Weber
Társadalomkutató
Alapítvány és az

Apáczai Közalapítvány támogatásával.

Szakvélemény:
Dr. Irina Culic egyetemi docens
Dr. Magyari Tivadar egyetemi docens

A könyv egyetemi jegyzetként használható
a Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatán.

© Horváth István

Borítóterv: Könczey Elemér
DTP: Módi István
Lektorálta: Kiss Judit és Gál Katalin

Kiadja: Presa Universitară Clujeană, 2006

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Kisebbségszociológia. Alapfogalmaktól kritikai perspektívákig
Horváth István
Cluj Napoca: PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ, 2006

Bibliografie
Index
ISBN (10) 973-610-444-3;
ISBN (13) 978-973-610-444-2
I. Horváth István

Tartalom

Bevezető 9

1. A faji és etnikai viszonyok szociológiája, mint ágazati szociológia 11

1.1. Az etnikailag plurális társadalmak integrációjának tanulmányozása 14
1.2. Az etnikai kizárási mechanizmusok tanulmányozása 15
1.3. Az etnikai tanulmányok (ethnic studies) 16
1.4. A nemzet szociológiája 17
1.5. Posztkoloniális tanulmányok 18
1.6. Nacionalizmus tanulmányok 19
1.7. Kulcsfogalmak, kérdések, feladatok 20

2. Faj, fajelméletek és rasszizmus. 21

2.1. A faj biológiai fogalma 22
2.2. Fajelméletek 25
2.3. Rasszista (faji) politika 29
2.4. A faj reprezentációi és a rasszializáció 31
2.5. A fajelméletek vonzalma szűkebb régiónkban 34
2.6. Kulcsfogalmak, kérdések, feladatok 36

3. Etnikum, etnicitás 37

3.1. Az etnikum terminus használatának történelmi és kulturális változatai 38
3.1.1. Az etnikum terminus a román nyelvterületen 40
3.2. Lényeges elemek az etnicitás értelmezéséhez 41
3.3. Perspektívák az etnicitás elemzésében 42
3.3.1. Objektív versus szubjektív etnicitás 44

3.3.2. Az etnicitás, mint „totális intézmény” versus szimbolikus etnicitás 45
3.3.3. Primordializmus versus instrumentalizmus (szituacionális etnikai azonosulás) 49
3.3.4. Tradicionális versus modern 53
3.3.5. Lényegi jellemző versus határfenntartás 58
3.4. Kulcsfogalmak, kérdések, feladatok 60

4. Az etnikai kategóriák és a klasszifikáció változó logikái 61

4.1.1. Az etnikai kategóriarendszerek pluralizmusa 62
4.1.2. Problematikus viszonyok a „kategóriák” között 63
4.1.3. Hatalmi technikák és etnikai kategóriák 66
4.1.4. Az etnikai kategóriák látszólagos rendje 69
4.2. Klasszifikációs logikák és gyakorlatok 70
4.2.1. Eltérő klasszifikációs logikák 70
4.2.2. Plurális besorolási gondolatmenetek 71
4.2.3. Az önbesorolás és a hatalmi heteroidentifikáció 76
4.3. Kulcsfogalmak, kérdések, feladatok 78

5. A csoportviszonyok szociálpszichológiai elemzésének alapkategóriái: sztereotípia 79

5.1. A sztereotípia, mint kulturális termék 80
5.2. A sztereotípia, mint a társadalmi percepció sajátos megnyilvánulása 82
5.2.1. A sztereotípia funkciói 83
5.2.2. A sztereotip információfeldolgozás és ítéletalkotás 86
5.3. Kulcsfogalmak, kérdések, feladatok 89

6. A csoportviszonyok szociálpszichológiai elemzésének alapkategóriái: az előítélet 91

6.1. Előítélet és sztereotípia 92
6.2. Az előítéletesség szintjei 93
6.3. Az előítélet és társadalmi cselekvés: Merton tipológiája 100
6.4. Előítéletesség és társadalmi ellenőrzés: leplezetlen és kifinomult előítéletek 104
6.5. Elméletek az előítéletességről 106
6.5.1. A történelmi-kulturális elméletek 107
6.5.1.1. Történelmi traumák és az emlékezés politikája 108
6.5.1.2. Átfogó történelmi perspektívában zajló folyamatok 110
6.5.1.3. Az etnocentrizmus univerzális jellege 111

6.5.2. Szociológiai elméletek 112
6.5.2.1. Demográfiai elméletek 112
6.5.2.2. Gazdasági strukturális elméletek 114
6.5.2.3. A társadalmi interakciók gyakoriságára és jellemőzire vonatkozó elméletek 115
6.5.2.4. A társadalmi rend és társadalmi változás kapcsán megfogalmazott elméletek 117
6.5.2.5. A társadalmi kommunikáció megszervezésére visszavezető elméletek 119
6.5.3. Pszichológiai elméletek 122
6.5.3.1. Az előítélet és az információfeldolgozás sajátossága 122
6.5.3.2. Az előítélet, mint csoportnorma 123
6.5.3.3. Az előítélet, mint patologikus személyiségfejlődés eredménye 125
6.5.3.4. Egyéni személyiségdinamika: frusztráció – agresszió elmélet 126
6.5.3.5. Az autoriter személyiség, mint partikuláris személyiség-szerkezet 127
6.6. Kulcsfogalmak 131

7. Diszkrimináció 133

7.1. A modern ember meghatározása és a diszkrimináció fogalma 134
7.2. A diszkrimináció beazonosításának a színterei és a kiemelten oltalmazott kategóriák 136
7.3. A diszkrimináció tipológiái 140
7.3.1. Minősített (objektív) és szubjektív diszkrimináció 141
7.3.2. A tudatos és a nem szándékos diszkrimináció 144
7.3.3. Elszigetelt illetve intézményesült (strukturális) diszkrimináció 146
7.3.4. Direkt és indirekt diszkrimináció 148
7.4. Felvállalni a huzamos diszkrimináció következményeit: pozitív diszkrimináció 149
7.5. Diszkrimináció, diszkriminációellenes törvények és intézmények Romániában 150
7.6. Kulcsfogalmak, kérdések, feladatok 154

8. Kisebbség – többség 157

8.1. A kisebbség demográfiai és szociológiai meghatározása 157
8.1.1. Schermehorn két dimenziós kisebbségtipológiája 159
8.1.2. A kisebbségi helyzet: eredet szerinti tipológia 159
8.2. Kisebbség: gazdasági- és státusegyenlőtlenségek 161
8.2.1. A közvetítő kisebbségek elmélete 162
8.3. A romániai roma kisebbség 163
8.4. Kulcsfogalmak 166

Felhasznált könyvészet 167

Bevezető

Ez a könyv a már másfél évtizede tartott kisebbségszociológiai előadások, illetve az ebben a témakörben végzett kutatások során felgyűlt anyag rendszerezésének és publikálásának az első lépése. Ezt a munkát (reményeim szerint hamarosan) az asszimiláció, integráció és a plurális társadalmak kohéziója témában írt elméleti és fogalmi rendszerező, összefoglaló jellegű tankönyv követi.

Az itt szereplő témák kiválasztása, kialakítása során kettős megfontolás vezérelt: a kisebbségszociológia (faji és etnikai viszonyok szociológiája) már bevettnek számító témáit és fogalmait, valamint a régiónk (beleértve a Balkán, illetve Közép- és Kelet-Európa) összetett (és nem mindig problémamentes) etnikumközi viszonyait, annak minél több vonatkozását bemutatni. Ez utóbbi célkitűzésre vezethető vissza, hogy a klasszikus tankönyvekben marginálisan tárgyalt témák is belekerültek ebbe a tankönyvbe. Ilyen például *Az etnikai kategóriák és a klasszifikáció változó logikái* című 4. fejezet, amelynek célja „egészséges", kritikai távolságtartás kialakítása a hivatalos etnikai statisztikák kapcsán. A tankönyv ugyanakkor nem az új perspektívák, hanem a klasszikusnak mondható témák és fogalmak áttekintésére vállalkozik.

Célom volt az interetnikus viszonyok mentén a romániai törvények, intézmények, partikuláris folyamatok bemutatása is, anélkül, hogy ez irányban kimerítő összefoglalót szándékoztam volna nyújtani. Ezt részben már megtettem a romániai kisebbségpolitikai rendszerváltást tárgyaló angol nyelvű könyvemben *(Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania, 1993–2001)*, és tervben van ennek a témának egy aktualizált magyar nyelvű elemzése is.

A könyvet használó oktató- és hallgatókollégák visszajelzéseit szívesen fogadom és várom az ihorvath66@yahoo.com elektronikus postacímre.

1.

A faji és etnikai viszonyok szociológiája, mint ágazati szociológia

Annak ellenére, hogy az etnikai faji viszonyok szociológiája alig egy fél évszázada különült el önálló ágazati szociológiaként, az etnikai pluralizmus, az etnikai és faji viszonyok szociológiai kutatása hozzávetőleg egy évszázados múltra tekint vissza. A szociológia történetének első fél évszázada során (hozzávetőleg a 19. század második felében) a szociológusok az etnicitást, az etnikai pluralizmus kapcsán felvetődő társadalmi jelenségeket nem tartották kutatásra érdemesnek. Ez egyáltalán nem véletlen, ugyanis a kor gondolkodói a társadalmak etnikai pluralizmusát, az ennek kapcsán felvetődő társadalmi problémákat ideiglenes és átmeneti jelenségnek minősítették, hisz a kulturálisan homogén emberiség kialakulását a modernizáció elkerülhetetlenül bekövetkező fejleményeként vetítették elő (Gellner 1995).

> *Ez az elgondolás a társadalmi viszonyok* INDUSZTRIALISTA *megközelítésében gyökerezik. Ezen szemléletmód szerint a modernitásban a gazdasági logika alapvetően meghatározza a társadalmi viszonyok és identitások alakulását. A társadalmi viszonyok során, az addigiaknál sokkal hangsúlyosabban, az egyéni hatékonyság és termelékenység kerül előtérbe, ez a dimenzió válik a legfőbb értékelési ismérvvé. Ez kizárja az egyének nem érdemalapú (tehát az örökölt, etnikai vagy faji alapon történő) értékelését, másrészt meghatározóan hat az egyéni cselekvők racionalitására. Ugyanis – vallják az indusztrialista szemléletmódot felvállaló társadalomkutatók – az egyén számára, az etnikai közösségi hovatartozás alternatívájaként, megjelenik az individuális teljesítmények elismerésén alapuló státusszerzést és identitást meghatározó kötődések lehetősége (Geschwender 1978:19-26; Hirschman 1983:400).*

Az etnicitás, az interetnikus folyamatok első számottevő elméleti és empirikus elemzései valamikor a 20. század legelejére tehetőek. Az elméleti hozzájárulásokat illetően megemlítendő Max Weber rövid, de azóta is megkerülhetetlen fejtegetése az etnici-

tásról (lásd Horváth 1995a; Weber 1992:96). A 20. század első éveiben W.E.B. DuBois (aki Max Weberrel is szakmai kapcsolatokat ápolt), átfogó empirikus anyag alapján elemezte a faji elkülönülés változatos társadalmi formáit (Lange 1983). És szintén a 20. század első évtizedeiben, a Chicagói Iskola keretein belül, már megtörténik az első empirikusan megalapozott elméleti szintézis, amely az etnikailag plurális társadalmakon belül körvonalazódó társadalmi folyamatok átfogó magyarázatára, modellálására törekszik.

A kezdeti fellendülés nem maradt folytatás nélkül. Változatos elméleti megközelítésben, változó politikai célkitűzésektől motiválva az etnicitás, az interetnikus viszonyrendszer számos társadalomtudomány számára jelent meg fontos kutatási témaként. A diszciplináris „tulajdonjogokat" illetően ma már teljesen értelmetlen felvetés, hogy az etnicitás, a kulturális pluralizmus inkább az *etnográfia*, *etnológia*, *antropológia* vagy a *szociológia* kiemelt témaköre, ugyanis mindenik diszciplína esetében egyformán lényeges kutatási témaként jelenik meg. Ugyanakkor a *szociálpszichológia* vagy a *politikatudomány* fogalmi és elméleti hozzájárulását mellőzve csak nagyon csonka képet kaphatunk az etnikai és faji viszonyok kapcsán egy évszázad alatt felhalmozódott tudásanyagról. Ugyanígy a *történelemtudomány* is, de mindenekelőtt a *társadalomtörténet* számos olyan leírással, elemzéssel szolgál, amely adott etnikai identitások történeti dinamikájára vagy az interetnikus viszonyrendszerek történeti beágyazódottságára irányítja a figyelmet. És egyre több diszciplína – például a *közgazdaságtan* vagy a *társadalomföldrajz* – gazdagítja új elemzési és értelmezési szempontokkal az etnicitás témakörben felhalmozódó tudást. Tehát az etnicitás, az interetnikus viszonyok tanulmányozása manapság óhatatlanul MULTIDISZCIPLINÁRIS MEGKÖZELÍTÉST feltételez.

Az etnicitás iránti tudományos érdeklődés, az etnicitás témakörének a kutatása nem aprózódik szét a különböző diszciplínák között, hanem – hozzávetőleg a 20. század hatvanas-hetvenes éveitől kezdődően – egy jól elkülönült, saját arcéllel rendelkező autonóm kutatási mezőnyként működik (Banton 2003). Ezt a tudományos intézményesülési folyamatot támasztja alá az is, hogy a Nemzetközi Szociológiai Társaság (*International Sociological Association*) 1967-ben létrehozza az etnikai-, faji- és kisebbségi viszonyokkal foglakozó szakosztályát.

Az etnicitás nemcsak a kutatás, hanem az oktatás terén is egyre nagyobb teret nyert, a hetvenes évektől errefele majdnem minden (legalábbis az angolszász nyelvterületen kiadott) bevezető jellegű szociológia, antropológia tankönyvben, szintézisben megjelenik egy etnicitás, faj vagy kisebbség témakörében írt fejezet is. Az oktatás szintjén a diszciplína SZÁMOS MEGNEVEZÉSE használatos. Az angolszász szakmai körökben a leggyakrabban a faji és etnikai viszonyok szociológiája (*sociology of race and ethnic relations*) megnevezést használják, de az egyetemi oktatásban számos más megnevezéssel is találkozunk. Több szociológia szak tanrendjét átvizsgálva (olyanokról van szó, ahol az etnikumközi viszonyok tanulmányozása nem különül el hangsúlyosan szakirányként) nagyon gyakran találkozunk az *interetnikus viszonyok szociológiája* vagy a

kisebbségszociológia megnevezésekkel, de megemlíthetjük a *multikulturalizmus,* vagy *az interkulturalitás szociológiája, kisebbségkutatás, nemzeti és etnikai kisebbségek, ethnoszociológia* elnevezéseket is.

Az interetnikus viszonyok tanulmányozását a társadalmakon belüli etnokulturális pluralitás és az ennek kapcsán felmerülő problémák társadalomtudományos tanulmányozását jelentős mértékben meghatározza a politikum. Ez a POLITIKAI BEÁGYAZÓDOTTSÁG két irányban is megnyilvánulhat: vagy úgy, hogy a kutatások alátámaszthatnak, megerősíthetnek egy a politikum által meghirdetett stratégiát (politikummal való konvergencia), vagy éppenséggel adott politikum által generált jelenségek, folyamatok határozzák meg a vizsgálatok, elemzések irányát (politikai folyamatok által generáltak).

Amikor a vizsgálódások a *politikummal való konvergencia* jegyében történnek, a kutatói megközelítések (explicit vagy implicit módon) összefonódnak a politikum által kezdeményezett, támogatott reformirányzatokkal, társadalomszervezési törekvésekkel.

> *A Chicagói Iskola képviselői a 20. század elején az Egyesült Államokban domináns az ún. „olvasztótégely"-politika hitvallásának a jegyében, ennek a politikának a célkitűzéseit felvállalva végezték munkájukat. Az „olvasztótégely" tézisnek megfelelően az amerikai kultúra folyamatos kulturális szintézis eredménye, amelyhez minden bevándorló kultúra hozzájárul, azt gazdagítja, színesíti. A politikai hitvallás tehát minden bevándorló egyén esetében az asszimilációt, nem pedig a származási kultúra fenntartását tartja kívánatosnak. A politika, így a szociológiai vizsgálatok is, az asszimiláció folyamatára és sajátosságára fektették a hangsúlyt. Ezt az irányzatot felváltotta az etnikai kizárási mechanizmusok tanulmányozása, ez pedig egybecsengett azzal a politikai irányzattal, amely a különböző etnikai és faji kisebbségek esélyegyenlőségének a növelését célozta. Az etnikai kizárási mechanizmusok, az előítéletesség kutatása azért fejlődhetett, mert a politikum határozottan fellépett az ilyen alapon történő hátrányos megkülönböztetések ellen, és a tudomány így a politikai cselekvés alátámasztását szolgálta.*

Az interetnikus kutatások politikailag beágyazottak abban az értelemben is, hogy bizonyos kutatási irányok éppen a politikai cselekvések nyomán jelennek meg: a *politikai cselekvések, folyamatok generáltják.* Ez azt jelenti, hogy az elemzések, kutatások tárgyát a politikum által kiváltott, felerősített folyamatok képezik. Jó példa erre a nacionalizmus vagy a posztkoloniális tanulmányok, amelyek az államok etnikai, kulturális pluralizmusa kapcsán kialakított gyakorlatokat, illetve azok következményeit vizsgálják.

A következő alfejezetekben az etnikai és faji viszonyok vonatkozásában kialakult tudásanyag fontosabb fejezeteit, történelmileg körvonalazott irányzatait mutatjuk be.

1.1. Az etnikailag plurális társadalmak integrációjának a tanulmányozása

Az interetnikus viszonyok első, elméleti szinten kidolgozott és empirikusan megalapozott kutatási irányzata Robert Park nevéhez és a *Chicagói Iskolához* kapcsolódik (Hirschman 1983:399). A vizsgálódások társadalmi kontextusát a 20. század eleji amerikai nagyvárosok sajátosan alakuló interetnikus folyamatai képezték. Ennek egyik kiemelkedő példája Chicago többnyelvű, és több, jobbára szegregáltan élő etnikai és faji közösségeiből összeálló városképe volt.

Az észak-amerikai kontinens két-három évszázad alatt számos eltérő nyelvű és etnikumú bevándorló számára nyújtott új otthont, a 19. század végére azonban ez a sokszínűség egy angolszász dominanciájú kulturális mintázattá olvadt össze. A 20. század elejére az amerikai társadalom önmeghatározása számára centrálissá vált kulturális integráló/asszimiláló képessége, amit az olvasztótégely (*melting pot*) azóta szakfogalommá vált metaforájával fejeztek ki. A 19. század végi és 20. század eleji nagy bevándorlás és masszív amerikai urbanizáció kontextusában ez az asszimilációs/integrációs képesség kérdőjeleződött meg. A nagyon nagy számban érkező és a rohamosan fejlődő nagyvárosokban letelepedő európai bevándorlók jelentős része ugyanis etnikai származási alapon, térben is szegregált nagyközösségekbe tömörült, így megtartotta és (legalábbis rövid távon) sikerrel termelte újra származási kultúrájának számos elemét. Az ennek következményeként kialakult etnokulturális mozaik jelentős mértékben eltért a szimbolikus és hatalmi elitek által fenntartott vágyálomtól: a kulturálisan homogén és ezen az alapon integrálodó társadalom képétől. Így tehát alapvető kérdésként merült fel az, hogy miként alakul az etnikailag számottevően heterogén, és nem mindig konfliktusmentes városi társadalom a jövőben. Ennek a kérdésnek a megválaszolását vállalták fel a Chicagói Iskola képviselői.

Ebben a kontextusban fogalmazódik meg az etnikailag plurális társadalmak dinamikájára vonatkozó első átfogó jellegű elméleti tézis, amely a faji viszonyok ciklusa (*race relations cycle*) néven vált ismertté. Park szerint a komplex iparosodott társadalmak bevándorlói esetében az identitás fenntartása valószínűsíthetően átmeneti, hisz a befogadó társadalmakba történő betagolódásnak több mozzanata van: kontaktus, verseny (nem kizárhatóan konfliktus), alkalmazkodás és (valószínűsíthetően) asszimiláció (Park 1926:196). Park végső soron elkerülhetetlennek (és hosszú távon megvalósíthatónak) tartotta az akkori amerikai társadalom énképe számára oly fontos asszimilációt. Ez a megközelítés nem egyszerűen az akkori amerikai társadalomszemlélet a pluralizmus kapcsán kialakított domináns viszonyulásának a tudományos megerősítéseként értelmezendő, hanem a korban általánosnak mondható, modernizációs (ún. indusztrialista) alapfeltevéseken is nyugszik.

Az interetnikus viszonyok korai elemzői tehát az asszimilációt elsősorban a társadalom szervezésének logikájából következő megállíthatatlan folyamatként és nem valamilyen politikai megfontolás alapján megfogalmazott kívánatos állapotként szemlélik. Amellett, hogy sokan (és az utóbbi időben egyre többen) vitatták a faji viszonyok ciklusát, ennek elméleti előfeltevései a későbbiekben termékenyítően hatottak az integráció és asszimiláció témakörében folytatott további vizsgálatokra. A továbbfejlesztések egyrészt a ciklus empirikus tanulmányozását, másrészt az elmélet árnyaltabb és operacionális leírását célozták meg (Sanders 2002:232), utóbbiak közül mindenképpen megemlítendő Milton Gordon (1964) operacionális modellje az asszimiláció különböző dimenzióiról.

1.2. Az etnikai kizárási mechanizmusok tanulmányozása

A múlt század negyvenes éveinek Amerikájában egyre markánsabban körvonalazódó Új Társadalompolitika (*New Deal*), illetve a színes bőrű társadalmat is mozgósító polgárjogi mozgalom által meghatározott szellemi légkör és reformszellem igen termékeny periódust jelentett az etnikai és faji csoportok közötti viszonyok tanulmányozásában is. Ez a politikai irányvonal a teljes és tényleges jog- és esélyegyenlőség eszményének a megvalósítását és a faji, etnikai viszonyok kapcsán felszínre törő társadalmi feszültségek csökkentését célozta meg. A hangsúlyt a jogok univerzalizmusára, az esélyegyenlőség érvényesítésére és az átfogó társadalmi részvételre fektették, és ezzel összhangban alakult a tudományos kutatás témaválasztása is (Cuin és Gresle 2002:211).

Ebben a politikai és közéleti kontextusban különös figyelmet szenteltek az etnikai, faji előítéletesség termelte társadalmi elkülönülés, kizárás és diszkrimináció tanulmányozásának. A színes bőrűek polgárjogainak a kiterjesztésére irányuló mozgalommal összhangban, és azt felvállalva, a vizsgálódások meghatározó programatikus célkitűzése az előítéletesség társadalmi kihatásainak a mérsékelése volt; és a csoport, illetve az attitűdök és vélemények szerveződése vált központi témává. Ebből kiindulva nem véletlen, hogy a szociálpszichológia a konfliktuscsökkentő és esélynövelő társadalmi gyakorlatok kiemelt szövetségesévé, illetve az interetnikus kutatások (és nemcsak) vezető diszciplínájává vált (Pléh 2000:497).

Érzékeltetésképpen idézünk Muzafer Sharif egyik klasszikusnak tekintett tanulmányából, amelynek már a címe is, A fölérendelt célok szerepe a csoportközi konfliktus enyhítésében, érzékelteti a kutatások gyakorlati végcélját és a társadalmi reformokba betagolt jellegét. A tanulmány egy kísérlet eredményeinek a feldolgozására épül. A kísérletben során két olyan csoport kialakulását segítették elő, amelyek belső kohéziója az egymással való kompetitív viszonyok rendszerén belül alakult ki. Ezt követően olyan feladatokat szabtak ki a csoportok számára, amelyeket csak fokozott együttműködéssel oldhattak meg. A csoportközi viszonyok dinamikáját értékelve Sharif így

összegez: „a csoportközi konfliktus enyhítése érdekében javasolt különböző módszerek – az információk terjesztése, a társadalmi érintkezés fokozása és a vezetők tárgyalásai – csak akkor érhetnek el új jelentőséget és nagyobb hatékonyságot, ha a csoportok között zajló, valamennyi érdekelt számára valóságos és kényszerítő jellegű, fölérendelt célok elérését szolgáló interakciós folyamatok szerves részét képezik" (Sharif 1998:130).

Ebben a periódusban került be (vagy nyert teljes polgárjogot, pontos, kidolgozott meghatározást) a társadalomtudományos elemzés szakszótárában egy sor alapvető fogalom (előítéletesség, sztereotípia) és módszer (például az előítéletesség mérésére alkalmazott különböző attitűdskálák, mérési eljárások). Az akkor kidolgozott fogalom- és elméletrendszer, valamint módszertan azóta is az interetnikus (és általában a csoportközi) viszonyok kutatásának meghatározó tudásanyagát képezi.

1.3. Az etnikai tanulmányok (ethnic studies)

Az Egyesült Államokban a múlt század hatvanas éveitől kezdődően a jogok univerzalizmusát és az átfogó társadalmi részvételt követelő, főleg a feketék által szorgalmazott polgárjogi mozgalom programját felváltotta egy határozottan a sajátosság megjelenítését felvállaló identitáspolitikai mozgalom. Politikai célkitűzése már nem elsőrendűen az esélyegyenlőség megvalósítása, hanem az etnikai, faji különbségek tényének társadalmi tudatosítása, az elkülönülő identitásoknak a nyilvános szférában történő megjelenítése, a kulturális különbségek meg- és elismertetése volt. Ez a politikai fordulatváltás lecsapódott az amerikai kollégiumokon és egyetemeken belül is. A különböző etnikai és faji kisebbségi csoportokhoz tartozó diákok nyomást gyakoroltak az egyetemek vezetőségére annak érdekében, hogy olyan programokat, előadássorozatokat és kutatásokat kezdeményezzenek, amelyek tárgya a többségitől eltérő identitások tanulmányozása. Az amerikai egyetemek többségében a vezetőség pozitívan viszonyult ezekhez a kérdésekhez: mindenekelőtt a társadalomtudományok (de nemcsak, hanem például az irodalomtörténet) keretében egyre több olyan kutatási és oktatási programot támogattak, amely az amerikai kisebbségi identitások sajátosságait tárta fel és mutatta be.

Ez a mozgalom nem maradt meg a pusztán polgári jogosítványok fajtól független kiterjesztésénél, hanem bizonyos szegmensei a politikai jogosítványok kiterjesztését is követelték. Több olyan, főleg a színes bőrűek nevében szóló politikai mozgalom jelentkezett, amelyeket jogosan sorolhatunk a különböző kisebbségi nacionalizmusokhoz. Egyes aktivisták az egyesült államokbeli feketéket egy külön nemzet tagjainak nyilvánították, nagyobb kulturális autonómiát, önrendelkezést követeltek, hosszú távon pedig önálló nemzetállam megalapítását célozták.

Az etnikai tanulmányok égisze alatt induló oktatási programok folyamatosan professzionalizálódtak és egyre markánsabban intézményesültek, így például 1980-ban

több mint 103, afro-amerikai tanulmányokra szakosodott tanszéket tartottak nyilván. Ugyanakkor az Egyesült Államokban számos más, különböző identitás tanulmányozását a középpontba helyező program (Hispanic Studies, Asian-American Studies) indult be és működött (Gutierrez 1994).

Tehát az etnikai tanulmányok a poszt-indusztriális társadalmak identitáspolitikájának a terméke, a társadalmak növekvő multikulturalizmusára adott választ, az etnokulturális pluralizmust vállalja fel, mint értéket és, mint vizsgálandó jelenséget.

1.4. A nemzet szociológiája

Az eddig bemutatott fejlődéstörténet alapján joggal lehet levonni azt a következtetést, hogy az etnikai és faji viszonyok kutatása – más szakszociológiákhoz hasonlóan – jelentős mértékben elamerikanizálódott. Hiszen számos kutatási téma, problémafelvetés, illetve az ezek kapcsán kidolgozott fogalmak és elméletek sajátos észak-amerikai kontextusban jöttek létre, az európai társadalomkutatók ezeket csak átvették.

> *Az amerikai társadalomtudományok lépéselőnye tény, aminek oka mindenekelőtt abban keresendő, hogy az európai társadalomtudományokban a kulturális elkülönülés, a társadalmi viszonyoknak az etnokulturális tényezők által meghatározott elrendeződése egészen a hetvenes évek végéig másodlagosnak számító téma volt. Az elemzések a hetvenes évek végéig a termelés és elosztás kapcsán kialakuló osztály és réteg választóvonalaira összpontosítottak. Az etnicitás csak annyiban merült fel fontos változóként, amennyiben a társadalmi és etnikai választóvonalak egybeestek (például a bevándorlók esetében). Michel Wieviorka szerint az etnicitásnak, mint kutatási témának az előtérbe kerülése Európában egybeesik a poszt-indusztriális társadalmakban bekövetkező változásokkal, amikor a társadalmi törésvonalak már nem a termelés és az elosztás folyamatában kialakult és a rétegződés terminusaiban leírt viszonyok kapcsán, hanem az eltérő identitású közösségek között jelennek meg. Így az anyagi javak eloszlásának a problematikáján kívül egyre több figyelmet szenteltek a különböző kategóriák kulturális jogai és lehetőségei közötti aszimmetriáknak (Wieviorka 1996).*

Az, hogy az etnokulturális pluralizmus elemzésében Európa jelentős mértékben az Amerikából történő behozatalra támaszkodik, nem jelenti azt, hogy nem létezett volna, vagy nem létezne a kulturális pluralizmus iránti, partikulárisan európai érdeklődés és reflexió. Ilyen irányzatot képvisel az a francia kezdeményezésű vállalkozás, amely a *nemzet szociológiája* megnevezéssel vált ismertté. A 19. század végén és a 20. század elején érvényesülő francia szociológiai kánonnak megfelelően a modern társadalomszervezés legátfogóbb tudati és intézményes kereteként a nemzetet határozták meg és

a szociológia ennek a tanulmányozását tartja egyik kiemelkedő feladatának. A nemzet szociológiájának nem tárgya, hanem kiindulópontja a nemzet eszmei állapota, ami egyfajta normatív viszonyítási alapot jelent: a ténylegesen létezőt folyamatosan az elvárt, az eszményinek elgondolt állapothoz viszonyítják. Vagyis a nemzet szociológiája azt vizsgálja, hogy az elképzelt, kívánatosnak tartott állapotokhoz képest milyen a szociológia által rögzített tényállás (Schnapper 1991:17). Ebben az átfogóbb kontextusban a nemzet szociológiájának egyik kiemelt témája az etnokulturális pluralizmus kihatása a nemzeti kohézióra: a nemzeti egység, kohézió (mint norma és ideológia) egy lehetséges kívánatos állapot az adott, ténylegesen létező kulturális pluralizmus kontextusában.

A nemzet, mint a politikai és az átfogó társadalmi létezés kerete, román szociológia- és eszmetörténeti szempontból is megkülönböztetett figyelemben részesült. Olyannyira, hogy a két világháború közötti román szociológia egyik (talán a legmeghatározóbb) egyénisége, Dimitrie Gusti a szociológiát egyenesen a *nemzet tudományának* nevezte, a szociológia legfőbb hivatásának pedig a nemzeteszme megvalósításához való hozzájárulást tekintette. A jelenkori román nemzetszociológiai próbálkozásokat illetően ki kell emelnünk Dan Dungaciu nemrég publikált szintézisét, amely egyrészt a Gusti-féle nemzetszociológiai szemléletmódot próbálja reaktualizálni, másrészt a jelenkori elméleti felvetések és az etnokulturális probléma kontextusában fejti ki a román nemzetszociológia szemléletmódjának néhány szempontját (2004). Említésre méltó a francia nemzetszociológiai iskola is, amely a sajátos francia nemzeti ideológiai örökség jegyében (amely kvázi előírja a kulturális pluralizmussal járó partikularitások feloldását az egyetemesebb és homogénebb jellegű állampolgári kötelékekben), eszményi célként felvállalva próbál szembesülni a bevándorlás következtében kulturálisan egyre mozaikszerűbbé váló francia társadalom kihívásait (Delannoi 1999; Schnapper 1991; Schnapper 2004; Schnapper és Bachelier 2001).

1.5. Posztkoloniális tanulmányok

1950–1970 között felbomlott a koloniális rendszer, ami a társadalomtudományok önreflexióját eredményezte. Egyértelművé vált ugyanis a felismerés, hogy a koloniális rendre jellemző (és a társadalomtudományok által kidolgozott) társadalomreprezentációk a gyarmati hatalomgyakorlás részeként működtek (Lazarus 2004; Pels 1997). Ilyen reprezentáció volt például a törzs, mint jól behatárolt, zárt társadalmi, kulturális és politikai alapegység, valamint az afrikai társadalmak egy kontinentális méretű primitív törzsi moziakként történő értelmezése (Jones 1997). Az a kognitív eszköztár, amelynek segítségével a gyarmatosítók az ellenőrzésük alá vont társadalmak etno-kulturális sokszínűségét reprezentálták, egyrészt nem segítette elő az illető társadalmak adekvát megismerését, másrészt olyan értékszempontokkal volt terhelt, amelyek expli-

cit vagy implicit módon a gyarmatosítók dominanciáját voltak hívatottak legitimálni. Ez a kritikai viszonyulás nagymértékben elősegítette az etnicitás mint kognitív konstruktum (tehát a társadalmi valóságot nemcsak leíró, hanem rendszerező, jelentéssel és értéktartalommal felruházó) működésének a megértését. Ebben a kontextusban számos szerző felhívta a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus, mint domináns nyugati ideológia nagymértékben meghatározta a harmadik világ kulturális pluralizmusának a reprezentációit. Ebben a témakörben kiadott legközismertebb összefoglaló munka Benedict Anderson *Elképzelt közösségek (Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism)* című könyve (1991).

1.6. Nacionalizmus tanulmányok

A 20. század közepén a nemzet mint analitikus kategória megszűnt létezni a társadalomtudományok számára. A társadalomtudósok hallgatólagosan egyetértettek az azóta hamisnak bizonyult tézisben: a nacionalizmust egy államalapítást szolgáló ideológia instrumentumaként kezelték, amely már a 20. század második felében teljesen elavult (McCrone 1998). A nyolcvanas években egyre többen hívták fel a figyelmet arra, hogy a posztindusztriális társadalomra jellemző identitáspolitikai jelenségek nem egy esetben a nemzet fogalmi hálójában és ideológiájában fogalmazódnak meg. A kommunista rendszer bukását követő politikai és ideológiai újrarendeződés során is (lásd a volt Jugoszláviát) a különböző csoportok érdekei a nacionalizmus régen túlhaladottnak hitt retorikájában fogalmazódtak meg, és gyakran a nacionalista politika avíttnak és illiberálisnak minősített eszköztárát felhasználva nyilvánultak meg.

A nacionalizmusról szóló tanulmányok ebben a kontextusban indultak rohamos fejlődésnek. Alapvetően azt vizsgálták, miként intézményesült és nyilvánult meg a nemzet, mint politikai és kulturális közösségszervező elv, miként hat ki az a társadalmi önértelmező diskurzusokra, valamint a politikai cselekvések tartalmára és irányára (Brubaker 1996; Thompson és Fevre 2001). Ennek az elemzési iránynak legalább két figyelemre méltó sajátossága hangsúlyozható: a perspektíva kiemelt fontosságot tulajdonít az államnak, mint intézményes szereplőnek, amely etnikai pluralizmushoz való viszonyulását meghatározónak tekinti. Továbbá az elemzői hangsúlyt az interetnikus viszonyok sajátos eseteire, az átpolitizált etnikai kapcsolatokra – vagyis a politikai mezőnyön belül az etnikai elkülönüléssel kapcsolatos, illetve ennek okán megfogalmazódó eszmékre, intézményekre és viszonyokra fekteti.

Kulcsfogalmak

- Chicagói Iskola
- DuBois, W.E.B.
- etnikai kizárás
- etnikai tanulmányok
- etnikai viszonyok szociológiája
- faji viszonyok ciklusa
- Gusti, Dimitrie
- indusztrialista tézis
- kisebbségszociológia
- Weber, Max
- nacionalizmus tanulmányok
- nemzet szociológiája
- olvasztótégely tézis
- Park, Robert
- posztkoloniális tanulmáyok
- Új Társadalompolitika

1.7. Kérdések, feladatok

1. Mit jelent az, hogy az etnicitást, az interetnikus viszonyokat multidiszciplináris megközelítésben vizsgáljuk? Mondjunk néhány példát a multidiszciplináris jellegre!
2. Magyarázzukk el,példákat is felidézve, hogy mit jelent az interetnikus viszonyok kutatásának politikai beágyazódottsága?
3. Felidézve az indusztrialista tézist, magyarázzuk el, hogy miért nem kutatták az etnicitást a társadalomtudományok a 19. század során?
4. Miért volt szükséges a koloniális rendszert követően felülvizsgálni azokat a társadalomtudományos fogalmakat, amelyek segítségével a különböző afrikai és ázsiai társadalmakat leírták?
5. Hogyan lehet értelmezni a kijelentést, miszerint az etnikai kizárási mechanizmusok tanulmányozását az emberi jogok egyetemes és átfogó érvényesítése, az etnikai tanulmányokat pedig a partikularizmus megjelenítése motiválta?
6. Nézzünk utána: vajon ma is kizárólag az „olvasztótégely" filozófiája jellemző az amerikai etno-kulturális pluralizmus kezelésére vagy már vannak más elgondolások is? Melyek lehetnek ezek?
7. Mi a különbség a nemzet szociológiája és a nacionalizmus tanulmánya között? Melyik inkább a kritikai és melyik inkább a normatív felhangú vizsgálódási irány?

2.

Faj, fajelméletek és rasszizmus

A társadalomtudományok általában, de a szociológia is, fenntartásokkal viszonyulnak azon szempontokhoz, amelyek meghatározó szerepet tulajdonítanak az öröklésnek, másodrangúnak tartva a társadalmi tanulás szerepét a szocializációban. Ehhez viszonyítva a köztudat szintjén az örökölt biológiai jellemzőkre való hivatkozás a legkézenfekvőbb magyarázati stratégiák egyike, mondhatni a spontán társadalomszemlélet egyik velejárója. Valaki az eszét például örökölhette a dédnagyapjától, a bűnözői hajlamait az anyai nagybátyjától, a gátlásosságát az anyjától, de ugyanígy természetes az emberek számára, hogy a romák vérében van a zenei tehetség, vagy hogy minden sötétbőrű született atléta.

A kulturális pluralizmus magyarázatának és értelmezésének egyik, a köznapi tudás szintjén még mindig legelterjedtebb módja A KULTURÁLIS KÜLÖNBSÉGEK ELBIOLOGIZÁLÁSA, azaz természeti, biológiai, öröklött tényezőkre történő visszavezetése. Ennek egyik, eszmetörténetileg a legmélyebb, gyökerekre visszavezethető (és a legmesszemenőbb politikai kihatásokkal járó) változata a *faj* fogalma, osztályozási logikája és politikai ideológiája köré szerveződött.

Az egyéni személyiség sajátosságainak, illetve a csoportok közötti vélt vagy valós kulturális különbségeknek az elbiologizálása, az elgondolás, hogy a „vér" a különbségek hordozója, nem történelmi újdonság. A vér szimbóluma, a vérség szerepe kapcsán kialakult hiedelmekre alapozva magyarázták nemcsak a kulturális gyakorlatok jellegzetessége által elhatárolt csoportközi, hanem a más társadalmi választóvonalakkal elhatárolt rétegek (például a nemesek és a köznép) közötti különbségeket is. Annak ellenére, hogy a kulturális vagy a társadalmi különbségeknek örökletes, biológiai tényekkel történő magyarázata (a naturalisztikus okfejtés vagy a különbségek elbiologizálása) a közgondolkodás viszonylag elterjedt jellemzője, pontatlan volna a gondolkodásnak ezen jellegzetességét rasszizmusnak nevezni. Ugyanis a rasszizmus (jóllehet kétségtelenül együtt jár vele) a kulturális különbségek elbiologizálásának egy sajátos, a modern európai tudományos gondolkodás korai stádiumában (18. század második felétől) fejlődésnek induló, és a 20. század közepéig jelentős elfogadottságnak örvendő tudomány- és eszmetörténeti mozzanata.

2.1. A faj biológiai fogalma

Az emberiség fajokra való felosztása, az ehhez kapcsolódó kérdéskör látszólag nem a szociológia és általában a társadalomtudományok, hanem az élettudományok: a biológia, az orvostudomány vizsgálódási- és érdeklődési köréhez tartozik. Ám a biológiai faj fogalma, vagy a biológiai szempontból vizsgált és értelmezett különbségek rendszere nem támasztja alá a rasszista diskurzus alapvető tételét, azaz az emberi nem biológiai fajokra, legalábbis biológiailag egyértelműen elkülönülő, diszkrét alegységekre történő felosztását.

> *Ez az elgondolás eszmetörténetileg a modern európai tudományos gondolkodásnak, a 18. század során a biológián belül erőteljesen megnyilvánuló, nagy rendszerező, osztályozó periódusára vezethető vissza. Ez a modern biológiai klasszifikációk megalapozójának, Karl Linnének a nevéhez kapcsolható, aki pusztán földrajzi alapon különböztette meg a rasszokat. Az általa meghatározott kategóriákra nemcsak a földrajzi elkülönülés, hanem a felszínes fizikai (mindenekelőtt a bőrszín) és feltételezett erkölcsi jellemzők szintjén történő egyértelmű morális differenciáció is jellemző. Így például a rézbőrűek viselkedéséről úgy tartja, hogy szokás által, az afrikiakról, hogy szeszély által, az európaiak viselkedéséről pedig, hogy a racionális törvény által szabályozott. Linné klasszifikációjának a helyét átveszi a fizikai antropológia megalapítójának tartott Johann Blumenbach (1752–1840) tipológiája, amely már egzaktabb mérésekre alapozva (a koponyák eltérő méretaránya alapján) próbál egyértelműen elkülönülő, diszkrét kategóriákat kialakítani.*

Amint az emberiség fajok szerinti osztályozására irányuló kezdeményezés a biológia kezdeményezése volt, ugyancsak a biológia (természetesen jelenlegi tudásszintjén) az a tudomány, amely fenntartásokkal viszonyul a korai osztályozási lendület során kialakított faji klasszifikáció logikájához és a felállított kategóriák érvényességéhez.[1]

Az első (egyáltalán nem formális) kifogás az osztályozás ismérveivel kapcsolatos. Az, amit a biológia emberi fajnak nevez, logikailag nem felel meg a biológiában (legalábbis az emlősök esetében) használatos faj-meghatározás ismérvének. Ugyanis míg a rasszista gondolkodás szerint az adott volumenű fenotipikus (külső fizikai jegyekre és nem az adott faj meghatározó, konstitutív genetikai jellemzőire vonatkozó) különbségek megléte az emberiség fajok szerinti felosztásának a meghatározó ismérve, addig a biológia az interfekunditás (a kölcsönös megtermékenyítés és az egészséges és továbbszaporítható utódnemzés) képességét tartja egyik meghatározó kritériumnak (Ruffié 1983). Természetesen ez a megközelítés nem az emberi faj változatosságát (egy fajon

1 A jelenlegi vita állását egy közérthető angol nyelvű összefoglaló formájában lásd a Races genomics projekt honlapján: http://raceandgenomics.ssrc.org.

belül vagy egyedek csoportja között létező jelentős fizikai és/vagy fiziológia eltéréseket) tagadja, hanem azt, hogy ez a biológiai sokszínűség a faj klasszifikációs logikájának megfelelően osztályozható, illetve, hogy az emberi faj diszkrét, egymástól jól elkülöníthető kategóriákra osztható fel.

Ennek kapcsán vetődik fel a faj biológiai osztályozásának egy másik problematikus vonzata: a faji elhatároló jegyek képlékenysége, relativitása. A problematikusságnak az oka az, hogy a fajokat diszkrét, egymástól jól elkülönülő kategóriákként kezelik, viszont az ezekbe a kategóriákba történő besorolás olyan ismérvek alapján történik, amelyek folyamatos, mennyiségi változókkal írhatók le. Ilyen például a (messzemenően leggyakrabban használatos) bőrszín alapján történő faji besorolás. Az emberi bőrszín árnyalata a környezeti alkalmazkodás következtében alakult ki, annak függvényében, hogy menynyire volt a bőr kitéve a közvetlen napsütés intenzitásának. Egy populáció bőrszíne annak a függvénye, hogy mennyi ideig (és több ezer éves folyamatról van szó) és milyen távolságra élt az illető populáció az egyenlítőtől: minél távolabb és huzamosabban, annál valószínűbb, hogy a bőrének nagyobb a fényvisszaverő képessége (annál fehérebb). A bőr színárnyalata, fokozatosan, a napnak való kitettség mértékével arányosan változik.

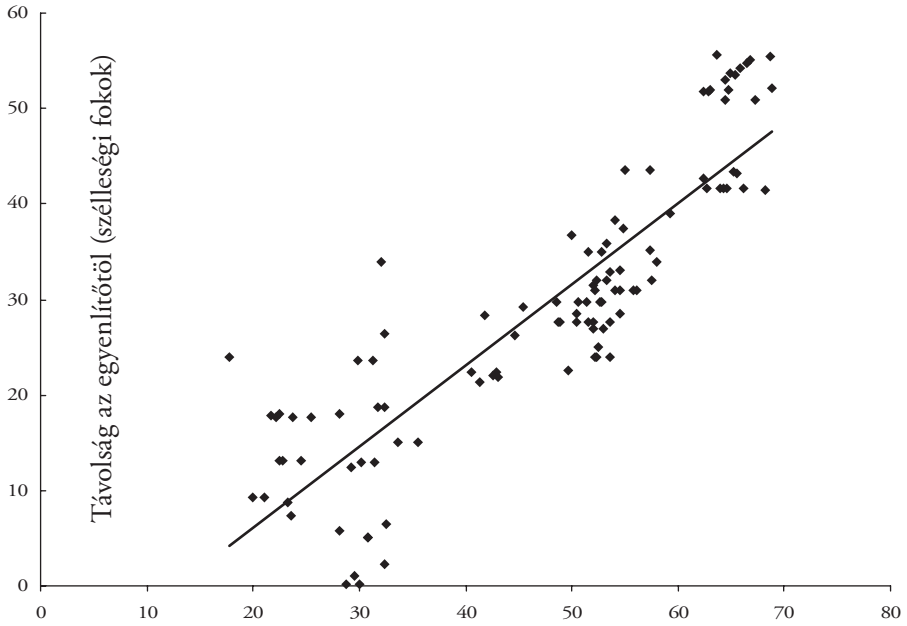

A bőr fényvisszaverő képességének az alakulása az egyenlítőtől való távolság függvényében. Forrás (Relethford 1997)[2].

2 Az adatok letölthetőek a http://www.oneonta.edu/academics/anthro/anth333/files.html linkről (Letöltve 2006. február 21.)

Tehát - amint az a fentebbi ábráról is leolvasható, - a bőrszín mint a faji besorolások legevidensebb jegye enyhe fokozatonként halványul (vagy válik sötétebbé) és nem a nagy faji kategóriáknak megfelelően, egymástól láthatóan és egyértelműen elütő nagy bőrszín-kategóriákba csoportosultan. A fajok közötti pontos határok megvonása ennek betudhatóan nem könnyű feladat: ezt (a több ezer éves evolúció során kialakuló bőrszín árnyalatok mellett) bonyolítja a fajilag vegyes társadalmakon belül tapasztalható, biológiai keveredés okán kialakuló, dinamikusan változó színárnyalódás.

> *1948 után a Dél-Afrikai Köztársaságban bevezették az apartheid rendszert, amely lényegében a faji hovatartozás alapján differenciált politikai részvételi lehetőségeket biztosított. Mivel a négy faji kategória: fehér, indiai, színesek (vegyes felmenők) és feketék eltérő szabadságjogokkal és politikai jogosítványokkal rendelkeztek (természetesen a fehér lévén a legelőnyösebb helyzetben), évente megtörtént a népesség faji besorolása is. Mivel mindenkinek egy (és csakis egy) kategóriába kellett tartozni, nem volt lehetőség átmeneti vagy köztes kategóriába történő besorolásra, így nagy problémát jelentett a nem egyértelmű fenotipikus jegyekkel rendelkező személyek faji beazonosítása. A számlálóbiztosok által használt egyik módszer a fésülés volt: amennyiben a fésű megakadt az egyén hajkoronájában, az sötétbőrűnek, vagy vegyes faji származásúnak minősült.*[3]

A biológiai fajbesorolások harmadik jelentős problémája az, hogy a tipológiák statisztikai magyarázóértéke nagyon mérsékelt, ha több fenotipikus változót vonunk be az elemzésbe (bőrszín, koponyaméret, magasság, testalkat, stb.). Ezek a változók elhanyagolható mértékben kongruensek. Tehát a klasszikus faji besorolások alapján kialakított faji kategóriák nagyon keveset ragadnak meg az emberi nem biológiai variációiból. Másképpen megközelítve, több fenotipikus jegy mentén vizsgálva: két eltérő faji kategóriába sorolt személy biológiailag hasonlóbb lehet, mint két bőrszín alapján egyazon kategóriába sorolt egyed. Ezt a trendet erősíti meg a modern biológia is, amely a klasszikus faji kategóriákba sorolt populációk géntérképeit vizsgálva ugyanerre a következtetésre jutott. Számszerűsítetten fogalmazva a faji kategóriákon belüli genetikai variációk aránya a fajok közötti genetikai variációkhoz viszonyítottan messzemenően nagyobb. Az összehasonlító géntérkép-vizsgálatok alapján elmondható, hogy az emberi genetikai állomány variációjának mintegy 85–95 százalékát ugyanazon fajhoz tartozó egyedek között, és 5–15 százalékát a bőrszín alapján elhatárolt fajok között regisztrálták (Lewontin 1972).

Tehát az emberi nem biodiverzitásának (biológiai sokféleségének) az osztályozására kialakított biológiai faj fogalma, valamint a faji klasszifikációs logika kapcsán számos olyan probléma merül fel, amely jelentős mértékben megkérdőjelezi a fogalom hasznosságát, relativizálja leíró, rendszerező értékét (Hull 1998).

3 Lásd BBC World Service: The Story of Afrika, letölthető a http://www.bbc.co.uk/worldservice/africa/features/storyofafrica/12chapter7.shtml linkről (Letöltve 2006. február 22.)

2.2. Fajelméletek

Jóllehet viszonylag egyértelműen kijelenthető, hogy a faj biológiai fogalma nem bizonyult igazán operacionálisnak és hasznosnak, ez nem jelenti azt, hogy a faj kategória érdektelenné válna a szociológia számára. A fenotipikus különbségekhez, mindenekelőtt a bőrszínhez ugyanis sajátos, a faj fogalma köré csoportosuló hiedelmek, jelentések, ideológiák rendszere kapcsolódik. Ezeknek, a faji klasszifikációk biológiai megalapozottságától teljesen függetlenül, a legtöbb társadalomban meghatározó szerepe van a társadalmi és kulturális különbségek reprezentálása és kezelése kapcsán (Winant 2000). A társadalomtudományok számára tehát a faj már nem a biológia által meghatározott, onnan átvett osztályozási rendszer, hanem egy társadalmilag felépített, társadalmi reprezentációkban gyökerező valóság (Yinger 1985).

A szociológiai megközelítésben tehát, a látható fizikai jegyek alapján beazonosítható személyek nem fenotipikus sajátosságaik okán kezelendők külön elemzési kategóriaként, hanem azért, mert az adott társadalomban az adott fenotipikus sajátosságokhoz meghatározott jelentések kapcsolódnak. Ezen jelentések, reprezentációk meghatározzák a társadalom többi tagjainak a viszonyulását, ez a viszonyulás pedig nagy mértékben kihat az adott fenotipikus tulajdonságokkal rendelkező személyek életesélyeire.

> *Nemcsak a bőrszín, hanem (legalábbis elvben) bármilyen fizikai jellemző kapcsán kialakulhatnak olyan reprezentációk, amelyek meghatározhatják, hogy a társadalom miként viszonyul az illető fizikai jellemzőkkel rendelkező kategóriákhoz. Ilyen lehet például a hajszín is, hisz mifelénk a rőt haj kapcsán léteztek és léteznek olyan jellegű hiedelmek, amelyek meghatározóan hathatnak ki az ilyen színű fejdíszt viselő személyekre. Ezt például Jókai egyik regényének részlete is érzékletesen illusztrálja: „A zsidóknál is az a (hibás) elővélemény, hogy a veres hajú ember rossz ember. Ezt már az újszülött is tudja. Azért, amint a világra jöttével megpillantja, hogy neki veres haj jutott, könyörögni kezd a Jehovának, hogy vegye el róla ezt a megbélyegző jelt, s engedje a haját barnára változni. Jehova könyörül rajta, s azt mondja: jól van, megengedem, hogy a hajad barnára vagy szőkére változzon, ha megfogadod, hogy jó ember fogsz lenni. Ha aztán rossz ember válik belőle, akkor a Jehova a barna haj mellé veres bajuszt, szakállt növeszt neki: s az ilyen ember van legjobban kipécézve, akinek a haja barna, a bajusza veres." (Jókai Mór: Egetvívó asszonyszív[4])*

Társadalomtörténeti szempontból a faj kategóriája által közvetített társadalmi jelentések rendszere messze az egyik legmeghatározóbb rendszernek tekinthető. Mindenekelőtt azért, mert a faji reprezentációk kidolgozásában és fenntartásában sokáig jelentős szerepet játszott a tudomány is, ami különös autoritást és társadalmi legitimitást

4 Lásd http://mek.oszk.hu/00700/00780/ (Letöltve 2006. február 24.)

kölcsönzött a faji klasszifikációknak. Amint arról már az előbbiekben is volt szó, az emberi nem külső biológiai jegyek alapján történő fajokra való felosztásában a biológiának volt kezdeményező szerepe. A szociológia alakulását tekintve a 19. század során a biológia által gyártott elméleteknek általában jelentős sikere volt (gondoljunk például Herbert Spencerre), ezen belül is külön kiemelkedett a faj fogalma. Az évszázad második felében a biológia által kidolgozott faji klasszifikációs rendszer a társadalmi magyarázat és elméletalkotás talán legmeghatározóbb kiindulópontjaként jelent meg (Szczepanski 1973).

Habár több személyt, szellemi forrást is nyilván tartanak, a legtöbb, a rasszizmus eszmetörténetét taglaló szerző egyetért abban, hogy a fajelmélet koherens megfogalmazására a 19. század közepén került sor, és abban is, hogy az egyik legnagyobb hatású szerző Joseph Arture de Gobineau (1816-1882) volt. Éppen ezért a modern fajelmélet vagy rasszista ideológia születését konvencionálisan a Gobineau több kötetben, 1853-55 között megjelenő munkája, az *Értekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről (Essai sur l'inégalité des races humaines)* megjelenéséhez kapcsolják (Park 1926; Popeau 1998).

> *Gobineau tulajdonképpen történetfilozófusként lépett be az akadémiai mezőnybe, vizsgálódásainak alapvető kérdése: a társadalmak és államok fejlődésének, illetve hanyatlásának alapvető okai. A társadalmak, kultúrák közötti különbségek magyarázata a fajok eltérő potenciálja. A bőrszín alapján elkülönített fajokat biológiailag meghatározott képességeik szempontjából alapvetően egyenlőtlennek tekinti. E szerint a fehér (vagy az árja) faj jellemzői: kisfokú érzékiség, magas fokú intelligencia, rend- és harmóniaérzéken alapuló rendszerező tehetség, amely megalapozza a vezetői, uralkodói szerepet. A sárga fajra a közepes intelligencia, a kitartás, a szorgalom és az utilitarisztikus beállítottság jellemző, ennek alapján kiválóan alkalmas a kereskedelem művelésére, az élet gyakorlatiasabb, földhöz-ragadtabb vonzatának a szervezésére. A fekete fajt érzékinek, érzelmesnek tartja, amely nem képes uralni az akaratát, ezért alacsony fokú szervezésre képes, viszont fantáziadús és érzékeny, tehát kiválóan alkalmas a művészetek művelésére. A történelmi változások fő mozgatóereje ez az egyenlőtlenség, mint ahogyan – a romantikus, pesszimista alkatú értelmiségi szemléletének megfelelően – a korabeli hanyatlás is faji okokra vezethető vissza. A civilizációs krízis oka a fajok keveredése, ami Gobineau szerint, az összekeveredő fajok eredeti lappangó lehetőségeit senyveszti el. Ugyanis a természetes rend alapján kifejlődő civilizációra a fajok közötti keveredésnek van a legjelentősebb negatív hatása, amit a szerző az emberiség degenerációja legfőbb forrásának tart, és értelemszerűen a fajok tisztasága mellett száll síkra.*

A fajelméletek, a faji ideológia főbb téziseit Tzvetan Todorov a következőkben fogalmazza meg:

a) *A faji elkülönülés vitathatatlan evidencia.* A fajokat határozottan elkülönülő (kívülről jól beazonosíthatóan zárt, belül homogén) társadalmi csoportoknak tekinti. A biológiai jellemzők alapján faji kategóriákba sorolható embercsoportok létét vitathatatlan igazságként, axiómaként kezeli.

b) *A fizikai jellemzők, a társadalmi alkat és a morális jellemvonások közötti szoros kapcsolat.* A csoportok társadalmi és morális természete biológiai, faji jellemző, tehát az emberiség fajonként differenciált, biológiailag meghatározott jellemzőkkel rendelkezik: adott civilizáció, kulturális és társadalmi rendszer egy adott faj genetikailag meghatározott lappangó lehetőségeinek a függvénye. Vagyis (a felvilágosodás eszmerendszerével ellentétben) a fajelméletek az örökölt tényezők determinizmusát abszolutizálják, és elhanyagolhatónak (szinte irrelevánsnak) tartják a környezeti tényezők, a szocializáció által kifejtett alakító hatást (biológiai, faji determinizmus*)*.

c) *Az egyéni jellemvonások a csoportjellemzők viszonylatában másodlagosak*. Annak a feltételezése, hogy az egyén viselkedését teljes mértékben csoporttagsága határozza meg, valamint hogy minden eltérő, sajátos megnyilvánulás felszínes és másodlagos, tehát irreleváns. Ennek jegyében a rasszista szempontok által meghatározott vizsgálódások a csoportokat nem egyének által létrehozott dinamikus (tehát változó) alkalmazkodási mezőnyként értelmezik, hanem olyan entitásokként, amelyek jellemzőit szerves egészként kell vizsgálni. (Todorov 1999:138-142)

> *Például egy, tartalmában pozitívnak tűnő, de lényegében rasszista kijelentés szerint a feketék általában véve jó atléták (szívósabbak, inkább képesek fokozott fizikai erőkifejtésre). Ez látszólag alátámasztható azzal, hogy az atlétikai (általában a fokozott fizikai teljesítményt feltételező) versenyeken a feketék képviselői nagyobb arányban vannak jelen, mint a fehér vagy a sárga faj képviselői. Ezt a tényt viszont értelmezhetjük másképpen is. A sport általában – és kiemelten azok a versenysportok, amelyek esetében az egyéni teljesítmény egyértelműen mérhet – olyan érvényesülési lehetőségeket kínál, amelyek esetében a bőrszín kapcsán kialakult előítéletek nem jelentkeznek hátrányként. Így a faji előítéletek okán hátrányosan megkülönböztetett kategóriák inkább ilyen jellegű lehetőségek felé orientálódnak. Tehát jelenlétük az illető érvényesülési mezőnyben nem a velük született, fajilag meghatározott képességeknek, hanem sokkal inkább annak tudható be, hogy ebben az érvényesülési mezőnyben kisebb az esélye a faji alapon történő megkülönböztetésnek.*

d) *Az értékek és a fejlődés univerzális hierarchiája*. Annak ellenére, hogy az emberiséget egymástól lényegesen eltérő (egymással csak a degeneráció kockázatával keveredő) biológiai variánsokként reprezentálják, az ezen fajoknak tulajdonított

társadalmai teljesítményeket és morális megnyilvánulásokat az értékeknek egy univerzális hierarchiáján értékelik, az általuk megvalósított civilizációt pedig egy egyetemes történelmi fejlődési logikának megfelelően minősítik. Vagyis a fajelméletek ellentmondó módon az emberiséget egyszerre tekintik fajilag radikálisan megosztottnak, plurálisnak, és ugyanakkor egy univerzális fejlődési és erkölcsi mérce alanyainak. A fajelmélet logikája szerint tehát az emberi fajok nem egyszerűen adottságokban különböznek, hanem abszolút értékben is: teljesítményeik egy-egy *kumulatív* és *lineáris* történelemszemléleten belül, hierarchikusan értékelhetőek. A lineáris történelemszemléletnek megfelelően az emberiség, annak ellenére, hogy egymás melletti fajokként létezik, egyetlen egységes történelmi fejlődési folyamat alanya. Ebben a történelemben a legelőrehaladottabb a fehér faj, az általa megvalósított nyugati civilizáció, így az európai történelmet tekintik az emberiség történetében abszolút viszonyítási alapnak, a történelem fejlődésének abszolút és vitathatatlan csúcsának, amelyhez viszonyítva a színes bőrűek által kifejlesztett civilizációk: „…messze le vannak maradva, egyesek valahol félúton, mások ezer, sőt tízezer években mérhető távolságban befagyottan késlekednek" (Lévi-Strauss 1987:12). Ez az elgondolás az alapja annak a szemléletnek, hogy bizonyos fajok (a fehér vagy az indoeurópai fajta) az emberiség fejlődésének a húzómotorjai, míg mások, például a primitívnek tartott civilizációk (itt a rasszista szerzők főleg a fekete Afrikára utalnak): *örök gyermekkorra ítéltettek*. Vagy, amint azt Ernst Renan állítja Kínáról, valamint a fehér és fekete közötti köztesnek tartott kínai fajról: *egyfajta tökéletesítésre nem alkalmas Európaként* ragadt meg a történelemben (idézi Todorov 1999:160).

e) *A politikai gyakorlatot a fajokról szóló tudásra kell alapozni*. Eszerint az emberiség minden tagja közötti egyenlőség elve tarthatatlan, és amint azt a rasszista ideológia tartja, a politikai cselekvésnek tényként kell kezelnie a fajok közötti egyenlőtlenség meglétét. Ennek jegyében a rasszisták számára, nemhogy morálisan elfogadhatóak, hanem egyenesen politikailag kívánatosak az olyan berendezkedések, amelyek a fajok közötti egyenlőtlenségre alapoznak, illetve annak fenntartását tűzik ki célul. A felsőbbrendű (fehér) faj domináns helyzetének a politikum általi biztosítása olyan gesztus, amely megteremti annak lehetőségét, hogy ez a faj az emberiség fejlődésének fő/egyetlen letéteményeseként kiteljesíthesse hivatását.

Jelenleg a rasszizmus kifejezés, több értelmezésben és megközelítésben, tulajdonképpen az idegengyűlölet szinonimájaként, használatos. Egyrészt, egyfajta minimalista megközelítésben rasszista az a személy, vélemény vagy viszonyulás, amely kerüli más csoportokkal a kontaktust és azok társadalmon belüli jelenlétét problematikusnak vagy egyenesen kellemetlennek tartja: *idegenkedő rasszizmus*. Másrészt a maximalista meghatározás szerint rasszista az a személy, vélemény vagy viszonyulás, mely vallja és felvállalja azt a tézist, miszerint a társadalmi viszonyokat és a politikai döntéseket

a fajról szóló tudásra kell alapozni. Vagyis elfogadja, hogy a politikumot ne a fajtól függetlenül biztosítandó egyenlőség, hanem, az általa igaznak vélt, faji sajátosságok politikum által történő érvényesítésének az elve vezérelje (*biológiai vagy ideológizált rasszizmus*). Harmadrészt, a legáltalánosabb fogalomhasználatban, rasszista minden olyan személy, aki elfogadhatónak tart esetleg támogat egy olyan társadalmi rendet, amely a különböző (faji vagy etnikai alapon elkülönített) közösségek merev elkülönülésén és differenciált kezelésén alapszik, ezt még *etnocentrizmusnak* vagy *szimbolikus rasszizmusnak* is nevezik

	Nem rasszista	Távolságtartó rasszizmus	Szimbolikus rasszizmus	Biológiai rasszizmus
A csoportok közti különbségek	Tanultak			Biológiailag adottak
Hierarchikus csoportszemlélet	Nincs hierarchia		A kultúrák hierarchikusan rendezettek	Hierarchikusan rendezett
Fenyegetettség	A pluralizmus gazdagít	A pluralizmus kellemetlen	A pluralizmus problémás	A pluralizmus degenerálhat
Jogegyenlőség	Teljes jogegyenlőség		Sok joguk van	Kizárás
Alkalmazkodás	Plurális társadalom	Dominancia, alkalmazkodás		Kizárás
Távolságtartás	Nincs igény			Ki az országból!
Ideális társadalom	Plurális társadalom	Dominancia	Dominancia	Biológiailag homogén társadalom

Kleinpenning és Hagendoorn 1993:24 nyomán

2.3. Rasszista (faji) politika

A fajelméletek nemcsak egy partikuláris tudománytörténeti, hanem sajátos eszmetörténeti és politikai kontextusban alakultak ki. Ezen túlmenően a fajelméleteknek a nacionalista ideológiához hasonlítható, messzemenően negatív politikai kihatásai is voltak.

A fajelméletek megjelenése politikai szempontból a különböző konzervatív politikai csoportokhoz kapcsolódott, és a felvilágosodás egyetemes emberiség eszményképére, illetve az ebből az eszményképből táplálkozó, a teljes jogegyenlőség megvalósítását célzó ideológiára és politikára adott válaszreakcióként értelmezendő. A régi társadalmi rend elkötelezettjei számára olyan ideológiára volt szükség, amely egyenlőségeszmény

érvényességét, fenntartja, mi több legitimálja mindazon intézményesült, aszimmetrikus társadalmi viszonyokat, amelyekre alapozva ezen rétegek fenntartották a dominanciájukat. (Amerikában a feketék alárendelt társadalmi és jogi státusát szerették volna fenntartani, az európaiak pedig a gyarmatosítást próbálták valamilyen erkölcsileg elfogadható érték- és eszmerendszerbe integrálni.)

> *A fajelméletek sok szempontból sikerrel tettek eleget ezeknek az elvárásoknak. Mindenekelőtt azáltal, hogy a fajelmélet, faji ideológia nagyon is racionalisztikus formában alapozta meg téziseit: retorikájában, érvelési stratégiájában modernnek tetsző, tudományosan megalapozott és empirikusan konfirmált diskurzusként hatott. A fajelméletek az európai tudományosság sikereit, evidens hatékonyságát mindenekelőtt a fehér faj sajátosságainak betudható civilizációs fölényként értelmezik át. Továbbá a fajelmélet, a faji tipológiák kialakítását ugyanezen tudományosság sajátos nyelvezetében és érvelésmódjában fogalmazza meg, érveit egzakt mérésekre alapozza, és a jelentős tudományos elfogadottságnak örvendő darwini evolucionizmus általánosabb elméleti kereteibe helyezi. Illetve (és ez magyarázza mindenekelőtt nagy mértékű elfogadottságát) a fajelmélet, a (létező) partikularitások jelentőségének abszolutizálása sokkal meggyőzőbbnek és intellektuálisan kevésbé provokatívnak bizonyult, mint az univerzális egyenlőséget hirdető felvilágosodás. A felvilágosodás egy elvont emberiségképpel dolgozott, vagyis lényegileg egyenlőnek tartott minden embert függetlenül attól, hogy milyen konkrét kulturális megnyilvánulások jellemzik az emberiség adott csoportjait. Vagyis azt próbálta elfogadtatni, hogy az egyenlő kezelésmód kijár mindenkinek beleértve a mentalitásaikat és szokásaikat tekintve radikálisan idegen személyeket is, ugyanis azokkal mi a fehér faj lényegileg egyenlők vagyunk. Ehhez képest a rasszizmus inkább elfogadható volt az intuíció számára, hisz a nagyrészt radikális idegenségként megélt kulturális tapasztalatoknak adott valamiféle koherens elméleti formát. A felvilágosodás a filozófiai absztrakcióra támaszkodott, a rasszizmus azt próbálta koherens elméletté rendszerezni, ami a közvetlen tapasztalat számára adott volt (Lévi-Strauss 1987; Popeau 1998; Todorov 1999).*

A faji ideológiák nemcsak szalonképessé tették a fejelmélet univerzalista felfogások és átfogó jogérvényesítő mozgalmak elleni fellépését, hanem jelentős sikereket értek el célkitűzéseiket illetően, hogy a politikai döntéshozatal és cselekvés szintjén irányadóvá tegyék a fajelméletek téziseit. Itt mindenekelőtt a szociáldarwinizmus és az eugénia vagy eugenetika (fajegészségtan) irányzata említendő. Az eugenetika megalapítása Francis Galton (1820-1911) nevéhez fűződik, és nem a faj kategóriájához kapcsolódott, hanem a fajelméletek szempontjából is meghatározó biológiai determinizmushoz. Ugyanis az emberi faj nemesítését tűzte ki célul, mindenekelőtt azt hogy meggátolják a degeneráltnak tartott személyek biológiai reprodukcióját, illetve azokat a párkapcso-

latokat, amelyekből az eugenetika képviselői szerint degenerált utódok születhetnek. Ez utóbbi kategóriába az interrassziálisnak minősített házasságok tartoznak, amelyek a fajelméletek szerint degenerált egyéneket eredményeznek, abban az értelemben, hogy a keveredés folytán az utódokban elsatnyulnak a tiszta fajokra jellemző eredeti készségek. A degenerált egyének közé soroltattak a félvérek, a született szervi és értelmi fogyatékosok, a különböző szenvedélybetegségben szenvedők, de néhány sajátos szociális helyzetben levő kategória is (csavargók, hajléktalanok, koldusok, stb.). Az emberiség további degenerációjának a megakadályozása céljából számos politikai intézkedést foganatosítottak: vegyes házasságok tilalma, sterilizáció. Ide tartozik az eugenetika által inspirált legextrémebb forma, a Holokauszt is, amely a nem kívánatos célkategóriák rendszeres fizikai megsemmisítését célozta meg (Lynn 2001).

> *Megemlítendő, hogy a hitleri Németországban a faji tisztaság biztosítására hozott első törvényes rendelkezések (egyes kategóriák sterilizálása, a vegyes házasságok tilalma) egyáltalán nem volt precedens nélküli. Mi több, a náci német törvénykezés számos vonzatában az Egyesült Államokban a 20. század harmincas éveinek közepén még érvényben levő törvénykezésből és gyakorlatból inspirálódott.*

A fajelméletek tehát a felvilágosodás univerzalizmusa ellen fellépő különböző konzervatív csoportok ideológiai eszközeként működtek, és hatásuk a politikum szintjén meghatározó volt. Következményei között említhetőek olyan intézményesült politikai berendezkedések, mint például a Dél-Afrikai Köztársaságban az apartheid rendszer, de a náci Németország által elkövetett genocídium (népirtás) is. És, bár számos vonzatában meghökkentően egyediek, nem kell elfelednünk, hogy a genocídiumig vezető faji politizálási gyakorlatok a 20. század első felében nagyon elterjedtek voltak.

2.4. A faj reprezentációi és a rasszializáció

Nagyrészt a második világháború tanulságai, majd a gyarmatokon kirobbanó társadalmi feszültségek kontextusában a 20. század második felében a társadalomtudományok, illetve a demokratikus berendezkedésű államok egyértelműen és határozottan lemondtak a faj fogalmának használatáról, illetve leépítették a különböző faji egyenlőtlenségekre alapozó politikai gyakorlatokat. Természetesen az, hogy a liberális politikai és a haladó intellektuális elitek számottevő része eltávolodott a fajelméletektől, nem jelentette azt, hogy ezek az elméletek teljesen feledésbe merültek volna. Számos társadalmi réteg, illetve politikai vállalkozó számára a fajelméletek különböző (többé-kevésbé koherens) változatai ma is vonzónak, mérvadónak, egyszóval hatásosnak bizonyulnak.

A társadalomtudományok általában, a szociológia pedig sajátos módon fenntartásokkal viszonyul azon szempontokhoz amelyek meghatározó szerepet tulajdonítanak

a biológiai tényezőknek, főként az öröklődésnek, és amelyek másodrangúnak tartják a társadalmi tanulás, a szocializáció szerepét. A köztudat szintjén az örökölt biológiai jellemzőkre való hivatkozás a legkézenfekvőbb kognitív stratégiák egyike, mondhatni a spontán társadalomszemlélet velejárója.

A köztudat nem egyszerűen biologizálja a társadalmi különbségeket, hanem a népesség számottevő része a különböző társadalmakban a fenotipikus jegyek alapján elkülöníthető kategóriákra – mint zárt, másokétól jelentősen különböző biológiai (az örökölt tényezők által meghatározott intellektuális és morális) jellemzőkkel bíró osztályokra tekint. Mi több, számos közigazgatás (köztük az Amerikai Egyesült Államok vagy Nagy Britannia statisztikai hatósága is) olyannyira fontosnak tartja a társadalom szintjén működő faji reprezentációkat, hogy lényeges társadalmi változóként regisztrálja azokat. És jogosan tekinthető annak, de nem azért, mert az emberek bizonyos társadalmi jellemzőiket meghatározó biológiai tulajdonságokkal rendelkeznek, hanem azért, mert a társadalom fontosságot tulajdonít a különböző fenotipikus jellemzőknek, és ez nagymértékben kihat ezen egyedek életesélyeire. A faj a társadalomtudományok számára tehát nem azért fontos, mert az emberiség egyértelműen, jól elkülönülő és jól elhatárolható faji kategóriákra osztható, hanem azért, mert a faj (a fajelméletek által számos vonzatban befolyásolt) köztudati szintű elgondolása, kognitív konstruktumként működik: olyan, a társadalomszemléletet meghatározó rácsként, amely a társadalmi viszonyok szintjén hatásosan érvényesülő klasszifikációkat eredményez. Vagyis nem magának a bőrszín árnyalatának van szociológiai jelentősége, hanem annak, hogy egy társadalomban milyen állandósult jelentés kapcsolódik ahhoz a bőrszín árnyalathoz.

Ebből az alapvető tézisből kiindulva a társadalomtudományok a különböző faji konstrukciókat elemzik, vagyis azt, hogy bizonyos társadalmakban miként határozzák meg a faji kategóriákat, milyen explicit vagy implicit tartalmat tulajdonítanak ezeknek a kategóriáknak, milyen logikák alapján történik a besorolás, stb. Tény, hogy ezekben a dimenziókban a különböző kultúrák között, illetve adott kultúrán belül történeti szempontból jelentős eltérések tapasztalhatóak. Az Egyesült Államokban például 1850-től kezdődően rendszeresen jelen volt a mulatt (fehér és fekete közötti keverék) kategória, majd nyolc népszámlálás után, 1928-ban, arra hivatkozva, hogy nagyon relatív, lemondtak arról, hogy ilyen faji hovatartozást regisztráló kategóriát használjanak (Nobless 2004). Ezt követően bevezették az „egy csepp szabályt" (*one-drop rule*) amelynek megfelelően: az egyén bőrszínére való tekintet nélkül feketének számított az, akinek bármely rendű felmenői közül valaki nem fehér, hanem sötétbőrű volt (Biolsi 2004). Ennek a besorolásnak fontos jogi következményei voltak: amennyiben például egy világosbőrű egyént származása alapján feketének soroltak be, ez (legalábbis bizonyos államokban) azzal járhatott, hogy tilos volt házasságot kötnie a fenti logika szerint fehérnek minősülő (esetleg barnább bőrű) személlyel. Fontos megemlíteni a besorolás módozatát is, hisz az egyén faji besorolása teljes mértékben a kérdezőbiztostól függött, aki az *egy csepp szabályának* megfelelő meghatározás alapján döntötte el, ki számít feketének.

Az 1930–1950 között lezajlott amerikai népszámlálásokon a kérdezőbiztosok a következő meghatározás alapján döntötték el, ki a fekete: „Néger — az a személy, akiben a fehér és a fekete vér keveredik. Függetlenül attól, hogy milyen kicsi a néger vér aránya, négernek számít. Mindkét, a mulatt és a fekete személyeket, vitán felül, négernek kell regisztrálni"(Nobless 2004:114).

1970-től kezdődően fokozatosan megváltozik a mások által történő faji besorolás gyakorlata és az alanyok maguk választhatják meg, milyen fajhoz tartozónak vallják magukat. A számlálóbiztos azonban, amennyiben „szükségesnek tartotta", még hosszú ideig felülvizsgálhatta az alanyok önbesorolását. Továbbra is érvényesült az addigi gyakorlat, amelynek alapján kihagyták a mulatt kategóriát, a vegyes származásúak esetében pedig az anya faji besorolását tekintették mérvadónak. Látható, hogy az Egyesült Államok faji nyilvántartási és besorolási rendszere a 19. századtól és a 20. század során dominánsan (a) mindenekelőtt az egyén faji származására és kevésbé a fenotipikus jegyekre alapozott, (b) a besorolásra a dichotómikus (merev, kétértékű, a vagy-vagy logikája szerint történő) viszonyulás, faji besorolás volt a jellemző.

Az amerikai kontinens déli részén (mindenekelőtt Brazíliában) a faji klasszifikáció jelentősen eltér az imént ismertetett, az Egyesült Államokra jellemző logikától (Nobless 2004). Fontos megemlíteni, hogy ebben a faji besorolási rendszerben nem az egyén származása, hanem a fenotipikus jegyek (mindenekelőtt a bőrszín) – de sok esetben a bőrszín és az egyén társadalmi státusa a mérvadó (Telles 2004).

Ebben a kontextusban nem elhanyagolandó, hogy a bőrszín leírására használt mindennapi kategóriarendszer nagyon árnyalt Brazíliában. Egy 1976-os adatfelvétel ugyanis mintegy 134, a mindennapi életben használatos bőrszínt rögzített, tehát a faji kategorizáció folyamata sokkal inkább egy kontinuum mentén (folyamatos változóként) értelmezhető, mind egyértelműen elkülönülő kategóriákba történő besorolásként.

Ezt az árnyalt megközelítést a cenzusok során is rögzítették, hisz a modern brazil népszámlálások során (amikor egyáltalán regisztrálták a bőrszínt) a *mestiço* vagy *pardo*, vegyes származásra utaló kategóriát minden esetben használták.

Megemlíthető a 19. századi mexikói faji klasszifikációs rendszer is amely 16 faji kategóriába próbálta rögzíteni a népesség fenotipikus sokszínűségét és az ezzel jelentős mértékben párhuzamosan alakuló társadalmi rétegzettségét.

Látható, hogy a faj társadalmi meghatározása a két esetben jelentősen különbözik, amint az a következő táblázatból is kitűnik.

	Brazília	Egyesült Államok
Faji besorolás meghatározó ismérve	Fenotipikus jegyek (mindenekelőtt a bőrszín)	Származás (az „egy csepp szabály”)
A besorolás logikája	A bőrszín folyamatos változó.	Dichotómikus: vagy fekete vagy fehér.
A faji besorolás rögzítettsége.	Váltakozó, függ az egyén státusától.	Merev: jogilag rögzített.

A faji besorolások sajátosságai Brazíliában és az Amerikai Egyesült Államokban

Látható, hogy a különböző társadalmak különböző korokban eltérően gondolják el, reprezentálják és regisztrálják a fenotipikus eltéréseket: ezek tartalma változó, hatalmilag, politikailag manipulált, és bár a faji tipológia többnyire a fizikai jellemzők variációiból indul ki, a faji kategorizációk mindenekelőtt a társadalmi és kulturális különbségek reprezentációinak az eszközeként működnek (Winant 2000).

Ebből indul ki a faji viszonyok értelmezésének a legkritikusabb jelenkori elmélete: a rasszializáció vagy a fajalakulás (*racial formation*) elmélete (Omi és Winant 1994; Winant 2000). Ennek megfelelően a rasszializáció nem más, mint az a folyamat, amelynek során az adott csoportok, kategóriák közti különbséget a faj terminusaiban, a fajelmélet logikájának és ideológiájának megfelelően reprezentálunk és írunk le. A rasszializáció célja a fennálló hatalmi viszonyok legitimálása, vagy újabb hatalmi viszonyrendszer kialakítása.

2.5. A fajelméletek vonzalma a szűkebb régiónkban

Annak ellenére, hogy jelenleg Közép-Kelet-Európa tudományos, politikai és általánosabb társadalmi nyilvánosságában a faj fogalma, a népességnek a fajelméletre alapozó klasszifikációja viszonylag marginálisnak tekinthető, a fajelméletek, faji reprezentációk mind politikatörténeti, mind pedig eszmetörténeti szempontból jelentős szerepet játszottak. Tehát a fajelmélet, annak elméleti megalapozása, politikai megnyilvánulásai elengedhetetlenek egy nem is olyan távoli múlt megértésében és feldolgozásában: csak a legfontosabbakat említve például a különböző zsidótörvények eszmetörténeti előzményeinek a megértésében.

Romániát illetően jó kiindulópont Maria Bucur 2005-ben megjelent könyve, amely a két világháború között kialakult és felfutott eugenetikai, biopolitikai mozgalomról szól, és amelynek számos magyar vonatkozása is megemlíthető.

Például Petre Râmneamțu elemzései a székelyek románságáról vagy a vegyes házasságokról. A székelyek románságát illetően Râmneamțu a vércsoportok gyakori-

ságából indul ki és kimutatja, hogy a székelyföldi népesség esetében a négy vércsoport eloszlása inkább az oltyánokéhoz, mint a partiumi magyar népességen belüli vércsoport-eloszláshoz hasonlít, ebből pedig a székelyek nem-magyar identitására következtetett. A vegyes házasságok elemzése során túlontúl magasnak tartotta a román-magyar házasságok számát: a faji tisztaság megtartása érdekében az ilyen házasságok (teljes mértékű, vagy legalább a közhivatalnokokra érvényes) törvényes betiltását ajánlotta (Râmneamțu 1937).

Ugyanakkor nemcsak a múlt, hanem a jelen viszonylatában is fontos informáltan és tudatosan viszonyulni a faj, a fajelmélet problémafelvetéseihez, diskurzusához. Ugyanis, jóllehet a fajelméletet kevés autoritással bíró intézmény vagy közeg vállalja fel és támogatja, az nem tűnt el az eszmék piacáról. A köztudat naturalisztikus, biologizáló értelmezései nemegyszer, ha nem is a fajelmélet koherenciájával, de annak meghatározó eszme- és fogalomrendszerét idézve, ehhez igazodva fogalmazódnak meg.

A romákat sokan született zenészeknek tartják, így implicit módon támogatják ennek a kategóriának a rasszializációját. Olvassuk el Kállai Ernő (2002) és Békési Ágnes (2002) muzsikás cigányokról írt tanulmányait és értelmezzük a romák született zenei tehetségét!

Ugyanakkor az is megemlítendő, hogy a rasszista jellegű társadalomértelmezések, viszonyulások mellett a rasszista, fajelméleti megalapozottságú politikai irányultság is jelen van a térségben: politikai befolyás szempontjából marginálisan, de a nyilvánosság szintjén viszonylag jól körvonalazottan.

KULCSFOGALMAK

- különbségek elbiologizálása
- faj biológiai fogalma
- faj ideológiája
  - a fejlődés univerzális hierarchiája
  - felvilágosodás elleni konzervatív reakció
- Gobineau, Joseph Arture de
- biológiai, faji determinizmus
- biológiai rasszizmus
- biopolitikai mozgalom Romániában
- faj és statisztikai regisztráció
- faj mint társadalmi reprezentáció (kognitív konstruktum)
- faji jegyek relativitása
- apartheid
- eugenetika
- fenotipikus jegyek
- Blumenbach, Johann
- Linné, Karl
- naturaszlisztikus okfejtés
- rasszializáció
- szimbolikus rasszizmus

2.6. Kérdések, feladatok

1. Olvassuk el Maria Bucur könyvét a romániai biopolitikai mozgalomról, és ennek alapján próbáljuk megválaszolni a következő kérdéseket: a biopolitikai mozgalom sajátosan romániai, vagy sokkal átfogóbb, több országban is megnyilvánuló jelenség?
2. Értelmezzük és indokoljuk a következő kijelentést: a biológiai diverzitás tagadhatatlan empirikus tény, a faji elkülönülés pedig hatalmi konstrukció.
3. A fejezetben olvasottak jegyében döntsük el: a romák külön faj vagy sem?
4. Mit jelent az, hogy Brazíliában faji demokrácia van?
5. Mi a viszony és a kapcsolódás a rasszizmus és a felvilágosodás eszméi között?
6. Igaz vagy hamis a következő kijelentés (érveljünk!): *Mivel a biológia és a modern genetika szempontjából nem igazolható, hogy az emberiség jól elkülönülő faji kategóriákra oszlik, a szociológia sem használja a faj fogalmát.*

3.

Etnikum, etnicitás

A társadalomtudományokon belül a kulturális pluralizmus megragadására, leírására, osztályozására és értelmezésére a jelenleg használt legelterjedtebb fogalmi keret az etnicitás. Magától értetődőnek tűnik az, hogy bizonyos kulturális különbségeket és identitásokat az etnikum, etnicitás kategóriarendszerében írunk le, ez viszonylag új keletű szóhasználatnak számít. Ugyanis magának az etnikum terminusnak a tudományos célokból történő felhasználása alig több, mint egy évszázados, és átfogó elterjedésére, használatára is csak az utóbbi ötven évben került sor.

Az, amit manapság etnikai identitásnak, etnicitásnak nevezünk, jelentős mértékben hatott a kulturális pluralizmus köznapi és tudományos reprezentációira. A köznapi gondolkodásban dominánsan nyilvánul meg az az elképzelés, miszerint az etnikumok valóságosan létező, egymástól élesen különböző, kívülről egyértelműen lehatárolt, belülről homogén és közös kulturális lényeggel rendelkező entitások, a társadalmiság és a kultúra természetes és alternatíva nélküli autentikus keretei (Brubaker 1998; Brubaker 2001; Brubaker 2002; Eriksen 1993; Eriksen 2002; Eriksen 2004). Ehhez hasonló értelmezés dominálta egy ideig (kb. a hatvanas hetvenes évekig) az etnikum terminus tudományos használatát is. Ennek kapcsán megemlítendő, hogy egészen az ötvenes évekig a társadalomtudományokban főként a faj fogalmát használták, az etnikum fogalma pedig csak a 20. század ötvenes éveire helyettesítette be a második világháború kontextusában „leszerepelt" faj fogalmát. A faj behelyettesítése azonban a fajelméletek merev klasszifikációs logikájának megfelelően történt: a vér és a gén fogalma és vizsgálata helyett a kultúra fogalmát és vizsgálatát helyezték a középpontba, ám az emberiséget továbbra is mereven elzárt kulturális egységek (etnikumok) egyértelműen beazonosítható rendszerének tekintették (Grillo 2003; Policar 1990; Taguieff 1990; Todorov 1999).

A társadalomtudományok a 20. század második felétől kezdődően az etnikumnak, mint zárt kulturális entitásnak, az etnikai identitásnak, mint alapvetően meghatározó lényeges kulturális azonosulási formának az elgondolását cáfolják, ennek számos elméleti alternatíváját körvonalazva. Ennek köszönhető, hogy manapság az etnicitás tanulmányozása ennek a csoport-megnyilvánulásnak és egyéni identitásnak a relativitására és képlékenységére koncentrál: nem törekszik egy egységes elmélet kialakítására,

hanem az etnicitást olyan többarcú, dinamikus jelenségként értelmezi, amelynek leírása és értelmezése óhatatlanul több, eltérő megalapozottságú elméleti perspektívából történik (Banton 2000).

3.1. Az etnikum terminus használatának történelmi és kulturális változatai

Az etnikum terminus a görög ethnoszból származik, és mindenekelőtt az ókori görög társadalomszemlélet egyik sajátos kategóriájaként jelent meg. Az *ethnos/ethné* a *polis* vonatkozásában értelmezendő, és a városállamok körüli népességre, azokra a közösségekre vonatkozott, amelyek szerveződése a görög városállamok intézményrendszerének viszonylatában fejletlennek (bizonyos értelemben primitívnek) minősültek. Vagy, ahogyan a Arisztotelésznél megjelenik: a *polisz* azon emberek közössége, akiket a közös politikai célok és törvények tartanak össze, az *ethnosz* a cél és törvény nélkül együtt élők valamiféle halmaza (Ward 2002). Tehát eredetileg nem elsősorban a kulturális differenciációt leíró fogalomként, hanem a társadalomszervezés egyfajta fokmérőjeként, feltehetőleg pejoratív mellékzöngével használták: a korabeli jelentést leginkább a mai *törzs* fogalom adná vissza (Chapman, Mcdonald és Tonkin 1989).

> *A hellenisztikus kor folyamán az* ETHNOSZ *fogalma módosul, átértelmeződik, és már egyfajta átfogóbb társadalmi és politikai egységet jelent, amely magába foglalja mind a* POLISZ*, mind pedig a háttérország társadalmának a népességét (Morgan 2003; Scholten 2003). Az ethnosz tehát közelít mai jelentésköréhez, hisz egy földrajzilag behatárolható, funkcionális kapcsolatokat fenntartó, laza érdekegységben levő, bizonyos mértékig közös identitást felvállaló közösséget jelöl.*

A középkorban az etnikum terminus különböző változatait az egyház használta (és a pogány szinonimájaként működött) nagy általánosságban azon népességek megnevezésére, amelyek nem a zsidó-keresztény vallások valamelyikét gyakorolták (Sollors 1987).

A modern szóhasználatba a maihoz közel álló jelentéssel a 19. század végén került be, mindenekelőtt azért, mert a kulturális különbségek rendszerezésére használt fogalmak számos okból inadekvátnak bizonyultak. A *nép* fogalma túlságosan homályos, meghatározatlan jelentéssel, a *törzs* pejoratív mellékzöngével bírt, a *nemzet* és *nemzetiség* fogalmai pedig már egy nemzeti projektum kapcsán, politikailag mozgósított közösségekre vonatkoztak, holott nem minden kulturálisan differenciált közösségre volt ez jellemző (Breton 1981; Chapman, Mcdonald és Tonkin 1989; Royce 1982; Sollors 2002).

Ernst Renan 1860-1890 között lejegyzett fejtegetései, jól rávilágítnak arra a fogalmi keresési folyamatra, amely a 19. század végét jellemezte, és amely végül az etnikum fogalom fokozatos elfogadását eredményezte. Európai népek sajátosságainak a leírására nem találta megfelelőnek a biológiai faj fogalmát, de a nemzet fogalmát sem. Az előbbit teljesen inoperacionálisnak minősítette (a biológiai faj szempontjából Európa nagyon kevert és egyértelműen a biológiai típusok keveredése, az amalgamáció fele halad), a nemzet fogalmát pedig kulturálisan irrelevánsnak tartotta (számos nemzeti politikai projektum kulturálisan nagyon heterogén népességeket próbál, nem egyszer sikerrel, integrálni). A kulturális sajátosságok által elhatárolt népességeket tekinti a társadalomtudományok és a politikum számára relevánsnak tekinthető elementáris társadalmi egységnek. Ezeket az egységeket el is nevezi, egy, ma furcsán hangzó terminológiával: NYELVI FAJOKNAK *(Todorov 1999:200-207).*

Az etnikum fogalmat mai értelmében először francia nyelvterületen használták: alkalmazása Georges Vacher de Lapouge nevéhez fűződik, aki 1896-ban megjelent könyvében a biológiai eredet (faj), a kulturális hagyomány (etnikum), illetve a történelemi tapasztalat (nemzet) által összekapcsolt emberi közösséget említi. (Géraud, Leservoisier és Pottier 2000). A terminus angol nyelvterületen történő elterjedését Michael Banton valamivel későbbre, a 20. század harmincas éveire, teszi (2000). Az amerikai térségben az etnicitás mint meghatározó (a korral, nemmel és az osztályhelyzettel azonos értékűnek tartott) társadalmi változó a 20. század negyvenes éveire helyettesíti be nagyrészt a faj kategóriát, és ezt a terminológiai váltást W. Lloyd Warner nevével kapcsolják össze (Sollors 2002).

A szociológia szótárában az etnikum terminus már a 20. század elején megjelenik ugayn, de az ötvenes-hatvanas évekig nem jut jelentősebb szerephez, mivel (és ez mindenekelőtt Európára vonatkozik) az etnicitást nem tekintették a társadalmi rendszer meghatározó attribútumának. Az antropológia keretén belül az etnikum terminus még ennél is később nyert teljes polgárjogot, miután (valamikor a 20. század hatvanas éveiben) helyettesítette a kulturális különbségek leírására eladdig használatos kategóriákat és osztályozási rendszereket: törzs, kultúra, társadalom (Jones 1997).

Jelenleg az etnikum, etnicitás használatának két egymástól jól elkülönülő terminológiai köre azonosítható be: az etnicitás, mint tradíció, és az etnicitás, mint alapvető kulturális identitás. Az első jelentéstartalom az etnicitást a tradicionális-modern skálán értelmezi. A modern társadalmak viszonylag homogén kulturális megnyilvánulásainak a kontextusában az etnicitás olyan kulturális megnyilvánulásnak minősül, amely valamilyen látható (és nemegyszer látványos) formában kapcsolódik egy tradicionális múlthoz. Így az etnikum alatt valamilyen tradicionálisnak minősülő közösséget értenek, és mindenekelőtt a származási kultúrájuk egy részét megtartó bevándorló kisebbségek csoportjaira alkalmazzák (May 2001:25-26).

Ugyanehhez a jelentéskörhöz kapcsolható az etnicitás, pontosabban az ethno, ethnic előtag (ethno-pop, ethno-textil, ethnic-food, ethnic-arts, stb.) használata, amely a tradicionális népi kultúrának valamilyen új környezetbe való áthozatalára és érvényesülésére utal.

Ebben a jelentéskörben az *etnikai* (illetve az ebbe a szócsaládba tartozó kifejezés) egzotikus, tradicionális vagy a domináns kulturális mintázatoktól eltérő megnyilvánulást, s az ilyen megnyilvánulások révén felismerhető, kisebbségi csoportokat, élethelyzeteket jelöl. Tehát a modern kultúrának a népi kultúrától elszakadt megnyilvánulási formái (illetve az erre alapozó különböző identitások) ebben az értelemben non-etnikusnak tekinthetőek (Eriksen 2004).

Egy másik értelmezés szerint az etnicitás az egyének kulturális énjének és közösségi mivoltának a legmélyebb és legmeghatározóbb vonzata. E szerint a megközelítés szerint (függetlenül attól, hogy milyen etnicitás-meghatározást fogadunk el), minden ember valamilyen etnikai csoport tagja.

3.1.1. Az etnikum terminus a román nyelvterületen

Az etnikum terminus román nyelvterületen való használatát illetően C. Rădulescu Motru *Etnicul românesc. Comunitate de origine, limbă şi destin* (*A román etnikum. Eredet-, nyel- és sorsközösségek*) című,1942-ben kiadott könyvét kell megemlítenünk. A terminus első használta természetesen jóval korábbi, hisz már az 1938-as alkotmány szövegében, illetve az ugyanabban az évben kiadott nagy román enciklopédia első kötetének társadalomtudományos jellegű szakcikkeiben is megjelenik, ám nem elég differenciáltan: faj, nemzetség (románul *neam*) vagy a néplélek egyfajta szinonimájaként. Mindenképpen Rădulescu Motru fent említett könyve az, amely (ismereteink szerint) román nyelvterületen legelőször vállalkozik a fogalom tartalmának tisztázására. A román biopolitika (eugenetika) a faj fogalmában a közösségi egység biológiai, az etnikumban pedig az egység szellemi alapjait vélték megragadni (Bucur 2005).

Feltehetőleg a tény, hogy az etnikum fogalma ilyen ideológiai és politikai társításban jelent meg, lehetett az oka annak, hogy az etnikum terminus használata a kommunizmus időszakában háttérbe szorult. A kulturális pluralizmus leírása pedig a (szovjet ideológiai hatásra átvett) nemzetiség fogalomrendszerében történt, ezáltal hangsúlyozva ki a kulturális különbségeknek tulajdonított politikai jelentőséget. Valamikor a hetvenes évek végén történt kísérlet arra, hogy az etnikum terminust a rasszista rárakódásoktól megtisztítva ismét a társadalomtudományos diskurzus előterébe hozzák – itt kell megemlítenünk Petcu 1980-ban megjelent *Conceptul de etnic* (*Az etnikum fogalma*) című munkáját. 1990-et követően az etnikum terminust egy ideig (a politikai, közigazgatási és a tudományos mezőnyben egyaránt) párhuzamosan használták a nemzetiség,

nemzeti kisebbség terminussal, majd fokozatosan, először a tudományos, majd a politikai és közigazgatási nyelvezetben az etnikum terminus került előtérbe. Ebben az időszakban gyakori még a nemzetiség, nemzeti kisebbség terminusok használata is.

> *A politikai és közigazgatási beszédmódot illetően érdekes lehet a különböző legális és politkia szövegek elemzése is. 1990 legelején az átmeneti kormányzat* NEMZETISÉGÜGYI MINISZTÉRIUM *létrehozását helyezi kilátásba. 1993 áprilisában Románia kormánya mellett létrejön egy konzultatív testület, amelynek neve* NEMZETI KISEBBSÉGEKÉRT TANÁCS *(Consiliul pentru Minorități Naționale). 1997 elején hozzák létre a* NEMZETI KISEBBSÉGVÉDELMI HIVATALT *(Departamentul pentru Protecția Minorităților Naționale), majd ez átalakul az* INTERETNIKUS KAPCSOLATOK HIVATALÁVÁ *(Departamentul pentru Relații Interetnice). Ez is jelzi, hogy Romániában a politikum szintjén a nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalmi hálója fokozatosan teret veszít és fokozatosan az etnikum terminológiai köre érvényesül, kerül előtérbe.*

Tény, hogy az etnicitás fogalma eléggé széles körű közéleti, politikai és tudományos jelentéstartalommal bír, és jelentős mértékben, nem egyszer zavaró módon, más terminusokra tevődik, illetve ezekkel problémamentesen helyettesíthető is. Ugyanakkor az is igaz, hogy mindezen kuszaságok ellenére a jelenkori társadalmak kulturális pluralizmusának a leírásában az etnikum terminus használata megkerülhetetlenné vált, mi több az etnicitás, etnikai csoport, etnikai identitás fogalmai és elméleti kerete megkerülhetetlen a jelenkori kulturális pluralizmus értelmezésében.

3.2. Lényeges elemek az etnicitás értelmezéséhez

Az *etnicitás* kulturális és történeti sajátosságokra alapozó kollektív identitástudat, amely leggyakrabban egy etnonima (etnikai csoportnév) közös használtában nyilvánul meg. Az erre az identitástudatra alapozó társadalmi kategóriákat és csoportokat *etnikumoknak* nevezzük. Egy adott etnikumhoz való tartozás többnyire (de nem kötelezően) az egyének veleszületett (örökölt) társadalmi jellemzője. Az etnikum többnyire úgy jelenik meg, mint meghatározott társadalmi cselekvések és kapcsolatok (barátság, házasság, szomszédi viszony) preferált közege. Ez nem kevés esetben (de nem kötelező módon) az etnikum területiségét és kapcsolati hálózatainak az intézményesülését feltételezi (Eriksen 2004).

Az, amit etnicitásnak nevezünk, nem redukálható a különböző csoportok közötti kulturális különbségekre, hanem szükséges a kontaktus is, illetve, hogy a különbségeket elkülönülésként értelmezzék. Vagyis az etnicitás a különböző kultúrák viszonyrendszerében kialakuló azonosságtudat, a kulturális különbségek tudatosításának és kezelésének egy módozata. Vagy ahogyan azt Thomas Hylland Eriksen írja: „[...] ab-

szurdum egy elszigetelt etnikumot elgondolni. A csoportkontaktusok nyomán tudatosítjuk, hogy kik, mik vagyunk, az 'elszigetelt etnikai csoport' tételezése olyan, mint az egy kézzel történő tapsolás. Az a tény, hogy két csoport kulturálisan eltér egymástól, önmagában nem eredményez etnicitást. Ehhez a két csoport közötti minimális kontaktus szükséges" (Eriksen 2002:263).

Komplex, többetnikumú társadalmakon belül egy adott etnikumhoz való tartozás bizonyos mértékig kihat, és jelentős mértékben meghatározó lehet az egyéni státus szempontjából. Gyakori ugyanis, hogy az etnikumnak az illető társadalom viszonyrendszerén belül hierarchikus terminusokban értelmezhető státust, presztízst tulajdonítanak. A kollektív státus egyik következménye az, hogy az adott etnikumhoz való tartozás valamilyen szinten kihat a tagok életesélyeire, és meghatározó lehet társadalmi érvényesülésük szempontjából. Fontos megjegyezni, hogy az etnicitás csak ilyen kontextusban hat ki az egyéni esélyekre, és az etnicitás nem elvontan, hanem konkrét társadalmi beágyazódottságában vizsgálandó. Magyarnak lenni például nem elvont etnikai jellemző, hanem eltérő társadalmi kontextusokban eltérő kulturális környezetbe, társadalmi és politikai viszonyrendszerbe beágyazott önértelmezés.

3.3. Perspektívák az etnicitás elemzésében

Amint már említettük, az etnicitás jelenlegi megközelítései nem a jelenség valamiféle egységes, koherens és mindent átfogó elméletének a megfogalmazására törekednek, hanem az etnicitást többarcú, dinamikusan alakuló jelenségként fogadják el, amelynek leírása és értelmezése óhatatlanul több, eltérő elméleti perspektívából történik (Banton 2000).

Az etnicitás elméleti megközelítésében, értelmezésében a hatvanas- hetvenes évek egyfajta törésvonalat jelentettek: az ezt követő periódusban kritikusan vizsgálták felül az etnicitás addigi értelmezéseit. Röviden összefoglalva, eladdig az etnicitás tudományos elgondolását a következők jellemezték (Barth 1969; Brubaker 2002; Eriksen 1993):

a) Az etnikai különbségek abszolút módon meghatározó kulturális különbségként történő elgondolása – a kultúra sajátos szemléletében gyökerezett, amelyet *kulturalizmusnak* is neveznek (Boudon és Bourricaud 1982). Egyik meghatározó jellegzetessége, hogy a kultúrát olyan integrált egészként szemlélik, amelyet a felszíni változatosságon túl modellként leírható, szervezett, egységes és átfogó gyakorlatok és jelentések jellemeznek. Az etnicitás úgy jelenik meg mint egy, a személyiségi szerveződést alapvetően meghatározó szervezőelv, hisz meghatározóan alakítja az abban a kultúrában/etnikai közösségben szocializált egyének legtöbb társadalmi megnyilvánulását (vö. Benedict 1935).

A kultúrák modellé szervezett egységének a feltárását a tudomány feladatának tekintették. Ezek a sajátos modellek, konfigurációk meghatározzák az illető kultúrában szocializált egyének személyiségét, minden egyes kultúra egyfajta szocializációs öntőformaként működik, természetesen nem egyforma, hanem irányultságukban alapvetően hasonló társadalmi jellemeket, vagy Kardiner fogalmával élve, bázis/alap személyiségeket termel ki (1971). Margaret Mead például úgy jellemzi az amerikai személyiségtípust, mint aki „... a világot egy kiterjedt alakítható térségként szemléli, amelyet az ember ellenőriz [...]. Alapvetően jellemző a viszonyulásukra az az érzés, hogy a környezet ellenőrizhető" (Mead 1964:123).

Ebben a megközelítésben az etnicitást olyan habitusként értelmezték, amely jól elhatárolt és egymás viszonylatában lehatárolt kulturális egységeken belül alakul ki, és amely minden, az illető kultúrában szocializált egyénre jellemző. Ezzel a megközelítéssel hozható összefüggésbe néhány olyan vizsgálódási irány, mint az etnopszichológia vagy a nemzetkarakterológia. E címszavak alatt futó irányzatok az egyén személyisége meghatározó elemének az etnikai, nemzeti kultúrát tekintik. A nemzetkarakterológiai kutatások kapcsán érdemes áttekinteni Hunyadi György írásait. Ezek tágabb, érdeklődő közönség számára készült összefoglalójaként lásd Hunyady György A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák című előadását[1].

b) Ahistorikus jelleg – az etnicitást mindenekelőtt a tradicionális kultúrához kapcsolódóan, valamiféle történelmi folytonossággal rendelkező jellemzőként gondolták el. Vagyis rövid történelmi perspektívában az etnicitás esetleg lényegtelen külszíni változásokat regisztrált. A lényegi átalakulásokat valamilyen hosszú időtávú (évszázadokon, esetleg évezredeken átívelő) dinamikában gondolják el.

c) Az etnikum, kultúra, társadalmi egység természetesnek tartott kongruenciája – az etnikai csoportokat nemcsak valamiféle koherens kulturális egységnek, hanem önmagában teljes (holisztikus) társadalmi szervezési keretnek is tekintették. Vagyis az etnikai csoport a szociológia számára mint társadalmi, az antropológia számára, mint kulturális egység jelent meg.

(d) Alapvető identifikációs elv – az etnicitást más azonosulási keretekhez viszonyítva, domináns identitást meghatározó keretként értelmezték. Bármely más önmeghatározási forma (osztály, nem, vallásos közösség, stb.) viszonylatában az etnikai önazonosulást tekintették meghatározónak. Mi több, az etnicitást úgy kezelték, mint bármely más identitást magába integráló azonosulási formát.

Az antropológiai irodalom vízválasztónak tartja Edmund Leach munkásságát, amelynek hatása a hatvanas években kezd érződni. Ekkortól kezdődően az etnicitás elemzése, az ennek kapcsán kifejtett elméleti munka a fenti perspektívák egyfajta explicit vagy

1 http://origo.hu/mindentudasegyeteme/hunyady/20040322hunyady.html (Letöltve 2006. április 3)

implicit cáfolataként konstituálódik. Ebből a sajátos szemléletváltásból kiindulva, a különböző etnicitás-értelmezéseket, -megközelítéseket mint ellentétes, dichotómikus szempontokat mutatjuk be (vö. May 2001). Mindenképpen kihangsúlyozandó, hogy a különböző bemutatott szempontok között nem minden esetben létezik valamiféle abszolutizálható elméleti összeférhetetlenség. Számos esetben egyszerűen arról van szó, hogy az etnicitás olyan többarcú jelenségként tárulkozik elénk, hogy kielégítő értelmezések céljából sokszor látszólag egymásnak feleselő elméletek alkalmazandóak.

3.3.1. Objektív versus szubjektív etnicitás

Isajiw (1974) az etnicitás meghatározásának két egyértelműen elkülönülő, az objektív illetve a szubjektív elemekre alapozó stratégiáját különítette el.

Az ún. OBJEKTIVISTA MEGHATÁROZÁSOK a különálló etnikai csoport, illetve az egyének etnikai csoporthoz való tartozásának azon szükséges és elégséges ismérveit sorolják fel, amelyek egy külső megfigyelő számára közvetlen tapasztalás, megfigyelés alapján adottak. Ezen meghatározások szerint egy csoport akkor tekinthető külön etnikumnak, illetve egy egyén annyiban tekinthető egy etnikai csoporthoz tartozónak, amennyiben rendelkezik adott jellemvonásokkal, vagy ezen jellemvonások valamilyen kombinációjával. A leggyakrabban felsorolt ilyen jellemvonások a közös leszármazás biológiai ténye, a különböző sajátos kulturális megnyilvánulások, gyakorlatok, és intézmények, mint például: nyelv, vallás, fizikai jellemvonások, szokások, elkülönülő intézmények, stb. (Isajiw 1974:117-118).

A SZUBJEKTÍV MEGHATÁROZÁSOK az alanyok önbesorolását tekintik mérvadónak: az etnikai közösség legmeghatározóbb vonzatának a csoporttagok belső meggyőződését tartják, miszerint egyazon közösséghez tartoznak, egymáshoz így viszonyulnak és a külső társadalmi közeg is egy közösséghez tartozónak tekinti őket. A szubjektív meghatározások közül klasszikus a Max Weber definíciója, amely szerint az etnicitás nem más, mint a származási közösség (közös ős) szubjektív hite, amely meghatározza, hogy ezt a hitet felvállalók közösségként lépnek fel (vö. Horváth 1995a; Weber 1992:26).

Ez a megközelítés az antropológiában használatos emikus és etikus közötti különbségtétel mentén is értelmezhető (Sian 1997:57). Az emikus azon álláspont megnevezése, amely szerint egy kulturális jelenség tanulmányozása (beleértve az etnicitást is) az illető kultúra képviselőjének a szemszögéből kell történjen. Az etikus szemléletmód a kutató módszertani objektivitására alapozó tudományos attitűdöt jelenti, és olyan leírást, elemzést feltételez, amely során az elemző előre kidolgozott és operacionalizált fogalmi apparátussal közelít a vizsgált tárgyhoz.

A kérdésnek nem pusztán episztemológiai, hanem fontos politikai vonzatai is vannak. Az objektív meghatározások (etikus megközelítések) korlátozzák a polgárok identitás-meghatározási szabadságát, és a tudományosságra hivatkozva olyan identitás- és

kultúrpolitikákat kezdeményeznek, amelyek teljességgel ellentmondhatnak az alanyok aktuális önmeghatározásainak, identitás-projektumainak.

Ebben a kontextusban értelmezendő például a bulgáriai pomákok helyzete, akik szubjektíve jelentős mértékben elkülönülőnek tartják magukat más etnikai kategóriáktól. A bolgár népesség jelentős része is stigmatizált kulturális csoportként kezeli őket, ám ennek ellenére a hatóságok néprajzi, történelmi és más tudományos ismérvekre alapozva visszautasítják, hogy a pomákokat elkülönülő etnikai kategóriaként kezeljék (Jacobs 2001; Poulton 1993:111-115).

De az objektivista megközelítések negatív következményeit illusztráló példákért nem kell a szomszédba mennünk. A két világháború közötti román oktatáspolitikai gyakorlatok számos esetben az ún objektivista meghatározásokra alapoztak, például névelemezések alapján döntötték el adott személyek származását. És függetlenül a szülők aktuális identifikációjától, amennyiben őket román származásúnak könyvelték el, kötelezték, hogy gyermekeiket román nyelvű iskolába járassák (Livezeanu 1998).

A szakmai mezőnyben használatos meghatározások valójában egyfajta kombinációi a szubjektív és az objektív megközelítéseknek.

3.3.2. Az etnicitás mint „totális intézmény" versus szimbolikus etnicitás

Raymond Breton már a hatvanas években feltette az etnikai csoportok „intézményes teljességének" kérdését (1964), ezzel hívta fel a figyelmet, hogy a kulturális különbségeknek, az etnicitás társadalmi szerveződésének számos formája, módozata és szintje lehetséges (Eriksen 1993). Érzékeltetésképpen két, egymáshoz viszonyítottan szélsőséges ideáltípus körvonalazható. Egyes etnikai közösségekre a tagság életvitelének kiemelkedő azonossága, gyakori mindennapos interakciója, a közösségi kapcsolatokat fenntartó intézmények partikuláris etnikai jellegzetessége a jellemző. Mások esetében az etnikai hovatartozás kinyilvánításának nincs semmi (a mindennapi kulturális gyakorlatok szintjén beazonosítható) látványos életviteli partikularitása, az etnikai hovatartozás alkalmi kontaktusokra, ünnepnapi szimbolikus gesztusok megnyilvánítására redukálható. A két ideáltípus között számos variáció, az etnicitás, a kulturális pluralizmus társadalmi szerveződésének változatos formái azonosíthatóak be.

Az egyik ideáltípus a 20. század közepéig dominánsnak tekinthető szemléletmód, amely az etnikai közösséget egy zárt, koherens és önmagában elégséges, majdnem minden funkciót kielégítő társadalmi egységként, vagyis egyfajta totális intézményként elemezte. A totális intézmény alatt szokványosan azon intézményeket értjük, amelyek átfogó módon, majdnem teljes mértékben meghatározzák az egyének életvitelét. Ilyen tipikus intézmény a börtön vagy a zárda, amely előre és mereven rögzített

normák és cselekvési modellek formájában rögzíti a tagok életvitelét. Az ETNICITÁS TOTÁLIS INTÉZMÉNYKÉNT történő elgondolása abból indult ki, hogy az etnikumok nem kizárólag néhány kulturális gyakorlat szintjén (nyelv, vallás, stb.) különülnek el, hanem a mindennapi életvitel, általában az életmód, és a tagokat, illetve a kisközösségeket integráló intézmények (beleértve a politikumot) sajátosságaiban is.

> *William Abruzzi az etnicitás kialakulását ökológiai megközelítésben elemzi. Értelmezésében a huzamos ideig érvényesülő egységes társadalomszerveződés, vagyis a tény, hogy adott populációk folyamatosan közösségben élnek, etnikai jellegű közösségreprezentációkat eredményezhet (Abruzzi 1982). Meglátása szerint az életmód valamilyen partikularizmusa nem a közös etnikai öntudat eredményeként, hanem annak egyfajta előfeltételeként jelenik meg.*

Ebben a megközelítésben az etnikum egy partikuláris életmódot és közösséget integráló, annak legtöbb funkcióját ellátó partikuláris intézményrendszer által leírható társadalmi egység. Vagyis a tagok társadalmi életének javarésze a csoporton belül, a csoportra jellemző módon szerveződött meg, a mindennapi élet működésének jellegzetességeitől kezdve (az erőforrások generálásának, a fogyasztás megszerveződésének a sajátos módozatai, stb.) a társadalom újratermelését meghatározó intézményesült folyamatokon keresztül (párválasztás, tudás átadása, stb.), egészen a társadalmi egység koordinációját működtető intézményekig (érdekegyeztetési és- érvényesítési, közigazgatási intézmények, a konfliktusmegoldás intézményesült formái, stb.).

> *Egy ilyen modellben írható le az erdélyi szászok tradicionális társadalma is. A szász etnicitás (legalábbis a 20. század elejéig) nem egyszerűen nyelvi, vallási különbségeket, hanem egy intézményesült társadalmi rendet is jelentett. Ez a sajátosság több szinten is megnyilvánult: a mindennapi életvitel jellegzetességeiben, a helyi közösségeket összefogó intézmények esetében, de a területileg átfogó, politikai képviseleti és érdekérvényesítési önkormányzati rendszerek szintjén is (Verdery 1985). Így például a mindennapi élet szintjén megemlítendő a kizárólag szászokat integráló* SZOMSZÉDSÁGOK *rendszere, amely nemcsak a gazdasági folyamatokat, hanem általában a közösségi élet minden vonzatát megszervező, szabályozó rendszerként működött (Mihăilescu 2002). Vagy ami az átfogóbb jellegű, a közösséget integráló politikai intézményeket illeti, megemlítendő a több mint négyszáz évig működő Universitas Saxorum, mint az erdélyi diétán belül az erdélyi szászok képviseletét (egészen 1876-ig) ellátó politikai intézmény.*

Történeti szempontból bizonyos mértékig fenntartható az elképzelés, miszerint az etnikai csoport kongruens egy adott, területileg kiterjedt, komplex társadalmi egységgel, hisz a különböző, főleg tradicionális kontextusban működő etnicitások egyfajta

elkülönülő társadalmakként szerveződtek meg (Sian 1997:51). Ezzel nem azt állítjuk, hogy az etnicitás totális intézmény analógiájára elgondolt modellje történelmi kortól és konkrét társadalmi környezettől függetlenül alkalmazható volna. Ugyanis a gazdasági modernizációval és a globalizációval együtt jelentősen csökken annak az esélye, hogy adott csoportok elkülönülése sajátos életvitel és jelentősen elkülönülő társadalomszervezési formákban nyilvánuljon meg.

Az etnicitás társadalomszervező hatásának másik, ugyancsak extrém, ideáltípusa a SZIMBOLIKUS ETNICITÁS. Ez olyan etnikai jellegű (tehát valamilyen származási közösséghez kapcsolódó) azonosulásként határozható meg, amely nincs beágyazva valamilyen partikuláris etnikummal összekapcsolható életmódba vagy intézményrendszerbe (tehát nem jelenik meg a mindennapos életvitel szintjén), hanem olyan alkalmi és opcionálisan felvállalható gesztusokon és gyakorlatokon keresztül nyilvánul meg, amelyek a származási közösség tradícióihoz való kapcsolódás szimbolikus kifejeződéseiként értelmezendőek (Gans 1979; Gans 1997). Mindez pedig egy olyan kontextusban, amelyben a tradicionális etnikai életmódra jellemző gyakorlatok fokozatosan átlényegültek könnyen használható szimbólumokká, és ezáltal a hovatartozás alkalmi kifejezésének viszonylag könnyen felhasználható és kezelhető jelképeivé válnak (Gans 1979:205).

Ez az etnikai azonosulási forma a modernizáció során beinduló, és egyre hangsúlyosabban érvényesülő kulturális és intézményes homogenizációs folyamatok kontextusában körvonalazódott. Az ipari modernitás a mindennapi élet radikális átalakítását eredményezte: (1) az életvitelt egyre kisebb mértékben határozza meg valamilyen sajátos etnikai jellegű szokásrend, (2) az egyének és kis közösségek átfogóbb társadalmi integrálását szolgáló intézmények egyre kisebb mértékben alapoznak valamiféle történelmi partikuláris kontinuitásra és tradícióra, és egyre inkább az értékek és a racionalitás univerzálisként elgondolt formáit testesítik meg. Tehát az etnicitás egyre kisebb mértékben jelenik meg, mint partikuláris életmód és intézményrendszer, egyre kevésbé jellemző, hogy az etnikai közösséget valamiféle totális intézményrendszer modelljében, vagy annak analógiájára gondolják el.

Az etnicitás társadalmi szerveződésének a formáit illetően megemlítendő Don Handelman (1977) fogalmi rendszerező próbálkozása. Az etnicitás négy *szintjét* (eltérő komplexitású megnyilvánulási formáját) különítette el: etnikai kategória, etnikai hálózat, etnikai egyesület, etnikai közösség.

a) AZ ETNIKAI KATEGÓRIA az etnikumnak a kollektív reprezentációk szintjén történő létezési szintje, ami azt feltételezi, hogy egy etnonimához (etnikai csoport megnevezésére használatos terminus) különböző csoportreprezentációk kapcsolódnak, így a közgondolkodás szintjén az adott etnikumról úgy beszélnek, mint az adott társadalomban jelen levő, saját etnikai arcéllel rendelkező csoportról. Ebben az esetben az etnicitásra kevésbé vagy alig jellemző, hogy a csoporttagság valamilyen egyértelműen beazonosítható kulturális gyakorlaton keresztül feje-

ződne ki, válna láthatóvá, érzékelhetővé a környezet számára. A csoporttagok mindennapi kulturális gyakorlatai (pl. nyelvhasználat, öltözködés) a szokványosnak értékelt publikus kultúra részeitől nem, vagy alig érzékelhetően eltérő formákban nyilvánulnak meg. A csoporttagság felvállalása tehát elsősorban szimbolikus, esetleg formális helyzetekben jellemző (például népszámláláskor), esetleg az intim szférához tartozók előtt ismert. A hovatartozás publikusabb jellegű megnyilvánítása jól körvonalazott eseményekhez, helyekhez, szituációkhoz kötődik.

> *A Don Handelman által definiált etnikai kategória kapcsán érdemes arra felfigyelni, hogy az etnikai kategória, mint a társadalmi reprezentációk tárgya még olyan esetekben is létezőként értelmez bizonyos etnikumokat, amikor azok semmilyen más „látható" (faji, kulturális vagy társadalmi) formában nem különülnek el más csoportoktól. Sőt még akkor is, ha már egyáltalán nincsenek, vagy alig vannak olyan személyek, akik felvállalnák, hogy ehhez a kategóriához tartoznak (Eriksen 1993). Így értelmezhető a kommunizmus bukása után több közép-kelet-európai államban, például Romániában és Lengyelországban is megnyilvánuló zsidók nélküli antiszemitizmus. Lengyelországban az első poszt-kommunista választási kampány során gyakran vádoltak jelölteket azzal, hogy zsidó érdekeket képviselnek, vagy zsidó befolyás alatt politizálnak. Mindez olyan körülmények között történt, hogy a lengyelországi zsidó közösség tagjainak száma alig haladta meg a 8 ezret. Igaz, hogy a köztudatban a zsidóság képe radikálisan eltért a statisztikai tényektől: egy 1992-es felmérés tanulsága szerint például a lengyelek 40 százaléka úgy vélte, hogy a lengyelországi zsidók száma több százezres nagyságrendű (meghaladja a 750 ezret), a népesség 26 százaléka pedig úgy vélte, hogy a zsidók túl nagy befolyást gyakorolnak a lengyel politikai életre (Cala 2004).*

b) Az etnikai hálózat fogalma a mindennapi interakciók etnikai alapon történő szabályszerűségeire vonatkozik: arra, hogy az etnikai csoporttagok közötti interakciók gyakoribbak, mint a csoporton kívüli interakciók, illetve, hogy az azonos etnikumúak közötti személyes kötelékeket jobban értékelik, mind a csoporton kívüli személyekkel ápolt kapcsolatokat. Gyakori, hogy ezek a hálózatok a különböző javak fölötti ellenőrzést is jelentik, például előnyösebb munkaerőpiaci helyzetet, befolyást, stb.

c) Az etnikai egyesület Handelman szerint az etnikum tagjai és a formális érdekérvényesítő intézményes hálózat között szoros kapcsolatot feltételez. A formális intézmények (egyházak, lapok, pártok, szakszervezetek, stb.) egy adott etnikum érdekeit jelenítik meg és képviselik a nagyobb nyilvánosság, illetve a hatalmi intézményi struktúrák előtt. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy az etnikum min-

den tagja valamilyen intézményes tagságot vállal, hanem inkább azt, hogy változó mértékben és formában, de azonosulnak ezekkel az intézményekkel, illetve támogatják ezeket.

d) Az ETNIKAI KÖZÖSSÉG egy területileg jól rögzített és jól behatárolható, saját politikai és más jellegű intézményrendszerek által huzamos ideig összefogott és társadalmilag megszervezett etnicitás megnyilvánulási szint.

	Etnikai...			
	kategória	hálózat	egyesület	közösség
Általánosult csoportreprezentációk	×	×	×	×
Állandósult interakciók		×	×	×
Formalizált intézményhálózat			×	×
Területi rögzítettség				×

Az etnicitás szintjeinek a mátrixa Handelman nyomán.
Forrás: Eriksen 1993:43; Handelman 1977.

3.3.3. Primordializmus versus instrumentalizmus (szituacionális etnikai azonosulás)

Az etnicitás tanulmányozása során felmerül a kérdés: milyen mértékben határozza meg az egyén társadalmi identitását az etnikai hovatartozás? Ha ismét az egymásnak szélsőségesen ellentmondó tudományos szempontokat vetjük össze, akkor egyrészt az a szempont körvonalazódik, amely az etnikai identitást az emberi természet legmeghatározóbb (primordiális) dimenziójának tekinti, amely elkerülhetetlenül, minden interakció során, minden lehetséges helyzetben megnyilvánul. A másik megközelítés szerint az etnikai identitás csak egyike a lehetséges azonosulásoknak, helyzettől függően kerül előtérbe vagy szorul háttérbe (szituacionalizmus), ez pedig jelentős mértékben függ az egyéni, alapvetően érdekalapú megfontolásoktól (instrumentalizmus).

A primordializmus terminust Edward Shills (1957) használta először az ötvenes években, s az etnikai hovatartozáson alapuló, az etnicitás által átfogóan meghatározott identitásszerkezetet jelenti. Olyan identitásról szóló elképzelést feltételez, amely az etnicitást az egyének szocio-kulturális lényegének tekinti, és amely partikulárisan strukturálja az egyének társadalmi énjének bármely más dimenzióját (Parker 2001). Az etnicitás primordialista megközelítése Eller és Coughaln (1993) szerint a következőkkel jellemezhető:

APRIORIZMUS – az etnikai identitás minden más identitást megelőzően és minden

más önmeghatározás alapjaként értelmezett. Minden ember természetszerűleg és elsőrendűen valamilyen etnikum tagja és annak a csoportnak a pszicho-kulturális jellemzőivel rendelkezik, és csak ezután beszélhetünk bármely más csoporttagság alapján kialakuló önazonosságról (társadalmi nem, osztályöntudat vagy más rétegidentitás).

Irracionalitás – az etnikai identitás és az ezen alapuló társadalmi viselkedés nem az egyén racionális döntéseinek, hanem sokkal inkább a mélyen gyökerező érzelmi meghatározottságoknak a következménye. Az egyének számára tehát nem opcionális és nem racionális megfontolásokon alapszik, hogy mikor és milyen formában nyilvánítja ki etnikai identitását és etnikai kötődéseiből fakadó lojalitását.

Exhausztív (kizárólagos) közösségi kötődés – a primordialista szemléletmód szerint az etnicitás valamiféle magától értetődő, természetes lojalitást feltételez. Az etnikai csoport-tagság a származásból ered, és az egyének veleszületett, alternatíva nélküli és feladhatatlan közösségi kapcsolódását jelenti. Ez a kapcsolódás nagy mértékben kihat az egyének bármely más kötődésének a kezelésére és értelmezésére.

Ez utóbbi dimenzió kapcsán megemlítendő, hogy a primordializmus sajátos politikai, politológiai elmélet alapját is képezi, amelynek megfelelően az átfogó politikai közösségek kohéziója valamilyen primordiális jellegű kötődésből eredeztethető. Ennek a tézisnek egyik következménye a partikuláris identitások és a politikai lojalitás közötti feszült viszony tételezése. A primordialista szemléletmódnak megfelelően az etnokulturális másság (a bevándorlóké vagy az etnikai, de akár a vallási kisebbségeké) potenciális veszélyt, megkérdőjelezhető elkötelezettséget és lojalitást jelent.

> *Egy ilyen látásmód alapozta meg a 20. századi népirtások (genocídiumok) zömét, amelyek fő célja majdnem minden esetben az etnikailag tiszta politikai közösség kialakítása volt. 1915-ben Törökországban közel egy millió örményt gyilkoltak meg (armenocidium): az alapvető cél az erős középosztályt és hivatalnokréteget képviselő örmény közösség megsemmisítése. Ezt a közösséget ugyanis a modern török államot megalapító politikai elitek nem tekintettek politikailag megbízható, lojális rétegnek (Bloxham 2002). Ugyanígy a náci Németországban a zsidók ellen elkövetett Holokauszt célja sem volt más, mint a (mindennapi életben, politikailag és kulturálisan zömében integrált) zsidó közösség elpusztítása, a német politikai közösség megtisztítása. Vagy időben közelebbi példákra is gondolhatunk: a volt Jugoszláviában elkövetett tömeggyilkosságok célkitűzése az adott térségek etnikai „tisztaságának" biztosítása volt. És nemcsak az autoriter államberendezkedések, hanem a demokratikus játékszabályok alapján működő politikai rendszerek döntéseire is meghatározó módon kihat a primordialista szemléletmód. A második világháború időszakában, az Egyesült Államok és Japán között beálló hadiállapotot követően a (gyakran másod- sőt harmadgenerációs) japán bevándorlókat katonailag felügyelt gyűjtőtáborokba kényszerítették. Ennek jogalapja nem a japán származásúaknak a Japánnal fennálló, bizonyított együttműködése, hanem*

kizárólag a személyek, vagy szüleik származása, vagyis a feltételezett primordiális kötődés és az erre alapozott, természetszerűnek tartott lojalitása volt.

Clifford Geertz antropológiai primordializmusa Clifford Geertz különbséget tesz az elemzői és a társadalmi szereplők (aktorok) primordialista szemléletmódja között (1963). Megközelítésében a társadalmi szereplők primordialista szemléletmódjának a forrása az elsődleges szocializáció során interiorizált kulturális megnyilvánulási formák és társadalmi kapcsolatok magától értetődő, természetesként ható jellege. Ennek köszönhető, hogy a társadalmi szereplők, a biológiai jellegzetességekhez hasonlónak, primordiálisnak, természetszerűen adottnak gondolják annak a környezetnek a kulturális jellegzetességeit, amelybe beleszülettek (Geertz 1963:109). Geertz nem általában a primordialista szemléletmódot (és főleg nem a társadalomkutató, az elemző által felvállalt primordializmust) tartja jogosultnak, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi szereplők etnikai hovatartozásukat a primordialista szemléletmódnak megfelelően gondolják el és élik meg. Vagyis közösségi kötelékeiket természetesnek, magától értetődőnek, adottnak és alternatíva nélkülinek reprezentálják. Mi több, Geertz szerint minden etnikai kötődésre ez a szemléletmód a jellemző, ebből kiindulva pedig a társadalmi szereplők primordialista szemléletmódját az etnicitás egyik meghatározó, konstitutív jellemzőjének tartja.

Ami az elemzői megközelítéseket illeti, ezek többnyire az etnicitás társadalmilag konstruált jellegét, az etnikai azonosulások képlékenységét, az etnicitás megnyilvánulásának és megnyilvánításának helyzet- és érdekfüggőségét hangsúlyozzák.

A szituacionalizmus cáfolja a primordializmus azon tézisét, hogy az etnicitás alapvető és meghatározó szereppel bírna más azonosulási lehetőségek viszonylatában. A szituacionalista megközelítés az etnicitást a társadalmi szereplők rendelkezésére álló több más szerep- és értelmezési készlet egyikének tekinti. Az egyének számos identitással rendelkeznek, és a többes hovatartozások alternatív viszonyulásokat tesznek lehetővé. Az egyének a helyzetértelmezések, érdekek vagy az értékalapú habitusok által meghatározottan (adott korlátok között) „választanak" ebből a készletből. Megnyilvánulhatnak valamely etnikai, vallásos vagy akár szakmai közösség tagjaként, nőként vagy férfiként, esetleg egy világszemlélet vagy politikai ideológia elkötelezettjeként. A szituacionalista megközelítés szerint ezek az identitások különböző kontextusokban, eltérő mértékben dinamizálódnak

Az etnicizálódás terminus is a szituacionalista megközelítés kontextusában értelmezendő. Az etnicizálódás azt jelenti, hogy adott társadalmi viszonyok, csoportok esetében fokozódóan az etnicitás válik a meghatározó viszonyítási alappá, felváltva az eladdig érvényesülő gyakorlatokat és normákat. Például adott szomszédsági viszonyok kezelésében meghatározó lehet a családfők társadalmi pozíciója, ám a viszonyok etnicizálódása azt jelenti, hogy ezek a viszonyok átrendeződnek, a csalá-

di kapcsolatok alakulásban pedig egyre fontosabbá válik az etnikai hovatartozás.

Az INSTRUMENTALISTA perspektíva alapvetően a primordialista megközelítések azon tézisének a cáfolata, amely az etnicitást irracionálisnak, inkább az affektivitás, mint a racionalitás szférájába tartozó megnyilvánulásnak tekinti. Az instrumentalizmus abból indul ki, hogy az etnikai elhatárolódást megjelenítő szimbólumrendszernek fontos szerepe van a különböző csoportok érdekeinek az érvényesítésében. Az etnicitást úgy tekintik, mint ezeknek a szimbólumoknak az elhatárolódást fenntartó használata, amely során a csoporton belüli egyének gazdasági terminusokban megfogalmazható hasznot eredményeznek (Cohen 1981). Tehát az instrumentalista megközelítés szerint az etnicitás olyan identitásforma, amely stratégiailag alárendelt az egyéni érdekeknek; kinyilvánítása, az etnikai közösségi normák elfogadásával, bizonyos erőforrásokhoz való hozzáféréssel kapcsolható össze (Cohen 2004). Vagyis egy plurietnikus környezetben az egyének annyiban motiváltak a sajátos etnicitásukat meghatározó szimbolikus értékű kulturális megnyilvánulások fenntartásában és megnyilvánításában amennyiben ezek „hasznot hoznak". A haszon összetett, például a rokoni, baráti vagy átfogóbb etnikai szolidaritási hálózatokhoz való tartozásból származó előnyöket (kölcsönök, munkahely szerzése, alkalmi segítség, stb.) jelent. Ezen perspektívának megfelelően a kulturális beruházások megtérülésének a formái és hatékonysága, ennek valamiféle racionális mérlegelése az, ami meghatározza az egyének viszonyulását az etnicitáshoz (Hechter 1974).

Kisebbségi kontextusban meghatározó lehet a gyermekek identitás-alakulásának szempontjából a nyelvi szocializáció. Elég, ha a romániai magyarok példájára gondolunk, ahol a magyarok számára az anyanyelvismeret és az anyanyelvi teljesítmény meghatározó az egyének etnikai (ön- és mások általi) besorolása tekintetében. (Culic 2001; Culic, Horváth és Raț 2000). Adott esetben a magyar nyelv nem megfelelő ismerete legalábbis szituacionálisan meghatározhatja, hogy az egyének aktuális etnikai besorolásként vállalják vagy sem magyar származásukat. Mindez nem jelenti azt, hogy a közösségen belül az egyetlen előforduló nyelvi szocializációs stratégia egyértelműen az anyanyelv újratermelését, illetve olyan kétnyelvűség kialakítását célozza meg, amelyben az anyanyelvűség a domináns. A romániai magyarság jelentős része kiemelkedő instrumentális értéket tulajdonít a román nyelv tanulásának, olyannyira, hogy számottevő rétegek esetében a nyelvi szocializációs stratégiáik egyértelműen a román nyelv minél jobb ismeretét célozzák meg (Horváth 2003; Horváth 2005). A gyermeküket román iskolába járató magyar szülők hangoztatják is ezt az instrumentális jelleget, hangsúlyozva, hogy könnyebb lesz a gyermeknek, ha a román nyelvet és nem a magyart ismeri (Sorbán 2000).

3.3.4. Tradicionális versus modern

A köztudat – és sok társadalomtudományos megközelítés is – az etnikumokat a több ezer éves folyamatossággal rendelkező kollektív történelmi szerepelőkként reprezentálja. A történeti kontinuitás, az etnikumok tradicionális folyamatosságának a tézisét legkidolgozottabban Anthony D. Smith etnoszimbolizmus elmélete fogalmazza meg (Smith 1986; Smith 2002). A modernista megközelítések a történeti kontinuitás tézisével vitatkozva azt hangsúlyozzák, hogy az etnikai közösségek, legalábbis úgy, ahogyan azokat ma elgondoljuk, a modernizáció termékei. Ugyanis, a (a) modernitás során megváltoztak azok a strukturális feltételek, amelyek meghatározzák a kultúra és az identitás termelődésének és újratermelődésének a rendjét (Gellner 1987); (b) megváltozott a politikai-hatalmi szférának a kultúrához/ kulturális pluralizmushoz való viszonya: általában a kultúra, kiemelten a nyelv, a politikum tárgyává, az uralom és az ellenőrzés médiumává válik (Grillo 1989; Hobsbawm 1983a); (c) a modernitás a társadalmi kommunikáció radikális átalakulásával jár. A gyorsan elterjedő új médiumok a társadalmi reprezentációk merőben új lehetőségeit és formáit eredményezik, amelyeknek vitathatatlan kihatása volt a különböző közösségek (beleértve az etnikumokat is) reprezentációjára.

> *Történészek rámutattak arra, hogy egy átfogóbb népességekre jellemző az etnikai öntudat, amely sajátos politikai tudatformaként a középkor során számos populáció esetében fellelhető. Az etnikai csoporttudat ezen formáját* GENTILIZMUSNAK *nevezik, és a középkori rétegzett társadalmakban létező, a közös szokásvilág alapján fennmaradt, rendeket átfogó laza közösségérzetet jelenti (Szűcs 1974:85).*

A tradicionalista álláspont leginkább A.D. Smith (1986; 2002) nevéhez kapcsolódik. Az ETNOSZIMBOLIZMUS néven ismert elmélet centrális tézise az etnikai közösségek történelmi folyamatossága, illetve a premodern etnikai közösségek és a modernitásban kialakuló nemzeti közösségek közötti szoros kontinuitás. Smith szerint az etnikumok a következő jellemzőkkel leírható személyek közösségei:

- közösen és azonos jelentéssel használt csoportmegnevezés
- a közös származás megosztott mítoszai
- a közös tapasztalat illetve a közös történelmi emlékezet
- mások viszonylatában partikularizáló kulturális jegyek közössége
- egy meghatározott területhez való kötődés
- a csoportszolidaritás bizonyos formáinak a felvállalása és kinyilvánítása.

Smith szerint történeti perspektívából nézve a kötődések fenntartásában központi szerepet játszanak a közös származásra vonatkozó mítoszok és szimbólumok (Smi-

th 1986). Meglátása szerint az adott etnikai közösségek történelmi folyamatosságát az adott etnikum viszonylatában konstitutívnak tekinthető etnikai mítoszokból és szimbólumokból összeálló narratíva, az ő terminológiájában a *mythomoteur* képezi. A mythomoteur egy adott etnikai közösség önazonosságának a centrális magva. Smith szerint az etnikumok a közös származásra vonatkozó mitikus narratíva körül alakulnak ki, és történeti folyamatosságukat ennek a mítoszmagnak a folyamatos újratermelődése biztosítja.

Smith nem azt állítja, hogy az etnikumokat a közös származás biológiai ténye, hanem, hogy a közös származás hite kapcsolja össze. Szerinte a vándor népek letelepedése radikális életmódváltást, igazi kulturális sokkot jelentett, ennek következtében pedig a letelepedő populációk megváltozott élethelyzetüket mítoszok formájában értelmezték. A hasonló mítoszokat felvállaló populációk származási közösségként, tehát azonos etnikumként értelmezték önmagukat. Az együvé tartozás tudata sajátos közösségi szolidaritási megnyilvánulásokat eredményezett, így – állítja Anthony D. Smith – a közös származás mitikus megalapozottságú tudata sorsközösség vállalását eredményezte. Ennek köszönhetően a közösség különböző részeit érintő események egyfajta közösen megélt sorsként, közös történelmi tapasztalásként csapódtak le.

A MODERNISTÁK legfontosabb tézise az, hogy a megváltozott strukturális környezet, hatalmi és kulturális feltételrendszer okán az etnikai identitások kialakulása és működése radikálisan megváltozott Ernest Gellner (1987; 1995) különbséget tesz a premodern (agrár) és a modern (indusztriális) társadalmak kulturális rendje és integrációja között. A tradicionális agrártársadalmak legfőbb jellemzője a szegmentáltság volt. A helyi társadalmak maximum egy régió viszonylatában tartottak fent kapcsolatot és képeztek valamiféle egységet, ezek az egységek pedig szocio-kulturálisan elszigeteltek voltak. Ebben a kontextusban a kulturális szerveződés és közösségi azonosság kihangsúlyozottan helyi, legfennebb regionális jellegű volt. Így a területileg átfogó kulturális közösségben történő önmeghatározások (amelyek a mai etnikumra jellemzőek) nem léteztek. Kihangsúlyozandó, hogy Gellner nem azt állítja, hogy a különböző lokális, regionális közösségek között nem létezett bizonyos mértékű kulturális (nyelvi, vallási vagy szokásrendbeli) hasonlóság, hanem azt, hogy ez a hasonlóság a szegmentáltság és elszigeteltség kontextusában, nagyon korlátozott közösségképző jelentőséggel bírt. A különböző (politikai, kulturális vagy akár katonai) elitek, vezetői rétegek, amelyek ezeket a társadalmakat adminisztrálták, keveset kértek és keveset adtak alattvalóiknak (Grillo 1998). A kulturális reprodukció nem elkülönülten intézményesült tevékenységként jelent meg, hanem a mindennapi interakciók differenciálatlan vonzataként (*Folktransmitted culture*), így ez a folyamat is a lokális partikularizmusok újratermelődését eredményezte.

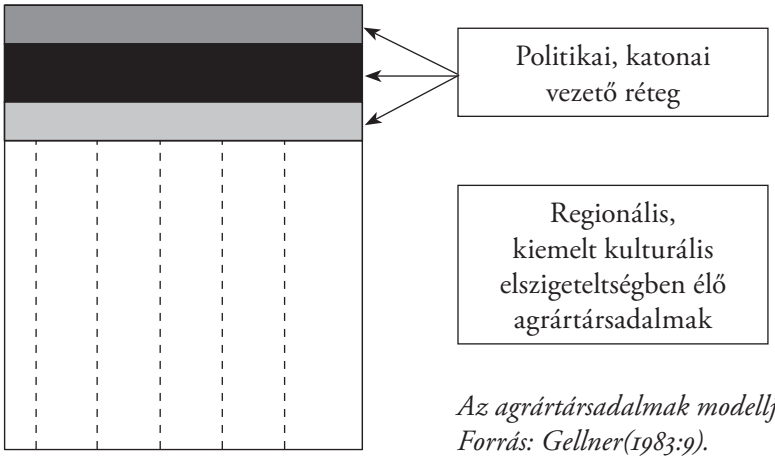

Az agrártársadalmak modellje.
Forrás: Gellner(1983:9).

Az agrártársadalmakhoz viszonyítva az ipari társadalmak radikálisan eltérő társadalomszervezési modellre alapoznak, amelynek lényeges eleme a kultúra újratermelődésének a megváltozott rendje. Az ipari társadalmak legfőbb jellemzői az átfogó társadalmi integráció és az ezzel járó kulturális homogenizációs folyamatok, amelyeket Gellner szerint a gazdaság működésének megváltozott logikája gerjesztett. Az agrártársadalmakban a gazdálkodás többnyire a helyi tapasztalat alapján kidolgozott, közvetített és alkalmazott tudásra, míg az ipari kapitalizmusban a termelés a tudományos racionalitásra épülő technológiákon alapszik. Az agrártermelésre a termelés és csere intézményesült formáinak a stabilitása a jellemző, az ipari kapitalizmus éppen ennek az ellenkezőjére, a termelés és a munkaerő gyakori mobilitásával járó folyamatos növekedésre és dinamikus változásokra rendezkedett be. A változások eladdig sosem látott dinamikája és a termelési technológiáknak a nyugati tudományosságban történő megalapozása nagymértékben kihatott a munkaerőpiacra, és végső soron az egész társadalomra. Az agrártársadalmakban az egyének az adott helyi társadalom tradicionális termelési rendjéhez szükséges, számos szempontból nagyon is partikuláris, a helyi társadalmi viszonyokba beágyazott tudással rendelkeztek. Ezzel szemben az ipari társadalom olyan képzettségeket és kulturális készségeket igényel, amelyekre alapozva az egyének egy területileg kiterjedt (nemzetállami térség) munkaerőpiacon belül képesek integrálódni és működni. Az effajta tudás átadása már nem a megszokott helyi viszonyokba ágyazott formában történik, hanem a tömegoktatás különböző formáin keresztül. Gellner az ipari társadalomra jellemző tudásátadást, kulturális újratermelődést iskola által közvetített kultúrának (*school transmitted culture*) nevezi. Ez a folyamat növekvő mértékű kulturális homogenizációt eredményez. A homogenitás a társadalomszervező (hatalmi és kulturális) elitek, általában a politikum céljává válik, hisz így válik lehetségessé olyan munkaerő-piaci szereplők kitermelése, amelyek kulturális értelemben véve felcserélhetők: mindannyian azonos intézményes szocializáció (oktatási folyamat) termékei.

A helyi tradicionális társadalmaknak a mai értelemben vett francia kultúrájú közeggé, a parasztoknak franciákká való alakítását írja le Eugen Weber, a társadalomtudományos irodalom egyik méltán klasszikusnak tartott művében, melynek címe Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914 (Weber 1976).

Az etnikumok kulturális homogenitása tehát – és értelemszerűen a kulturális hasonlósághoz kapcsolódó jelentések rendszere (amely az etnikai identitások konstitutív eleme) – viszonylag új keletű. Kialakulása mindenekelőtt az ipari kapitalizmus strukturális kényszereivel magyarázható.

A modernizmus etnicitásra vonatkozó másik fontos tézise a kulturális jelenségek és a hatalomgyakorlás közötti viszonyokra koncentrál. A modernitás egy új politikai, pontosabban hatalmi legitimációs rend kialakulását jelentette. A demokrácia általánosulása, a népszuverenitás elvének érvényesülése a hatalmi elitek és a tömegek közötti viszony újradefiniálását is eredményezte. A politikai modernitás normájává vált, hogy a legitim uralom az, amely az önmagát politikai közösségként definiáló népesség támogatását bírja. Ez a norma kettős kihívásként jelentkezett az elitek számára. Úgy kellett beemelni a tömegeket a politikába, hogy politikai közösségként definiálják magukat, és hogy a politikai elitek uralmát legitim hatalomgyakorlásként fogadják el. Ebben a folyamatban az elitek egyik kézenfekvő megnyilvánulási médiuma a kultúra volt. Fishman szerint az elitek beemelték a domináns kultúrába a tradicionális kultúrák különböző elemeit. Ezeket az elemeket az egységre, a közös származásra vonatkozó jelentéssel ruházták fel, és megalapozták annak a lehetőségét, hogy a különböző tradicionális társadalmak egy nagyobb etnikai közösség részeiként, egy átfogóbb etnikai kultúra letéteményeseiként határozzák meg önmagukat (Fishman 1975).

Fishman a nyelvhez való viszonyulás szemszögéből közelít a hatalom kultúrára gyakorolt hatásához. Felhívja a figyelmet arra, hogy a tradicionális népességek nyelvhez való viszonyulására alig vagy egyáltalán nem jellemző a NYELVI TUDATOSSÁG, *sem az érzelmi kötődés a nyelvhez (*NYELVI HŰSÉG*). Számukra a nyelv nem úgy jelenik meg, mint saját kultúrájuk dimenziója, amelyről valamilyen reflexív tudással rendelkeznének. Például a magyarul beszélők ezelőtt 150-200 évvel nem tudtak az általuk beszélt nyelv finnugor jellegéről vagy a török kölcsönszavakról. Mi több, egyes populációk egyszerűen nem tudták megnevezni az általuk használt nyelvet, és arra a kérdésre, hogy „milyen nyelven beszél", az a válasz születhetett például, hogy „a helyi nyelven" vagy „az egyszerű emberek nyelvén" (Fishman 1975). Ehhez az állapothoz viszonyítva a 20. század, legalábbis Európában radikális változásokat jelentett. A kötelező tömegoktatás megváltoztatta a nyelvi tudatosságot, a nyelv ismeretének, használatának, az adott nyelvvel történő érzelmi azonosulásnak a jelentéseit. A nyelv egy politikai közösséghez való tartozás*

legfőbb indikátora lesz (Gellner 1987; Kamusella 2001) és mint ilyen, a kultúráról szóló reflexív tudás egyik központi eleme. A nyelv gyakorlása és vele való érzelmi azonosulás egyfajta patriótai kötelességként tételeződik.

Hobsbawm Fishmannál is tovább megy, és azt állítja, hogy a politikai elitek nem egyszer kitalálták azokat a tradíciókat, amelyek könnyen felismerhető szimbólumok és tömegeket megmozgató rituálék formájában termelték ki a tömegek azonosságtudatát, s biztosították a szimbólumokat kidolgozó és manipuláló elitek számára az ellenőrzés és a dominancia lehetőségét (Hobsbawm 1983a; 1983b). A közösségi múlt, a tradíciók tehát konstitutívak az etnicitás meghatározása szempontjából: új keletű konstrukciók, amelyeket politikailag érdekelt hatalmi elitek dolgoznak ki és tartanak fenn.

A modernitás új médiumok elterjedését, a kommunikáció új rendjét – mindez pedig a közösségek reprezentációjának új lehetőségeit eredményezte. Ennek a megközelítésnek a legidézettebb megfogalmazója Benedict Anderson (1991), akinek a nevéhez a KÉPZELT KÖZÖSSÉGEK tézise kapcsolódik. A képzelt jelző Andersonnál nem a etnikai/nemzeti közösségek fiktív, minden valóságalapot nélkülöző létezésére, hanem sokkal inkább kognitív szinten a reprezentált közösséghez való tartozásra utal. Andersonból kiindulva a közösségek két típusát különíthetjük el: a (a) közvetlen interakciók megtapasztalásán, illetve a (b) társadalmi reprezentációkon alapuló közösségeket. A közvetlen interakciók megtapasztalására épülő közösségek a tagok gyakori szemtől-szembeni találkozásai során kialakuló viszonyokra alapoznak, illetve ennek következtében körvonalazódnak. A képzelt, vagy társadalmi reprezentációra alapozó közösségek nagyszámú populációk. Tagjaik számára nincs (és feltehetőleg soha nem is lesz) meg a találkozás valós esélye, ennek ellenére a tagok érzelmileg erősen kötődnek egymáshoz, mindenekelőtt azért, mert az emberek egy csoportja közösségként reprezentálja magát. Nos, Anderson megközelítésében a modernitás a közösség-reprezentációt, elképzelést megalapozó kulturális eszköztárat illetően (tömegkommunikáció, térkép, múzeum, stb.) jelent merőben újat.

A NYOMTATÁS, és főleg az újság elterjedése lehetővé teszi, hogy a saját élet működése egy átfogóbb társadalmi mezőben, közösségben legyen értelmezhető. A hírlap, mint standardizált tömegkommunikációs eszköz olyan eseménytárolással szolgál, amelynek eredményeként számos földrajzilag távoli esemény és folyamat átszövi az egyéni életeket, az egyének pedig saját életeik történéseit ezekbe a közösségi történésekbe ágyazottan élik meg. Így a közösség és a közösségi tagság reprezentációjának merőben új horizontjai és lehetőségei nyílnak. A MÚZEUMOK a közösségi múlt kapszulába sűrített koncentrátumai, az etnicitás szempontjából meghatározó eredet- és sorsközösség elgondolásának lényeges kellékei. A nagyközönség, a kollektív tapasztalás számára nyitott múzeumok a tömeges emlékezettermelés intézményeiként szolgálnak, teljes mértékben a modernitásra jellemző kulturális installációk - a közösség időbeliségének a reprezentációira gyakorolt hatásuk vitathatatlan. A NÉPSZÁMLÁLÁS mindenekelőtt

a statisztikai imagináció megnyilvánulása: szerepe vitathatatlan a közösség kiterjedésének, szerkezetének a reprezentációit illetően. Kiemelendő, hogy a statisztikai regisztráció nemcsak informál egy adott társadalom kulturális pluralizmusáról, hanem formálja is azt. Amint azt az etnikai klasszifikációról szóló fejezetben majd bővebben is kifejtjük, a népszámlálás által használt kategóriák, illetve a különböző kulturális jellemzőkkel bíró populációk adott etnikai kategóriákkal való leírásának módja meghatározó az identitások felvállalása és reprezentációja szempontjából (Kreager 2004). Végül a TÉRKÉP, mint a tér indexikus (nem teljesen konvencionális, hanem a jelölt tárgy bizonyos tulajdonságait visszaadó) reprezentációs rendszere az elképzelés keretét biztosítja, ennek alapján a különböző csoportokat egymásmellettiségükben, térbeliségükben tudjuk reprezentálni.

Ezek a kulturális vívmányok az elképzelés segédeszközeiként tömegek percepcióját modellálták, alakították; a vonatkozási etnikai közösség azelőtt nem létező reprezentációit, új azonosulási formákat tettek lehetővé.

3.3.5.Lényegi jellemző versus határfenntartás

Az ESSZENCIALIZMUS tudományfilozófiai perspektíva, amely azt feltételezi, hogy a tárgyak, személyek jellemzői között vannak lényegesek, meghatározóak és vannak véletlenszerűek, másodlagosak, jelenlétük vagy hiányuk pedig nem befolyásolja a tárgyak, személyek azonosságát, mibenlétét. A tudomány szerepének az adott tárgyak, társadalmi kategóriák lényeges és meghatározó jellemzőinek a feltárását tartották. A társadalomtudományok az etnicitást is ilyen jellemzőként kezelték, vagyis (a primordializmussal egybehangzóan) az egyének szocio-kulturális lényének a legmeghatározóbb dimenziójának tekintették, az etnicitás kutatása pedig az egyének legmélyebb és legmeghatározóbb kulturális énjének a feltárását jelentette. Mi több – és ez az etnikai esszencializmus meghatározó jellemzője – az etnicitást a kultúra kifejeződésének tartották, amelynek az egyének a hordozói és (nem is mindig tudatosan felvállaltan) a megnyilvánítói (Brubaker 2001; Brubaker 2002; Grillo 2003; Parker 2001). Az eszencializmus jelentős mértékben rokonítható az etnicitás objektivista felfogásaival is: az etnicitás vizsgálatában irrelevánsnak tartja az azt megnyilvánító, megélő és megtapasztaló alanyok önértelmezését, ugyanakkor az egyéni tudatosságon és reflexivitáson kívüli, objektív jellegű valóságszinten próbálja megragadni az etnicitás lényegét.

> *Az esszencialista megközelítésmód társadalomtudományos cáfolata azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi szereplők nem különböző interakciókon belül kinyilvánított meghatározó, lényegi jellemzőkkel rendelkeznek, hanem jellemvonásaik (ideértve azt, amit identitásnak neveznek), sajátos viszonyokon, viszonyrendszereken belül nyilvánulnak meg. Vagy ahogyan Bourdieu mondja: a tudományos programot*

> *nem az egyén szocio-kulturális énje lényeges jellemvonásainak a keresése kell hogy dominálja, hanem sokkal inkább annak a mezőnek a leírása, amelyen belül az egyén különböző viszonyok dinamikájában elhelyezkedve, a külső szemlélő szempontjából nem mindig koherens jellemvonásokat, identitásokat nyilvánít meg (Bourdieu 1989).*

Az ötvenes évektől kezdődően az antropológiára az esszencialista megközelítéseket cáfoló fokozatos szemléletváltás volt a jellemző. Mindenekelőtt Edmund Leach munkásságát idézik, aki elsőként mutatott rá arra, hogy az etnicitás nem egy kultúra kifejeződésének a lényege, amelynek önmagában értelme van, hanem RELACIONÁLIS módon értelmezendő egy összetett társadalmi és kulturális viszonyrendszeren belül (Leach 1954).

Az etnicitást társadalmi viszonyként, a társadalomszervezés velejárójaként értelmező szerzők közül a legismertebb Frederik Barth és az általa szerkesztett *Etnikai csoportok és határok* című könyv, illetve ennek előszava (1969). Ennek a megközelítésnek a lényegét Barth a következőkben foglalja össze:

- Az etnikai identitás a társadalmi szerveződés, illetve a kulturális különbségek társadalmi szerveződésének a velejárója, nem pedig a kultúra valamely ködös kifejeződése.
- „Az etnicitás szempontjából azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi; nem pedig az elemzőnek arról alkotott képzetei, hogy melyek az adott kultúra leginkább *bennszülött* vagy legjellemzőbb vonásai".
- „Ebből következett, hogy nagyobb figyelmet szenteltünk a határoknak és a rekrutáció folyamatának, mint a határokon belül felgyűlt kulturális anyagnak" (Barth).
- „A határfenntartás folyamatainak kutatása hamarosan rávilágított arra, hogy az etnikai csoportok és ezek jellemzői mindig sajátos interakciós, történelmi, gazdasági és politikai körülmények között jönnek létre; más szóval mindig rendkívül szituáció-függőek, nem pedig *eleve adottak"*

(Barth 1996:4-5)

Barth szerint az etnicitás tehát nem az objektíve leírható kulturális különbségek összege vagy konfigurációja, hanem azon ideológiák, jelentések rendszere, amelyek alapján a kulturális különbségekből egy vagy több kiemelt figyelemben részesül és mint ilyen, csoportelhatárolódáshoz vezet.

Kulcsfogalmak

- ethnos / ethné
- amalgamáció
- Anderson, Benedict
- Smith, Anthony D.
- apriorizmus (etnikai identitás)
- armenocidium
- Barth, Frederik
- Geertz, Clifford
- emikus-etikus
- Renan, Ernst
- esszencializmus
- etnicizálódás
- etnoszimbolizmus
- Gellner, Ernest
- gentilizmus
- Handelman, Don
- Holokauszt
- instrumentális (etnikai identitás)
- képzelt közösség
- kulturalizmus
- Mead, Margaret
- nemzetiség
- nemzetkarakterológia
- nyelvi tudatosság
- pomákok
- primordializmus
- Rădulescu, Motru
- relacionális értelmezések
- szászok
- szimbolikus etnicitás
- szituacionális identitás
- totális intézmény (az etnicitás mint)

3.4. Kérdések, feladatok

1. Miért nincs egyetlen érvényesnek tekintett meghatározása és elmélete sem az etnicitásnak?
2. Miért és mikor került be az európai és az amerikai tudományos szóhasználatba az etnikum fogalma?
3. Van olyan értelmezése az etnikumnak, amely a fogalmat túlnyomórészt a tradicionális kultúra bizonyos elemeit megőrző bevándorló kisebbségekre alkalmazza?
4. Miért helyettesítette Romániában – legalábbis a kommunizmus ideje alatt – az etnikum terminust a nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalma?
5. Igaz vagy sem a következő kijelentés (érveljünk!): *„Egy teljesen elszigetelt csoportnak nincs etnicitása”.*
6. Olvassuk el Max Weber etnicitás-meghatározását! Érveljünk: objektív vagy szubjektív a meghatározás?
7. Létezik olyan elmélet, amely az etnicitást, mint intézményt a börtön analógiájára gondolja el? Fejtsük ki ezt az elgondolást!
8. Mit ért Benedict Anderson a képzelt közösség fogalma alatt? Miért „képzeljük” el másképp az etnikai közösségeket a modernitás korszakában?

4.

Az etnikai kategóriák és a klasszifikáció változó logikái

Az etnonima egy etnikai csoport, identitás megnevezésére szolgáló kategória. Lényeges szerepet játszik a kulturális különbségek felismerésében, felvállalásában, kommunikálásában és elismerésében (Narrol 1964), ugyanis „az egyén a társadalomban ébred a maga valóságosságára, azaz a társadalom által rendelkezésre bocsátott meghatározó kategóriák segítségével ismeri fel a maga azonosságát" (Berger 1966:107). Hogy egy etnikum társadalmilag létezzen, annak az a minimális előfeltétele (legalábbis kognitív szempontból), hogy egy embercsoport egy etnonimát közös és azonos jelentéssel használjon, hogy ezzel a terminussal jelölje a kulturális énjének a legalapvetőbb dimenzióját (Eriksen 2004; Smith 1986). Habár az etnonimának fontos szerepe van az etnikai csoportok beazonosítása illetve az egyéni és közösségi identitáskezelés szempontjából, az etnonimák (etnikai azonosság megragadására szolgáló kategóriarendszerek) és az etnokulturális azonosulások közötti viszony messzemenően nem egyértelmű: legalábbis nem annyira, és nem olyan formákban, mint ahogyan arra a különböző etnikai statisztikákból következtetni lehet.

a) Mindenekelőtt az ETNONIMÁK PLURALIZMUSA említendő. A mindennapi életben sokkal több olyan megnevezés van használatban, mint ahány etnikumot regisztrálnak a statisztikák. Ez egyrészt azt jelenti, hogy adott megnevezés mögött rejlő identitásokat nem különálló etnikumként tartják nyilván. (Ilyen például a *székely* kategória, amely, habár bizonyos viszonyrendszerben etnonimaként működik, átfogó konszenzus létezik arra vonatkozóan, hogy a *magyar* etnonima egyik partikuláris esetéről van szó.) Másrészt egy adott etnikumra vonatkozóan több (egymással nem mindig azonos jelentéssel és társadalmi konotációval rendelkező) etnonima használatos. Egyes megnevezések használata jelentős mértékben függ egy adott társadalmi kontaktusban résztvevő személyek helyzet-meghatározásától, etnicitásától és társadalmi státusától.
b) A második probléma a kulturálisan valamelyest hasonló, de eltérő etnonimákat használó csoportok kapcsán vetődik fel. AZ ETNONIMÁK KÖZÖTT FENNÁLLÓ

problematikus „logikai" viszonyokról van szó, arról, hogy nincsenek olyan egyértelmű ismérvek, amelyek alapján kétséget kizáróan rögzíthetnénk a különböző, kulturális elkülönülést rögzítő kategóriák közötti viszonyokat. Másképpen fogalmazva, nem minden etnonima esetében problémamentes eldönteni, hogy egyértelműen különálló etnikumot jelöl, vagy csak egy átfogóbb etnikum regionális partikularitásokat megnyilvánító csoportjára vonatkozik. (3) A statisztikai regisztráció, és az erre alapozó feldolgozások általában nem képlékeny, hanem (az esetek többségében) egyértelmű kategóriákkal dolgoznak. A kategóriahasználat egyértelműsége nem föltétlenül a regisztrált valóság egy jellemzője, hanem a statisztikákat készítők reprezentációihoz igazodó politikai döntések következménye. Vagyis a statisztikai regisztráció vagy más hivatalosabb jellegű adatfelvétel során használatos etnikai kategóriarendszerek megállapításában számos hatalmi döntés és érdek játszik szerepet.

4.1.1. Az etnikai kategóriarendszerek pluralizmusa

Az első probléma a mindennapi életben használatos etnikai kategóriarendszerek pluralizmusa és változó jelentéstartama kapcsán vetődik fel. A mindennapi életben számos olyan kategória van használatban, amelyek a különböző mértékű kulturális eltérések mentén körvonalazódó identitásokat rögzítik. Ezek közül mindenik fontosnak tartott csoport különbséget rögzít, de nem mind működik etnonimaként.

A megnevezések pluralizmusa kapcsán különbséget tehetünk az *exonimák* (megnevezések, amelyeket a csoporton kívüliek használnak az illető etnikum megnevezésére) és az *autonimák* (a csoporttagok által a csoport megnevezésére használt kategória) között. Antropológiai közhelyszámba megy, hogy adott közösségek által használatos autonima és az ember, emberiség nemfogalma egy és ugyanaz (Porschan 1998).

> *Jelentős kérdés marad, miként kezeljük ezeket a kategóriákat. Egy társadalmon belül egy csoportra vonatkozóan több megnevezés is használatban lehet (és legtöbb esetben ez is a helyzet), a megnevezésekhez és azok használatához fűződő jelentéstartalmak pedig nagy mértékben függenek a konkrét használati kontextustól. Mindez eléggé problematikussá teszi különböző helyzetekben, főként a statisztikai regisztráció során, az etnikai kategóriák használatát.*

Az autonimák és exonimák használata kapcsán felvetődő problémákat néhány példával érzékeltetjük. Vegyük a romák/cigányok helyzetét, akik esetében az önmaguk megnevezésére használt kategóriák kiválasztása nagyon heterogén ismérvek alapján történik (Liégeois 2002:30-32, 49–54, 87–92). Mindenekelőtt a *cigány* kategória autonimaként történő használata számos vonzatában problematikus, hisz vannak

olyan nemzetségek/cigánycsoportok (például a Kelderáshok – üstfoldozók), akik úgy gondolják, egyedül ők jogosultak a cigány név használatára, és nem használják más nemzetségek esetében ezt megnevezést. Másoknál pontosan fordítva történik: elfogadják ugyan a cigány szónak, mint exonimának a használatát, de autonimaként irrelevánsnak tűnik számukra. A cigány kategória esetükben mindenekelőtt olyan gyűjtőfogalomként jelenik meg, amelynek a nem cigányok általi használata elfogadott a különböző cigánycsoportok (nemzetségek) számára, hisz nem várják el a gádzsóktól (a nem cigányokra alkalmazott cigány gyűjtőszó), hogy az autonimákra vonatkozó árnyalt tudással rendelkezzenek (Fraser 2002). Így például a Gáborok nemegyszer csak „gáborként" definiálják magukat, ezáltal jelezve eltávolodásukat és elkülönülésüket más cigány nemzetség viszonylatában (Tesfay 2005).

> *A romániai romák más csoportjai kontextusfüggően használják a cigány megnevezést, és nem egy esetben más alternatív etnonimák használatát tartják elfogadhatónak. Margret Beisinger, a romániai (olténiai) lăutari-ok (muzsikus cigányok) identitásáról írt tanulmányában a cigány kategória jelentéstartalmának a pluralizmusát és használatának a kontextusfüggőségét elemzi (2001). A csoport önmeghatározásában egyaránt használja: a „rom" (roma), „țigan"(cigány), „țigani lăutari"(muzsikus cigányok) de a „român"(román) autonimát is. Egy román etnikumú személlyel fenntartott viszony esetében például felvállalja a „lăutari" autonimát, de ezt néhol cigány nemzetségként való meghatározásként, néhol pedig foglalkozási kategóriaként használja. Más romákkal szemben a „lăutar" nemzetséget is jelenthet (mégpedig olyan nemzetséget, amelyet másokhoz viszonyítottan nagyobb státusúnak tartanak), egyes, olyan helyzetekben a felsőbbrendűség okán, más cigányok viszonylatában románként határozzák meg magukat. Vagy ahogyan az egyik idézett interjúalany mondja: „[...] Fajbéli különbségek köztünk (és itt a lăutari cigányokra gondolok) és a románok között nincsenek, de a románok és más cigányok között vannak." (Beissinger 2001:27)*

Ha arra gondolunk, hogy népszámláláskor a hivatalos statisztika a roma/cigány etnonimákat használta, elgondolkodtató, hogy a különböző, cigányként beazonosított csoportok milyen mértékben voltak hajlandóak ezzel a kategóriával azonosulni, a kategóriák és jelentések pluralizmusában miként határozták meg önmagukat.

4.1.2. Problematikus viszonyok a „kategóriák" között

Az etnikai kategóriák mindennapi használatának a viszonylagosságára, szituacionális és ellentmondónak tűnő jellegére látszólag megoldást jelentenek a különböző TUDOMÁNYOS MEGALAPOZOTTSÁGÚ KATEGÓRIARENDSZEREK. A társadalomtudományok

jellemző módon arra törekedtek és törekszenek, hogy a különböző etnikai kategóriákat koherens rendszerbe rendezzék, és úgy tűnik, hogy egyértelműek a viszonyok a különböző rendű és rangú, kulturális eltéréseket rögzítő kategóriák között.

A szakirodalom számos olyan próbálkozást ismer, amely során az különböző etnikai kategóriákat (és az ezekhez kapcsolódó etnikai identitásokat) egy hierarchikus rendszerbe rendezik, ezáltal próbálnak rendet teremteni a plurális etnikai kategóriarendszerek szintjén. A legátfogóbb horizont az ún. szupraetnikumoké (szlávok, germánok), ezt követik az etnikumok, vagyis egyértelmű kulturális arcéllel és történelmi kontinuitással rendelkező közösségek (a szláv szupraetnikum esetében ilyenek például a lengyelek, szerbek, vagy az oroszok). Beszélnek még az ún. szubetnikumokról (etnográfiai csoportok) is, vagyis olyan népességekről, amelyek – rendelkeznek ugyan kulturális sajátosságokkal és saját etnonimával – úgy értelmezendők, mint egy átfogó etnikum sajátos esetei. A viszony az illető csoport és az általánosabb etnikum között olyan, mint a nemfogalom és egy ennek alárendelt, a jelentéskörébe tartozó szűkebb körű fogalom (fajfogalom) között[1]. Ebben a modellben az erdélyi szászok és svábok a német nemfogalom aleseteiként értelmezendők. A sváb kategória tehát nem tekintendő külön etnonimának, pontosabban a némettel szimbolikusan és politikailag egyenrangú etnonimának. A romániai népszámlálások, beleértve a legutóbbit is, ilyen logika szerint rendszerezték a különböző etnikai kategóriákat: németnek tekintették mindazokat, akik szásznak, svábnak vallották magukat. A szász, sváb és a német kategóriák között felállított logikai viszony egyértelműnek tűnik, hisz az előbbi kettő a német nemfogalom alesete, és ez egy olyan logikai elrendeződés, amelyet (feltehetőleg) kevés olyan személy vitatna, aki szásznak, svábnak vagy németnek vallja önmagát. Ám nem minden ilyen rokon etnikum megnevezése közötti viszony ilyen egyértelmű. Az egyedi esetek besorolása valamilyen összefoglaló jellegű etnikai kategóriába és az általánosabb jellegű kategória alesetként történő kezelése nem mindig egyértelműen elfogadott, sőt van, amikor nyíltan vitatott. És jogosan az, hisz a különböző kategóriák közötti viszonyok rendszere nem egyértelműen és örökre adott, hanem a hivatalos politikák, szakértői állásfoglalások és a különböző etnikai elitek viszonyrendszerén belül folyamatosan és dinamikusan alakul (Hirsch 2004). Számos esetben állítható, hogy az etnikai megnevezések tudományosnak beállított hierarchizáló taxonómiája egyértelműen hatalmi logikáknak alárendelt.

> *A pomákok (Jacobs 2001; Neuburger 2000; Poulton 1993) Bulgária területén élő népesség, anyanyelvük szláv dialektus, a standard bolgár nyelv egyik alapnyelvi (vernakuláris) változata. Ám a bolgárok zömétől eltérően a pomákok nem ortodoxok, hanem muzulmánok; de nemcsak a vallásuk által, hanem más kulturális gyakorlatok szintjén is kötődnek tágabban az iszlám, szűkebben a török kultúrához. A*

1 Például amennyiben a „széket" tekintjük a nemfogalomnak, a „hokedli", a „kisszék", a „karosszék", vagy akár a „hintaszék" jelentik a partikuláris eseteket.

muzulmán hitre valamikor a török fennhatóság alatt tértek. Mivel a többségi bolgárok szerint ez az áttérés nem kényszerből, hanem anyagi érdekek miatt történt, a pomákokat hitszegő renegátokként tartják számon. Tény, hogy a pomák kultúra és kulturális önértelmezés jelentősen eltér a bolgártól, hisz a pomákok számára az iszlámhoz való tartozás az önmeghatározás szempontjából jelentős súllyal bír. A kommunizmus ideje alatt a bolgár hatóságok nemegyszer erőszakos nyomásnak (deportálások, börtön, sőt áldozatokkal járó fegyveres hatósági erőszak) tették ki a pomák népességet, azzal a céllal, hogy „visszatérítsék" a bolgár identitásra: többek között például a török hangzású pomák személyneveket hatósági rendelkezésre szlávos hangzásúakra cserélték. Mivel az iszlám vallásban a névválasztásnak is jelentős vallási jelentősége van, elképzelhető, milyen mértékű feszültséget generált ez a hatóságilag kierőszakolt névcsere. A kommunizmus bukása után megszűnt a közvetlen hatósági nyomás, a pomák kategóriát nem ismerik el külön etnikai kategóriáként, és a hatósági álláspont (beleértve a népszámlálást is) még mindig muzulmán hitű bolgárokról, vagyis a bolgár etnikai kategóriának egy vallásilag differenciált változatáról beszél. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a kommunizmus bukását követő bulgáriai parlamenti választásokon a pomáknak nevezett népesség zömével a bulgáriai muzulmán hitű törökök pártjára adta a szavazatait.

A problematikus romániai etnikai kategóriahasználatot illetően megemlítendő a rutének helyzete. Közép-Kelet-Európában történetileg létezett, és természetesen jelenleg is létezik olyan népesség, amely kulturális önazonosságának a megjelölésére a rutén (ruszin, kárpátukrán, kisorosz) kategóriát használta. A probléma annak kapcsán vetődik fel, hogy milyen a viszony a rutén és az ukrán kategória között (Magocsi 2002; Zelová 1991). Az egyik álláspont szerint a rutének az ukrán etnikai kategórián belül értelmezendőek, kulturális partikularizmust felmutató ukrán népcsoportként. Az ezzel szemben álló szempont szerint a rutén az ukránnal formálisan ekvivalens etnikai kategória: ugyanolyan szláv etnikum, mint a cseh, lengyel vagy az orosz.

A 2000-es romániai parlamenti választások során a romániai rutének képviseletében bejutott képviselő mandátumának a jogosságát többek között a romániai ukránok képviselője, illetve Ukrajna romániai nagykövete kérdőjelezte meg[2]. Azzal érveltek, hogy a rutén nem külön etnikai, hanem kizárólag az ukrán kategórián belül értelmezendő népcsoport.[3] Végül a román képviselőház mandátumába helyezte a ruténok képviselőjét , és implicit módon hivatalosan elismerte a rutént,

2 Lásd a román Képviselőház 2001. február 22-i gyűlésének a jegyzőkönyvét http://www.cdep.ro/pls/steno/steno.stenograma?ids=5074&idm=6&idl=1 (Letöltve 2006. május 19.)

3 Az ukrán tiltakozások a történelem egyfajta iróniájának is értelmezhetőek, hisz az ukrán elitek maguk is megvívták a harcaikat előbb a cári orosz majd a szovjet népszámlálás szervezőkkel, azért, hogy az ukránt az orosszal szimbolikusan és politikailag egyenértékűen és ne ennek alárendelt kategóriájaként regisztrálják.

mint az ukrántól különálló szláv etnikumot. A helyzetet tovább bonyolíthatja az, hogy néhány Szucsáva megyei falu szláv lakosai huculként határozzák meg önmagukat. A hucul és az ukrán kategóriák közötti viszony bizonyos tekintetben analóg a rutén és ukrán viszonnyal: egyesek a huculokat ukrán „törzsként" (népcsoportként) tartják számon, anélkül, hogy ez a besorolás átfogó konszenzusnak örvendene. Többek között a Szucsáva megyei huculok követelik, hogy önálló, a ruténokkal és az ukránokkal politikailag és szimbolikusan egyenrangú szláv etnikumként élvezhessék a Romániában elismert kisebbségeknek járó jogokat.[4]

A fenti példák is világosan igazolják, mennyire összetett kérdés az, hogy mit fednek egyes statisztikai regszitrációs kategóriák. Nem egy esetben hatalmi viszonyok, esetleg politikai manipuláció eredménye lehet, hogy az etno-kulturális elkülönülés változó mértékét és formáit rögzítő kategória hivatalosan elismert, hatalmilag nevesített és megerősített etnikai kategóriaként kezd működni vagy sem. Tény, hogy minél nagyobb az a népesség amely alternatív kategóriarendszerben értelmezi önmagát, annál inkább megkérdőjelezi a domináns kategóriarendszer érvényességét (Berger és Luckmann 1999:126).

4.1.3. Hatalmi technikák és etnikai kategóriák

Látható, hogy a mindennapi élet szintjén összetett és semmiképpen nem egyértelműen elrendezett kategóriarendszerre alapozva regisztráljuk és kommunikáljuk a kulturális pluralizmust. A tudomány maximum regisztrálhatja a mindennapi élet szintjén használatos különböző rendű és rangú kategóriák sokszínűségét és helyzetfüggő használatát. Végső soron hatalmi, politikai kérdés marad, hogy mely kategóriákat ismerik el különálló, politikailag is legitimnek tartott (esetleg sajátos politikai és más jellegű jogosítványokkal rendelkező) közösségként. A népszámlálást tehát olyan regisztrációként kell értelmeznünk, amelynek keretében a regisztrálandó kategóriák, illetve a különböző kategóriák közötti viszonyrendszer (logikai alá- és fölérendeltségi viszonyok) hatalmilag meghatározott. Természetesen nemcsak a népszámlálás, hanem általában a kulturális különbségeket rögzítő és megjelenítő kategóriarendszerek is a hatalmi rendszernek alárendeltek, ennek a jegyében beszél a szakirodalom a KULTURÁLIS KÜLÖNBSÉGEK REPREZENTÁCIÓINAK A POLITIKÁIRÓL (Urla 1993).

Az a kategóriarendszer ugyanis, amely a valóságot statisztikailag rögzíti nem természetszerűen és magától értetődően adott, hanem hatalmi döntések, manipulációk (Kreager 2004), illetve szimbolikus hatalmi küzdelmek (Hirsch 2004) eredménye.

4 «Festivalul „Huțulilor" de la Lucina – „O dovadă că huțulii nu sînt ucraineni sau ruteni"» In Monitorul de Suceava (A lucinai „huculok" fesztiválja. – Biznyíték arra, hogy a huculok nem ukránok és nem rutének) (Letöltve 2005. április 4.)

A népszámláláskor használatos kategóriarendszer hatalmi meghatározottságát figyelembe véve értelmezendő az a kijelentés, hogy a népszámlálás bizonyos értelemben teremti azt a valóságot, amelyet regisztrál:

> *Ennek kapcsán az 1992-es romániai népszámlálás magyar körökbeni fogadtatását idézzük fel. Abban a periódusban számos román nacionalista politikus hangoztatta, hogy a székelyek a magyartól elkülönülő etnikum (nemzetiség), esetleg elmagyarosított románok. Az, hogy a népszámlálási regisztrációs lapon külön kódolták a székelyt, ebben a kontextusban számos médiaspekulációra adott alkalmat. Mindenekelőtt azt feltételezte, hogy a román hatóságok a feldolgozás során vagy külön etnikumként ismerik el a székelyeket, vagy a posztkódolás során a más nemzetiségek kategóriához sorolják, így csökkentve a magyarok számát (Varga E. 1998:220–239).*

A kategóriák hatalmi, politikai meghatározottságát illetően a szakirodalom klasszikus példaként idézi a gyarmatbirodalmak hivatalos etnikai kategóriarendszerét, ahol gyakran önkényesen, politikai érdekeknek alárendelten döntötték el, hogy mely kategóriák jelölnek egyértelműen elkülönülő etnikumokat és melyek minősülnek valamiféle szubetnikumnak, egy átfogóbb etnikum partikuláris csoportjának (Anderson 1991:164–170; Pels 1997). Kategóriákat találtak ki vagy kulturálisan nagyon is eltérő csoportokat soroltak be egy kategória alá. Ez a formális besorolás önmagát beteljesítő osztályzatként teljesen új azonosulásokat, identitásokat eredményezett. Ilyen értelemben beszél Jean Loup Anselme (2002) a koloniális rendszer valóságot teremtő ún. *performatív* etnikai kategóriáiról. Olyan etnonimákról, amelyeket közigazgatási vagy más rációk mentén határoztak meg, és bár kulturálisan viszonylag heterogén populációkat jelöltek általuk, az, hogy a gyarmati hatalom egy kategóriaként kezelte őket, sajátos identitások körvonalazódást eredményezte. Ilyen kitalált, hatalmilag bevezetett performatív etnikai kategóriákra jó példa a *jugoszlávnak* mint etnikai kategóriának a használata, a volt szocialista Jugoszláviában szervezett cenzusok során. A kezdetekben ebbe a kategóriába sorolták a vegyes házasságokból származókat, de idővel jól meghatározott és azonos etnikai identitással rendelkező szülőktől származó egyedek is (főleg városi liberális értelmiségiek) ezzel a kategóriával azonosultak. Így a 20 év alatt a jugoszláv identitást felvállalók részaránya az össznépességben jelentősen megnövekedett, az 1961-es 1,7 százalékról az 1981-ben regisztrált 5,4 százalékra (Botev 1994). Az etnikai kategóriák politikai manipulációjának egy másik látványos esete a volt Szovjetunió népszámlálásai során használt kategóriarendszer módosulása. Ebben az esetben a regisztrált (hivatalosan elismert) etnikai (nemzetiségi) kategóriák számának a dinamikája önmagában is szemléletes.

Népszámlálás éve	Az etnikai/nemzetiségi kategóriák száma
1927	172
1937	106
1940	59
1959	126
1970	122
1979	123
1989	128

Az etnikai kategóriák számának változása az 1927–1989 között megszervezett népszámlálásokon. A szerző összeállítása Hirsch 1997 és Simonsen 1999 nyomán.

Egyértelmű, hogy az 1927-ben használt 172 kategóriáról az 1940-ben alkalmazott 59 kategóriára való csökkenés nem a felgyorsuló asszimilációs folyamatoknak, hanem a megváltozott kisebbségpolitikai irányvonalnak tudható be. Az 1927-es nagyszámú nemzetiség még a szovjet impérium abbéli törekvését tükrözi, hogy az általa uralt terület nagyon heterogén kultúrájú népességei számára vonzerőt jelentsen. A cenzus során történő elkülönülő számbavételnek ugyanis nemcsak statisztikai, hanem adminisztratív és politikai következményei is voltak. A hivatalos elismerés az adott népcsoport elitje számára sajátos területi formában is megnyilvánuló politikai autonómiát (hatalmi, közigazgatási és anyagi erőforrások fölötti rendelkezést) biztosított. A harmincas évek elejétől megváltozott a politikai célkitűzés, már nem a kulturálisan differenciált népességek meggyőzése, hanem közigazgatási rációk vezérelték a politikumot. A szovjet birodalom területi átszervezésének a folyamatában mindenekelőtt a gazdaságilag életképes tagköztársaságok kialakítását tűzték ki célul. És mivel mindemellett nem mondhattak le az elvről, hogy a tagköztársaságokat nemzetiségi alapokon alakítsák ki, akkor inkább a regisztrált nemzetiségek számát csökkentették, ezáltal próbálva elejét venni az autonómiaigények okán bekövetkező területi, közigazgatási fragmentációnak (Hirsch 1997; Hirsch 2004).

Mindenekelőtt az államokat tekinthetjük egy adott etnikai kategóriarendszer kialakítása kulcsszereplőinek, meg kell említenünk egy újdonságot is: a szupranacionális, államok feletti nemzetközi szereplők fellépését, beleszólását az etnikai kategóriarendszer kialakításába és működésébe. Elsősorban az Európa Tanácsnak a kilencvenes évek második felétől e téren kifejtett tevékenysége emelhető ki. Ez a nemzetközi szervezet több olyan ajánlást fogalmazott meg, amelyben a különböző, vitatott identitású, többnyire hivatalosan el nem ismert kisebbségek védelmét, elismerését javasolta különböző államoknak. Ezeknek az etnikai kategóriáknak implicit módon más, politikailag elis-

mert etnikai kategóriákkal egyenértékű használatát és kezelését ajánlotta. Ilyen ajánlásokat fogalmazott meg az orosz állam felé az urali kisebbségi kultúrák védelme és elismerése érdekében (1998/1171-es Ajánlás), illetve több balkáni állam felé az aromán kisebbség kapcsán (1997/1333-as Ajánlás). Nemrég közvetlenül Romániát is felszólította a csángó kultúra védelmére (2001/1521-es Ajánlás).

4.1.4. Az etnikai kategóriák látszólagos rendje

Mindenekelőtt (de nem kizárólag) a tradicionális közösségek azok, amelyek árnyalt és bizonyos értelemben képlékeny, helyzetfüggő kategóriarendszereket használnak a kulturális elkülönülések rögzítésére és kommunikálására. Mivel a mindennapi életben használatos kategóriarendszerek a különböző közösségek szocio-kulturális univerzumról alkotott képének a lényeges elemei, fontos kutatási témaként jelennek meg (Porschan 1998).

> *Lásd például Péter László (2005) a romák, illetve Simon Boglárka (2005) a csángók kategóriahasználatáról írt tanulmányát!*

Ezek a kategóriarendszerek sokszor (legalábbis látszólagosan) az ellentmondásig árnyaltak, logikailag pedig mindenképpen sokkal kevésbé rendezettek, mint az a kategóriarendszer, amellyel a modern statisztikai képzelőerő dolgozik. A tudományos jellegű rendszerezések egyértelműen elhatárolt, hierarchikusan jól elrendezett kategóriarendszerrel dolgoznak. A etnicitást nem konstruktumként, hanem, a kor vagy a nem objektivitásához hasonló tárgyilagossággal és egyértelműséggel rendelkező jellemzőként értelmezik (Kreager 2004). Mindezt annak ellenére, hogy a kategóriáknak a statisztikai képzelőerő által feltételezett koherenciája és egyértelmű hierarchiája nem mindig felel meg a mindennapi élet kategóriahasználatának, sőt nemegyszer ennek ellenére, ennek tagadásaképpen fogalmazódik meg. Egy tudományosnak tetsző, statisztikai regisztrációra használt kategóriarendszer tehát mindenekelőtt bizonyos hatalmi beágyazódottságú kultúr- és identitáspolitikai célkitűzés, ugyanakkor egzakt és vitathatatlan tudományosság eredménye. A statisztikák, főleg az etnikai regisztrációra vonatkozók, ugyanolyan mértékben a megismerés, mint a hatalomgyakorlás eszközei (Urla 1993).

Ebben a kontextusban a kulturális pluralizmus leírására használatos hivatalos szemantika alkudozása a kisebbség-többség viszonyrendszerének egyik sarkalatos pontja és alapvető feszültségforrása. Egyes etnikumok ugyanis, annyiban léteznek, pontosabban annyiban jelenthetnek legitim politikai partnert, vagy különböző jogok gyakorlására (anyanyelvi oktatás, kultúrpolitikai támogatások, stb.) elhivatott jogalanyt, amenynyiben törvények nevesítik őket, és megjelennek a hivatalos statisztikákban. Számos esetben ugyanis az elismerés első mozzanata az etnonimának a népszámlálás keretében

a más etnikai megnevezésekkel (szimbolikusan és politikailag) egyenértékű használata. Így az etnikai kategóriák rendszerét, legalábbis történetileg nézve, a többségi ellenőrzés és kisebbségi csoportok emancipációs törekvései között fennálló feszült viszony dinamikájának eredményeként is lehet ételmezni (Bonnett és Carrington 2000).

4.2. Klasszifikációs logikák és gyakorlatok

Az etnikai besorolás az egyének és adott etnonimák közötti megfeleltetési logikák és gyakorlatok összességét jelenti. Különbséget teszünk az önbesorolás (autoidentifikáció) és a mások általi besorolás (heteroidentifikáció) között. Ahogyan a kategóriahasználatnak, hogy a klasszifikációs gyakorlatoknak is számos problematikus vonzata regisztrálható. Az azonos etnonimát felvállaló személyek például radikálisan eltérő logikák mentén dönthetnek úgy, hogy egy és ugyanazon etnikai kategóriához tartozónak vallják magukat. Két személy, akiket a külső szemlélő kinézetük, ruházatuk, a társadalmi környezetük alapján románnak ítél, két teljesen más etnikai kategóriával azonosulhat. Az egyik a származását, mondjuk az apja etnikumát tekinti lényegesnek és románnak vallja magát, a másik viszont a mindennapos kommunikáció során használt nyelv alapján magyarnak tekinti magát. Az ilyen típusú klasszifikációs gyakorlatok és logikák képezik a következő fejezetek tárgyát.

4.2.1. Eltérő klasszifikációs logikák

Benedict Anderson szerint a modern statisztikai imagináció egyik meghatározó jellemzője, hogy az alanyok kulturális identitása pontosan leírható egy és csakis egy etnikai kategória segítségével (Anderson 1991:166). Vagyis az etnikai azonosulás kölcsönösen kizáró (diszjunktív) logikában történhet, az egyének vagy az egyik vagy a másik kategóriával azonosulnak, átmenetek, árnyalatok számára nincsen hely. Ez az azonosulási logika mindenekelőtt a nemzetállami tradícióval kapcsolatos, amely egyrészt normatív módon határozta meg a különböző, legitimnek tekintett identitásformákat, másrészt ezen lehetségesnek és legitimnek tekintett identitásokon belül kizárólagos és egyértelmű azonosulást várt el minden egyéntől.

Edmund Leach kutatásaiból kiindulva a 20. század ötvenes éveitől kezdődően egyre hangsúlyosabban körvonalazódik az az álláspont, miszerint a DISZJUNKTÍV LOGIKA mellett léteznek ADDITÍV (HIERARCHIKUS) KLASSZIFIKÁCIÓS LOGIKÁK is, melyek alapján az egyén nemcsak egy, hanem több etnikum kategóriára alapozva írja le a kulturális önazonosságát (Porschan 1998). Tehát a diszjunktív logikában egy egyén egy és csakis egy kategóriát használhat identitása leírására (vagy/vagy logika), az additív logikában az egyén esetleg több kategóriát is használhat (is/is logika) az esetlegesen

létező többes identitásának a leírására (Elwert 1997). Ilyen additív jellegű azonosulás például az Egyesült Államokban viszonylag elterjedt kötőjeles identitások (pl. lengyel-magyar-amerikai).

A legtöbb cenzus a diszjunktív logikában próbálja megragadni az identitást, vannak már olyan népességregisztrációk, amelyek az additív logikában próbálják regisztrálni a népesség identitását. Ilyen volt például a 2001-es magyarországi népszámlálás, amelynek során a többes kötődést több dimenzióban és additív logikában próbálták megragadni. A négy identitást rögzítő kérdésre három nemzetiségi kategóriát is meg lehetett jelölni (Tóth és Vékás 2005).

A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező!

Nemzetiségre, nyelvi kötődésre vonatkozó kérdések

Kérdésenként legfeljebb három válasz jelölhető meg.	193 Bolgár	056 Cigány (roma)	125 Beás	057 Romani	111 Görög	196 Horvát	207 Lengyel	179 Német	098 Örmény	123 Román	211 Ruszin	195 Szerb	201 Szlovák	199 Szlovén	210 Ukrán	327 Magyar	999 Nemkívánt válaszolni
23.1 Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
egyéb, mégpedig:																	
23.2 Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
egyéb, mégpedig:																	
23.3 Melyik nyelv az anyanyelve?	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
egyéb, mégpedig:																	
23.4 Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
egyéb, mégpedig:																	

A 2001-es magyarországi népszámlálás során a etnikai identitás (nemzetiség) regisztrálására feltett kérdéscsomag.

4.2.2. Plurális besorolási gondolatmenetek

Az, hogy valaki milyen etnikummal azonosul (autoidentifikáció) vagy milyen etnikumhoz tartozóként tartják számon, azonosítják be (heteroidentifikáció) több gondolatmenet alapján is eldőlhet. Például egyes személyek számára a kulturális gyakorlatok a mérvadóak, mások számára a származás, valakit azért tarthatunk számon magyarként mert anyanyelvi szinten beszél magyarul, másvalaki, a nyelvismeret hiányában, a szülei etnikai hovatartozása alapján is vállalhatja a magyarságát. Jólehet a származás és

a kulturális teljesítmény meghatározó ismérvek, de az etnikai azonosulás és azonosítás nem korlátozódik erre a kettőre, hanem, amint az az alábbi felsorolásból is kitűnik, az etnikai besorolás számos más jellemző alapján is történhet.

Ismérv	Leírás	Példa	
		Azonosulás – autoidentifikáció	Besorolás – heterodidentifikáció
Származás	A szülők (esetleg nagyszülők) nemzetisége alapján történő önmeghatározás	*Apám után magyar vagyok és annak vallom magam*	*Nem érdekel, minek tartja magát, de a nagyapja cigány volt..*
Kulturális készségek	Az etnicitás meghatározása szempontjából lényegesnek tartott kulturális készségek alapján történő önmeghatározás	*Anyám, apám székely volt, de én egy kukkot sem tudok magyarul ... románnak vallottam magam.*	*Olyan szépen beszél magyarul, lehetetlen, hogy ne legyen benne valami magyar vér.*
Szimbolikus gyakorlatok	Meghatározó szimbolikus események, folyamatok, intézményes kötődések alapján eldöntött hovatartozás.	*Magyar templomban kereszteltek, magyar iskolába jártam, tehát magyar vagyok.*	*Ott látni minden március 15-én, a magyar ünneplők között, gondolom, magyar.*
Formális besorolás	Formális, jogi, adminisztratív státus alapján történő önmeghatározás.	*Dédnagyapám Erdélyből települt át Amerikába. Erdély Románia része, valószínű hogy ő is (tehát én is) román lehet(-ek).*	
Fizikai vagy kulturális láthatóság	Fizikai, antropológiai vagy más kulturálisan látható jegyek (például ruházat) alapján történő besorolás	*Olyan apró fekete ember, kiálló keleti pofacsontokkal, hegyes székelyes bajusszal.*	
Társadalmi láthatóság	Olyan besorolás, amelynek az alapja adott etnikumra jellemzőnek tartott szociális helyzet.	*Aki egyszer a cigánysorra került, már nehezen adja el magát magyarnak.*	

Az etnikai besorolások mátrixa.

A felmenők etnikai hovatartozása, az egyén SZÁRMAZÁSA egyike az etnikai besorolás talán legmeghatározóbb ismérveinek, hisz az etnicitás primordialista szemléletmódjának megfelelően az egyén etno-kulturális identitása biológiailag örökletes jellemző. A vérség metaforája nagyon gyakran előforduló besorolási ismérv. A vegyes felmenőkkel rendelkező személyek etnikai identitását számos esetben a keveredés mértéke alapján döntik el: „*Nagyapám román volt, de mind a négy nagyszülőm magyar, tehát én 75 százalékban magyar vagyok és 25 százalékban román*". De a származási elv nemcsak a köztudat szintjén, hanem legális, hatósági identitás meghatározási stratégiaként is működik. Legismertebb példája ennek talán az 1935-ben elfogadott náci zsidótörvény, amelynek ötödik paragrafusa értelmében függetlenül a jelenlegi identitásvállalásától „Zsidó az, aki legalább három teljesen zsidó fajú nagyszülőtől származik."[5]

Identitás-kritériumok	A „részben egyetért" vagy „teljesen egyetért „ válaszok aránya	
	Magyarok	Románok
Élete nagy részében magyarok/románok között éljen	44	62
Magyar/román állampolgár legyen	18	77
Magyarországon/Romániában szülessen	9	77
Anyanyelve magyar/román legyen	93	85
Magyar/román szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	82	69
Önmagát magyarnak/románnak tartsa	96	92
Legalább egyik szülője magyar/román legyen	86	79
Érezze magáénak a magyar/román kultúrát	94	87
Tisztelje a magyar/román nemzeti zászlót	85	88

Mennyire ért egyet a következő állításokkal? Ahhoz, hogy valaki magyarnak / románnak számítson, az kell, hogy... Forrás: Veres 2000:61.

A KULTURÁLIS KÉSZSÉGEKRE való hivatkozás az etnicitás-meghatározások egyik lényeges eleme lehet Amint az a fenti táblázatból is kitűnik, a romániai magyar népesség önmeghatározásnak lényeges eleme a magyar anyanyelvűség, és a magyar kultúrával

5 Forrás http://www.freepress-freespeech.com/holhome/kiscikk1/ntorv.htm

való, valamelyest manifeszt azonosulás (vö. Culic 2001; Culic, Horváth és Raţ 2000; Veres 2005a; Veres 2005b). Bár eltérő mértékben, de a magyarság-meghatározások és általában a kárpát-medencei népek etnicitás-meghatározásainak lényeges eleme az adott etnikumra jellemző nyelv ismerete és átfogó használata, valamint az adott azzal a nyelvvel történő azonosulás (Csepeli, Székelyi és Örkény 2002). Az etnikai hovatartozás és bizonyos kulturális készségek összekapcsolása olyan normaként működhet, amelyet adott közösségeken belül érvényesítenek, illetve az egyének önmaguk viszonylatában interiorizálnak. Ennek tudható be például az, hogy a magyar nyelvet törve, esetleg egyáltalán nem beszélő magyar szülőktől származó személy románnak vallja magát.

A kulturális, pontosabban a nyelvi teljesítmény alapján történő etnikai beazonosítás ugyanolyan relatív és problematikus, mint általában az etnikai beazonosítás. Az anyanyelv fogalma ugyanis, amelyről azt feltételezhetnénk, hogy eléggé objektív módon ragadja meg az egyén nyelvi készségeit, számos lehetséges meghatározási logikában közelíthető meg. Amint az alábbi táblázatban is látható, az, hogy valaki az ismert és beszélt nyelvek közül melyiket jelöli meg anyanyelvének, a legalább 5 eltérő logika mentén dőlhet el.

Ismérv	*Meghatározás*
1. Származás	*Az elsőként megtanult nyelv*
2. Azonosulás	
2.1. Belső	*A nyelv, amellyel a beszélő azonosul.*
2.2. Külső	*A nyelv amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként azonosítják*
3. A nyelvtudás foka	*A legjobban ismert nyelv*
4. Funkció	*A legtöbbet használt nyelv*

Forrás: Skutnabb-Kangas 1997:13.

Adott kontextusban a különböző SZIMBOLIKUS GYAKORLATOKNAK az etnikai önmeghatározásban játszott szerepe nagyon felértékelődhet. Például, amint azt a szimbolikus etnicitás elméleteinél is bemutattuk, adott etnikai önbesorolások vagy beazonosítások szempontjából fontos lehet a társadalmi közeg etnicitással kapcsolatos szimbolikus gyakorlatainak a rendszere, a különböző csoportok újonnan kitalált, felélesztett, újrakombinált és átdolgozott tradíciói (vö. Niedermüller 1999). Sok esetben például a vegyes házasságból származó gyermekek etnikai meghatározása szempontjából lényeges, hogy milyen vallásfelekezet tagjává válnak, milyen templomban keresztelik őket. Hisz a felekezet és az etnikai hovatartozás – legalábbis Erdélyben – jelentős mértékben összekap-

csolódik, illetve, a keresztség sokszor még mindig szimbolikus jelentőségű eseményként jelenik meg, amely meghatározó az egyéni kulturális önazonosság szempontjából.

A formálisan behatárolt közigazgatási térségek (mint amilyenek az államok) nem pusztán a társadalmi létezés valamilyen funkcionális, szervezési intézményrendszereként, hanem (számos esetben) azonosulási keretként, akár az etnikai auto- és heteroidentifikációk hivatkozási kereteiként működhetnek.

> *Hargita megye viszonylag új (alig négy évtizedes) közigazgatási egység. A kommunista rendszer több évszázada különálló történeti közigazgatási formát olvasztott egybe, úgy, hogy kitalált egy merőben új keretet, amelyet (sic!) a Hargita hegyvonulat egyesít. Történelmi távlatokban nézve, rövid idő alatt alakították ki a „hargitaiság" azonosulás- és jelentésvilágát, ezáltal kínálva fel az új közigazgatási keretet mint sajátos, no persze nem etnikai, de regionális identifikációs térséget.*

A közigazgatási egység, mint FORMÁLIS ETNIKAI azonosulási és azonosítási keret, mindenekelőtt az államok szintjén működik, hisz a domináns nemzetállami logika egy adott országot úgy reprezentál, mint egy adott etnikumot megszervező, azon etnikum által uralt komplex területi szervezeti egységet. Így Németország a német emberek országaként, Olaszország az olaszok országaként, Lengyelország meg a lengyelek országaként reprezentálódik.

> *Ez a logika magyarázhatja (legalábbis egyes esetekben) azt, hogy miért románozzák le időnként a magyarországi magyarok az Erdélyből érkező, csak magyarul beszélő, és amúgy magukat magyarnak valló személyeket (lásd erről Fox 2005). Valószínűsíthető, hogy a magyarországi magyarok egy részének az identitás-meghatározása inkább a formális besorolási logikának megfelelően történik („Románia a románok országa", mintsem az interakció során megnyilvánuló egyértelmű nyelvi és kulturális készségek figyelembevételével.*

A *láthatóság* lehet fizikai/fenotipikus, kulturális vagy szociális. A FENOTIPIKUS LÁTHATÓSÁG alatt olyan fizikai jegyek (bőrszín, magasság, arcbeállítás stb.) összességét értjük, amelyeket a köztudat egy adott etnikai csoporttal asszociál. Erről már beszéltünk a faj biológiai és társadalmi fogalmát tárgyaló fejezeteknél. A KULTURÁLIS LÁTHATÓSÁG az egyének nyilvános megjelenését meghatározó kulturális megnyilvánulás, vagy kulturális jegyek összessége, amelyek egy etnikai csoportra jellemzőek, vagy legalábbis a köztudat ekként tartja számon. A kulturális láthatóság számos kommunikációs csatornán keresztül is megnyilvánulhat: kezdve a sajátos testtartástól a szimbolikus vonzatokkal bíró hajviseletig, ruházkodásig (népviselet vagy annak elemei), vagy éppen egy adott etnikai közösségre jellemző testátalakításokig. Ilyen például a Thaiföldön élő padaung csoport nőtagjainak a sajátos és összetéveszthetetlenül egyedi díszítése, a már kislánykoruk óta a nyakuk köré tekert rézspirál, amely hihetetlen módon meg-

nyújtja a nyakukat. Természetesen a kulturális láthatóságnak nincsenek mindig ilyen – legalábbis számunkra – extrém formái. Gyakran a ruházkodási elemek azok, amelyek a valószínűsíthető etnikai hovatartozásra irányítják a figyelmet. Tesfay Sába (2005) érzékletesen mutat rá, hogy a Maros megyében élő kalapos Gáborok öltözködési szokásainak központi szerepe van identitásuk megjelenítésében és kommunikálásában.

> *A láthatóság, a látható kisebbség fogalma nem maradt meg a társadalomtudományok egy terminus technicusaként. Bekerült a különböző kisebbség-politikák szótárába is. Ilyen például a kanadai helyzet, ahol kerülve a faj fogalmát a népszámlálás, illetve a diszkriminációt visszaszorító közpolitikai intézkedések a fizikai jelek alapján beazonosítható kisebbségekről beszélnek (Hodges és Aeberhard 1997).*

A láthatóság harmadik formáját SZOCIÁLIS LÁTHATÓSÁGNAK nevezzük. Ebben az esetben arról van szó, hogy az etnicitás meghatározásában bizonyos alanyok társadalmi helyzete a mérvadó. Például a lakóhelyileg szegreált, extrém szegénységben élő személyeket (származástól és esetleg a fenotipikus jegyektől függetlenül) nagyobb valószínűséggel tekintjük romáknak, mint azokat, akik pusztán valamilyen fizikai jellemző alapján sorolhatóak ebbe a csoportba, de anyagi-társadalmi helyzetük például stabil középosztálybéli sztenderdnek felel meg. Péter László elemzése érzékletesen világít rá arra, hogy az egyének szociális helyzete a legfőbb ismérv, ami egy (amúgy történelmi statisztikák szerint majdnem teljesen cigány falunak számító) településen meghatározza a családok etnikai besorolását (Péter 2005).

4.2.3. Az önbesorolás és a hatalmi heteroidentifikáció

Láthattuk, hogy a különböző tényezők a hatalmilag meghatározott etnikai kategóriarendszer segítségével próbálnak valamiféle (többnyire szándékaikkal és politikai célkitűzéseikkel egybevágó) rendet bevinni az uralmuk alatt levő szocio-kulturális univerzumba (Eriksen 1993:60–62). A kategóriákkal történő hatalmi manipulációt nem egyszer kiegészítik az állam, illetve más hatalmi tényezők által érvényesített és szabályozott, ELŐÍRT BESOROLÁSI LOGIKÁK. Ezeket olyan azonosítási gyakorlatokként határozhatjuk meg, amelyek során a különböző hatalmi tényezők általuk érvényesnek tartott besorolási logikákat érvényesítenek, irrelevánsnak tekintve az adott etnikai kategóriába besorolt személyek vagy csoportok önmeghatározását. Az előírt besorolási gyakorlatokkal ellentétes az IDENTITÁSVÁLASZTÁS SZABADSÁGA, amely az egyének etnikai identitásának a megállapítása során kizárólag az autoidentifikációra alapoz. Tehát egyedül az egyént tartja az egyetlen jogos instanciának annak eldöntésében, hogy milyen etnikai kategóriába tartozik. Nem firtatja, hogy egyes személyek milyen logika mentén és milyen ismérvek alapján hozták meg döntésüket.

Mindenképpen megemlítendő, hogy az identitásválasztás szabadsága a modern államok esetében a liberális minimumhoz tartozik. Azaz jelentős emberjogi sértésnek minősül, amennyiben hatóságilag előírják az egyének identitás-meghatározásának a módját, valamilyen objektív ismérvhez, vagy előre meghatározott logikához kötve azt. Ennek ellenére a bizonytalan államiságú vagy a nemzetépítési folyamatok kezdetén levő rendszerek esetében előfordul, hogy a hatóságok átveszik az etnikai identitás megállapításának a jogát. Ilyen volt a két világháború közötti Jugoszlávia népszámlálási gyakorlata. Az újonnan kialakított délszláv államnak nemcsak nagyon eltérő adminisztratív hagyományokkal rendelkező térségeket kellett egy új állami keretbe integrálnia, hanem a szláv nyelv valamely dialektusát beszélő, de eltérő vallású és eltérő történeti tapasztalatokkal rendelkező népességnek valamilyen közös délszláv identitást kialakítania. Ebben a kontextusban az 1918–1941 közötti népszámlálások csak az egyének anyanyelvét és felekezeti hovatartozását regisztrálták, és minden délszláv népcsoporthoz (horvát, szlovén, szerb, stb.) tartozó személyt kötelező módon jugoszlávnak jegyeztek be (Canapa 1985).

A két világháború közötti Romániában illetve Csehszlovákiában a hatóságok többször felülvizsgálták az egyének etnikai önbesorolását. Etnikai hovatartozásukat tényleges vagy feltehető származásuk alapján döntötték el, ezt pedig névelemzés, esetleg a felekezeti hovatartozás függvényében határozták meg. Mindennek a kihatásai túlmutattak az egyszerű statisztikai manipuláción, számtalanszor identitásváltást célzó intézkedések is követték: felekezetváltás vagy a gyermekek kötelező román, illetve szlovák nyelvű iskoláztatása stb. (László 1993; Oláh 1998).

Kulcsfogalmak

- additív (klasszifikációs logika)
- autoidentifikáció (azonosulás)
- autonima
- diszjunktív (klasszifikációs logika)
- előírt besorolási logikák
- etnikai kategóriarendszerek
- etnonima
- exonima
- fizikai láthatóság (klasszifikációs ismérv)
- heteroidentifikáció (besorolás)
- huculok
- identitásválasztás szabadsága
- jugoszláv cenzus kategória
- klasszifikáció és identifikáció
- kulturális láthatóság (klasszifikációs ismérv)
- performatív etnikai kategóriák
- pomákok
- ruténok
- szovjet etnikai regisztráció
- szubetnikum
- szupratenikum
- társadalmi láthatóság (klasszifikációs ismérv)
- ukránok

4.3. Kérdések, feladatok

1. Miért okoz problémákat, hogy egy adott csoport esetében több etnonimát használnak?
2. A többes identitás, többes kötődés fogalmai melyik klasszifikációs logikához kapcsolhatóak: az additív vagy a diszjunktív logikához? Hát a legutóbbi romániai népszámlálásokat tekintve, melyik klasszifikációs logika volt a domináns?
3. Készítsünk interjút vegyes házasságokból származó, illetve szórványban élő személyekkel! Az interjúk során próbáljuk meg beazonosítani, hogy milyen ismérvek mentén regisztráltatta magát a megkérdezett adott anyanyelvűnek etnikumúnak a legutóbbi népszámlálás során?
4. A fejezetben olvasottak alapján próbáljuk meg elmagyarázni, hogy mi az oka annak, hogy a romániai romák népszámláláskor regisztrált száma (535 ezer) és a különböző, a romák számára vonatkozó becslések (1,5 millió) jelentősen eltérnek egymástól?
5. Igaz vagy hamis a kijelentés (érveljünk!): a jugoszláv etnikai kategória performatív kategóriaként működött?

5.

A csoportviszonyok szociálpszichológiai elemzésének alapkategóriái: sztereotípia

A csoportközi viszonyok kutatói és elemzői a csoportok meglétével járó elkerülhetetlen jelenségnek (a minimális csoporthelyzet velejárójának) tartják a saját csoport iránti pozitív és a más csoport iránti negatív elfogultságot[1] (Brewer 1999; Brewer és Kramer 1985; Hewstone, Rubin és Willis 2002). Az elfogultság általánosabb jelenségét legalább három jól elkülönülő dimenzióban vizsgálják: (a) a megismerés és a reprezentációk szintje, vagy a *sztereotípiák*, (b) a szervezett és állandósult attitűdök vagy az *előítéletesség* szintje, illetve (c) a sajátos reprezentációkra és attitűdökre épülő cselekvésszervezések, a differenciált társadalmi viszonyok, megnyilvánulások rendszere (*diszkrimináció*).

A SZTEREOTÍPIÁK a szociális észlelés olyan elemei, amelyek mindenekelőtt a csoportközi reprezentációk és viszonyok során játszanak kiemelt szerepet. A sztereotípiát úgy határozhatjuk meg, mint olyan képeket, hiedelmeket, képzeteket, amelyek a saját vagy a másik csoport lényeges, a csoport minden tagjára általánosnak vélt tulajdonságaira vonatkoznak. A saját csoport lényeges jellemzőinek a vázlatát *autosztereotípiának*, a másik csoportról szóló általánosító képzeteket *heterosztereotípiának* nevezzük. A sztereotípiákról főként a csoportközi megismerési, kognitív folyamatokban játszott szerepük kapcsán szokás beszélni, de ennél jóval komplexebb, csoportképző és a csoportközi kapcsolatok dinamikáját meghatározó szerepük is van.

> *A sztereotípia a 20. század huszas éveitől kezdődően került be a társadalomtudományok szakszótárába. A „stereotip" terminust eredetileg a klasszikus nyomdatechnikában használták, az ólom betűk öntőformáit jelölte. A társadalomtudományokba a ma is használatos jelentéssel Walter Lippmann vezette be az először az 1922-ben publikált Public Opinion (Közvélemény) című művében.*[2]

1 Angol szakszóval bias.

2 A könyv angol eredetiben elérhető a http://xroads.virginia.edu/~Hyper2/CDFinal/Lippman/cover.html linken (Letöltve 2006. június 2.)

A sztereotípia fogalma egyszerre jelöl kulturális terméket, és a csoportközi viszonyok esetében aktiválódó megismerési mechanizmust (Hunyady 1996). A sztereotípiának, mint kulturális terméknek a tanulmányozása jelenthet egyrészt kultúrtörténeti jellegű fejtegetést, amely arra vonatkozik, hogy milyen történeti rétegeit, formáit fedezzük fel a különböző etnikai csoportreprezentációknak, milyen dinamikája regisztrálható ennek a képnek, stb. Ezzel a történeti, etnikai vagy nemzeti imagológia, másról alkotott kép tudománya foglalkozik, amelynek kiemelkedően jó példája Andrei Oişteanu (2005)nemrég megjelent könyve a romániai, tágabban közép-európai zsidó kép alakulásáról. A sztereotip képet elemezhetjük úgy is, mint adott csoportok kollektív reprezentációinak, a jelenkori köztudatnak egyfajta empirikus keresztmetszetét. Ezzel foglalkoznak a 20. század harmincas éveitől beinduló empirikus sztereotípiakutatások. Ami a sztereotípiát mint megismerési mechanizmust, társadalmi észlelési folyamatot illeti, fontos megérteni, hogy milyen működési sajátosságokkal és funkciókkal jellemezhető.

5.1. A sztereotípia, mint kulturális termék

A kisebbségszociológiának az egyik, talán már közhelyszámba menő tétele, hogy etnikai sztereotípiáink forrását nem a másik etnikummal fenntartott viszonyok és tapasztalatok jelentik, hanem a saját etnikum. Vagyis a más csoportokra vonatkozó etnikai sztereotípia olyan kulturális termék, amely a saját csoporton (*in-group*) belül alakul ki, és az ebben a közegben történő szocializáció folyamatában sajátítjuk el. A más csoportokról szóló sztereotip tudást egyfajta hagyomány részeként, természetesen rendelkezésre álló tudásként kezelik az emberek és így tartalmuk magától értetődően igaznak minősül (Ehrlich 1973). Az is nagyon fontos, hogy a sztereotip kép nem a mindennapi tapasztalatok valamiféle kollektív és spontán rendszerzése és szintézise, hanem sokkal inkább különböző elitek által kidolgozott és alakított képek lecsapódása. A régiónkban létező etnikai sztereotípiák mindenekelőtt azok a nemzetképek, nemzetreprezentációk, amelyeket a különböző domináns elitek (kiemelkedően a nemzeti romantika retorikájához kapcsolódó literátorok) fogalmaztak meg és terjesztettek (Hanák 1988; Katona 1996). A 19. század során mindenekelőtt a regény (Horváth 1995b), majd a 20. században a publicisztika, a filozofikus igényű esszé, a tudományos igényű néplélektani fejtegetés meghatározóan alakította a különböző etnikumok reprezentációit. A sajtó, a tankönyvek, a kötelező olvasmányok számos ilyen képet átvettek és ezáltal a mások sztereotip képének hathatós terjesztési médiumainak bizonyultak. Főleg az Egyesült Államokban (de nemcsak) más tömegkommunikációs médiumok is (a képregény meg a film) hathatósan hozzájárultak a sztereotípiák terjesztéséhez.

A másokról alkotott kép tartalmát illetően meghatározó az azt formáló csoportok szociális helyzete, funkciója és a többi csoporttal fenntartott hatalmi viszonyrendszeren belüli helyzete.

Jó példája ennek az a völkertafel (az európai népek legjellemzőbb tulajdonságait összefoglaló táblázat), amely a 18. század végén rögzített egy osztrák fogantatású magyarképet (Katona 1996:66). E szerint a kép szerint a magyarok legfőbb erkölcse (sic!) a hűtlenség, a legkiemelkedőbb harci erényük a lázadó jellem, és legemelkedőbbnek tartott gyarlóságuk az árulás, ráadásul naplopók, hanyagok és nagyon szerény értelmi képességekkel rendelkeznek. Az árulás és a megbízhatatlanság motívumára összpontosító nemzetkép az akkori osztrák-magyar politikai viszonyrendszer összefüggésében egyáltalán nem véletlenszerű.

A sztereotípiák hatalmi meghatározottságát illetően egyértelmű, hogy a románok magyarképét, illetve a magyarok románképét csakis a román-magyar hatalmi viszonyok és politikai feszültségek történeti dinamikájának a perspektívájában tudjuk értelmezni. Hisz az sem véletlenszerű, hogy a 19. századi románokról alkotott magyar képben (babonás, primitív, lusta, alattomos, stb.) általában a hangadó nemesség jobbágyparasztokról alkotott képével szembesülünk (Hanák 1988:83). Ugyanis a 19. századi társadalmi-politikai folyamatok egyik kulcsfontosságú problémája a dominancia rendiségre jellemző (társadalmi, politikai és etnikai) formáinak a leépítése volt. Egy etnikailag elkülönülő, gazdaságilag és társadalmilag többnyire alárendelt kategória politikai törekvéseit mindenekelőtt azzal lehetett leépíteni, hogy a nemzeti önállóságra, társadalmi egyenlőségre vagy politikai felelősségvállalásra képtelennek mutatkozó alkattal „ruházzák föl" őket, így próbálva legitimnek föltüntetni és fenntartani a konzervatív társadalmi struktúrákat.

Az sem véletlen, hogy román részről a magyarok ázsiai barbárokként történő ábrázolása megerősödik a két világháború között. Ennek esztétikailag hatásos és plasztikus ábrázolása Emil Cioran (1990) román filozófustól származik, aki szerint a magyar barbárlelkű nép, amely nomád ösztöneit elfojtva kényelmetlen köntösként viseli a civilizációt[3]. Ez az ábrázolás a két világháború közötti magyar-román politikai törekvések kontextusában értelmezendő, gyökerei pedig a román elitek azon törekvéseiben keresendőek, hogy minél átfogóbban legitimálják Románia első világháborút követő területi konfigurációját. Közép-Kelet-Európában nem példa nélküli ez a fajta barbár-civilizált ellentételezés, hisz nem egy nemzeti elit úgy próbált szimbolikusan felülemelkedni politikai versenytársain, hogy visszautalta azokat Ázsiába, ekképp hangsúlyozva önmaga civilizáltságát, európai elhivatottságát (Nowicki 1995)

A sztereotípiák, mint kulturális termékek nem az adott etnikum lényeges tulajdonságait tükrözik, hanem azokat a viszonyokat, amelyek a történelem során két csoport között körvonalazódtak, illetve azt a módot, ahogyan a sztereotípiákat fenntartó csoport (ezen belül is a szimbolikus elitek) bizonyos helyzetekre reagált. Ebből a szempontból

3 «Ungurii au în ei instincte de nomazi. Aşezîndu-se si fixîndu-se într-un spaţiu determinat, ei n-au putut înfrînge o nostalgie de rătăcitori. Agricultura si păstoritul nu convin sufletului lor barbar.» (Cioran 1990).

a sztereotípiák úgy is értelmezhetőek, mint adott történelmi viszonyok kontextusában kidolgozott, bizonyos céloknak intuitíve vagy stratégikusan alárendelt narratívák hatalmilag kidolgozott értelmezési, magyarázó és önigazoló sémák.

„Gyakori meghatározása ez az imagológiában az azonosság koordinátáinak. Amikor egy (vallási, etnikai vagy más jellegű) közösség megpróbálja meghatározni egy másik közösség identitását, elkerülhetetlenül saját identitásának a koordinátáihoz viszonyít, nyilvánvalóvá téve a hasonlóságokat és főleg a különbségeket. Fordítva is igaz: szükség van 'rájuk', hogy jobban meg tudjuk határozni önmagunkat" (Oişteanu 2005:25–26).

5.2. A sztereotípia, mint a társadalmi percepció sajátos megnyilvánulása

Szociálpszichológiai közhely, hogy a környező valóság érzékelése nem korlátozható az érzékszervek működésére. Összetett jelenség, amelynek a neuropszichikai dimenzióin túl számos társadalmi vonzata van. Az érzékelés társadalmiságát az adja, hogy a társadalmilag kidolgozott és az egyének által elsajátított kategóriák rendszerén alapszik. Ezek a kategóriák funkcionális megismerési sémákként működnek, az érzékelést megelőző információkként, az érzékszervek által közvetített információkat szervezik, és értelmezhető tudássá alakítják (Hagendoorn 1993).

> *Az érzékelés társadalmiságát talán leginkább egy alapviccel lehetne illusztrálni: Két székely talál egy teknősbékát. Nézik, bökdösik, látják, hogy mozog. Hümmögnek, tanácskoznak, hogy mi lehet, aztán az egyik kiböki: „Komám, ez vagy valami, vagy megy valahová". Magyarázva(tehát elrontva a viccet): amennyiben nem létezik a teknősbéka képzete, hiányoznak azok az információk amelyek alapján a látott állatfajta megnevezhető, valahová besorolható, így a szemlélő számára nem lehet más, mint az élővilág egy meghatározatlan megnyilvánulási formája.*

Az egyén által elsajátított és birtokolt kategóriarendszer képezi az érzékelés lehetőségét és egyben határát. De a sztereotípiák nemcsak azért elfogadottak, mert közmegegyezés van mögöttük, hanem azért is, mert akár az egyén valóságszemlélete, akár a közösségek működése szempontjából, fontos szerepeket töltenek be. Ugyanakkor az, hogy a sztereotípiák nem a valóság valamilyen elvont, empirikus megalapozottságú modelljeiként működnek, hanem pusztán képzetek a valóságról, befolyásolják, torzítják a megismerést.

5.2.1. A sztereotípia funkciói

Amint azt az előbbiekben említettük, a sztereotípiák az egyének és a közösségek szempontjából egyaránt jelentős szerepet játszanak. Talán pontosan ezekkel a funkciókkal magyarázható a sztereotípiák fennmaradása és újratermelődése, a sztereotipizálásnak mint jelenségnek az elterjedtsége (Schaff 1984).

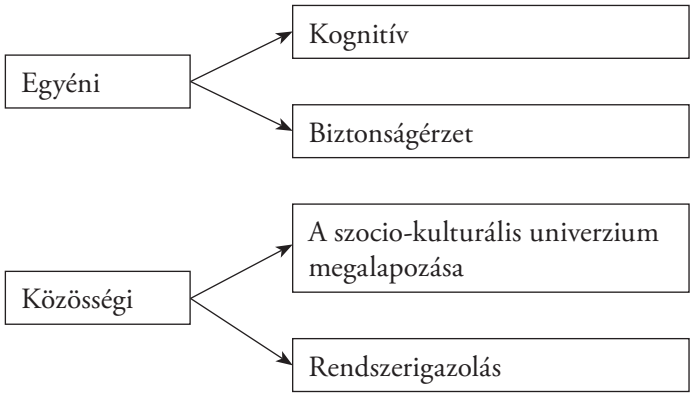

A sztereotípia funkciói. Forrás: Tajfel és Forgas, 2000.

a) A KOGNITÍV, MEGISMERÉSI funkciót illetően két fontos mechanizmus emelhető ki: a kulturálisan meghatározott információszervezés és az adatredukció. Mindkettő a környező világ könnyebb megértését szolgálja.

A *kulturálisan meghatározott információszervezést* illetően már említettük a sztereotípia azon jellegzetességét, hogy a létező kategóriarendszerekre alapozva szervezi az érzékszervek által szolgáltatott információkat. Walter Lippman érzékletesebb metaforájával élve a sztereotípiák olyan „fejünkben levő képek", amelyekre alapozva a körülöttünk levő komplex, összetett társadalmi valóságot egységes, viszonylag homogén entitások rendszerezett viszonyaként láthatjuk (Lipmann 1965). Az a jelenség, amit az etnikai sztereotípia fogalmával írunk le, nem más, mint sajátos tudás, amelyet az egyének a saját környezetüktől, a környezetükre vonatkozóan sajátítanak el. Ebben a megközelítésben az etnikai sztereotípiák a kulturális világkép konstitutív elemeiként értelmezhetőek, amelyek egyrészt kiemelik a különböző etnikai kategóriák közötti különbségeket, másrészt a csoportoknak tulajdonított jellemzők mentális reprezentációkként működnek (Hunyady 2001:53). Macrae és Bodenhausen (2000) tipológiájából kiindulva a sztereotípiák tartalmilag két típusú információval szolgálhatnak:

a) beazonosítási információk – a csoport, vagy a csoporttagok felismerhetőségére vonatkozó információk (fizikai jellemzők, antropológiai-kulturális jellemzők, valószínű előfordulás, jellemző megnyilvánulások stb.);
b) tartalmi információk – tipikusnak tartott világnézet, morális és átfogóbb személyiségi profil, a szokványos viszonyulásokat és attitűdöket az adott kategóriába besorolt személyeknek tulajdonítják.

Kiemelendő, hogy a sztereotípiák nem azért tesznek eleget valamilyen megismerési funkciónak, mert a modern tudományosság ismérvei szerint igaznak tarthatóak, hanem azért, mert egy bizonyos társadalmi konszenzus van mögöttük. Ha nem is az egész társadalom, de az egyén számára fontos csoportok egyetértenek abban, hogy a sztereotípiáknak igazságtartalma van. Vagyis annak ellenére, hogy az etnikai sztereotípiák nem a valóság egzakt leírásai, a mögöttük levő társadalmi egyetértés okán általánosan elfogadottá válnak, és ez igazságnak egyfajta látszatát kölcsönzi nekik. Vagyis mindaddig amíg a sztereotípiákra alapozottan, a mindennapi kommunikáció során a személyek hatékonyan tudnak megnyilvánulni és viszonyulni a környező etnokulturális valósághoz, számukra nem érdekes, hogy a tudásuk mennyire egzakt leírása a valóságnak, hogy a sztereotípiákon túl, „hogy is néz ki a valóság" (Berger és Luckmann 1999:55).

A sztereotípia kognitív funkciójának másik vonzata az *adatredukció* vagy a gondolkodás ökonomikus funkciója: a sztereotip percepció a valóság leegyszerűsített szemlélete. Az ökonomikusság lényege az, hogy a lehető legkevesebb szemlélődés alapján a lehető legtöbb tudásra tegyünk szert. A sztereotip percepció nagyon kevés beazonosító elem alapján sorol be valakit egy etnikai kategóriába, ám amennyiben egy személyt egyszer besoroltak egy adott kategóriába, azt feltételezzük, hogy rendelkezik a kategóriára jellemző minden tulajdonsággal. Egyesek ezt pozitívan értékelik: úgy tekintik, mint az érzékelés normális, sőt hasznos velejáróját, hisz a terhes tudakozás kiküszöbölésével kognitív erőforrások szabadíthatóak fel. Azáltal, hogy komplex interakciós helyzetekben néhány személyt sztereotip módon azonosítunk be, inkább tudunk összpontosítani más jelenlevő személyekre, az interakció más vonzataira. A sztereotip megismerés ökonomikus vonzatában mások egyfajta „lustaságot" látnak: a sztereotípiákra alapozó megismerés szerintük felszínes, és a valóság iránti elzárkózás egyik formája (Cernat 2005:52-58; Yzerbryt és Schadron 2002:107-111). A sztereotip szemléletmóddal járó adatredukcióban tehát egyesek a valóság végtelen árnyalataival és összetettségével való szembesülés egyik módját, mások a valóság komplexitásával való szembesülés kényelmes elodázását látják.

b) A sztereotípiák másik fontos funkciója az egyének SZUBJEKTÍV BIZTONSÁGÉRZETÉVEL kapcsolatos. A sztereotípiák azáltal, hogy egy komplex, összetett világ könnyebb kognitív kezelését teszik lehetővé, egyfajta biztonságérzetet is közvetí-

tetnek, hisyen: csak egy ismerős világon belül tudjuk értelmezni, jól érezni magunkat. „Ebben a világban az embereknek és a dolgoknak megvan a jól ismert helyük, előbbiek bizonyos elvárt módon cselekszenek. Otthon érezzük magunkat benne. Beleillünk." (Lippman 1965:16).

A sztereotípiákra alapozva a világ könnyen megérthető, az új események hamar magyarázhatóak, illetve a különböző szereplők, események kapcsán felvetődő viszonyulások előzetes jelentésstruktúra formájában adottak, a különböző társadalmi viszonyok pedig bizonyos mértékig kiszámíthatóvá válnak (Macrae és Bodenhausen 2000:94). Az egyén: a sztereotípiák által megalapozott világképen belül határozza meg önmagát (identitás); a sztereotípiák által közvetített tudás a komplex események megértését teszi lehetővé, ami oldja a világ bonyolult működése okozta félelmeket (megértés); recepteket szolgál arra vonatkozóan, hogy miként kell viszonyulnunk a különböző csoportokhoz eseményekhez (Lázár 1995:31), könnyebben eldönthetővé válik, hogy az egyén számára jó vagy rossz egy adott csoport jelenléte, vagy konkrét megnyilvánulása (jelentésadás).

A Közel-Kelet (mindenekelőtt Irán és Irak) a jelenlegi világpolitikai helyzet legforróbb színtere. Az utóbbi évek terrorcselekményeit figyelembe véve (New York, Madrid, London), egyértelműen kijelenthető: a problémák nem regionálisak, nem földrajzilag lokalizáltak, hanem globálisak. Így viszonylag általános bizonytalanság-érzés kialakulását eredményezik még számos olyan kategória esetében is, amely számára a világpolitika nem képezi a kiemelt érdeklődés tárgyát. A helyzet kialakulását eredményező okok roppant összetettek, lehetetlen egyértelműen eldönteni, hogy ki felelős a nyílt, fegyveres konfliktusok kialakulásáért. Ám amennyiben valaki a muzulmán fundamentalista arab sztereotípiájára támaszkodik, könnyen rámutat a feszültségek forrására és a konfliktusok felelőseire. Egyrészt ez fontos elem lehet az egyén identitásában, amennyiben önmagát a keresztény kultúra termékének határozza meg, hiszen keresztény identitása a muzulmán hit- és szemléletvilággal szemben csak markánsabban körvonalazódik. Az arab fundamentalista kép- és képzetvilágára épülő magyarázat érzelmileg is fontos, hisz sokkal könnyebben elviselhető egy egyértelműen meghatározott forrásból és okból származó, konkrétan beazonosítható személyekre kivetíthető fenyegetettség tudata, mint egy személytelen, egyértelmű hibásokat be nem azonosító magyarázat.

c) A sztereotipizálás mindenekelőtt azért társadalmi jelenség, mert egy közösség által termelt és folyamatosan újratermelt, megosztott tudás. Ugyanakkor a sztereotípiák A SZOCIO-KULTURÁLIS UNIVERZUM REPREZENTÁCIÓINAK AZ ÉPÍTŐKOCKÁI, és mint ilyenek az egyének közösségreprezentációi és az identitás meghatározása szempontjából konstitutívak (Royce 1982). A sztereotípiák bejelölik a különböző

csoportok közötti határokat, és a csoportok sajátosságainak egyfajta leírását is szolgáltatják. Az auto- és heterosztereotíp képzetrendszerek az etnikumok elkülönülését megalapozó reprezentációk, amelyek csoportként való működést (szolidaritás, kohézió befele, elhatárolódás kifele) alapozzák meg, legitimálják (Gallisot, Kilani és Riviera 2000).

A sztereotípia a társadalmi rend egy adott konfigurációját megalapozó tudásanyag, ami a társadalmi rend fenntartásához is hozzájárul. Ugyanis a sztereotip kép által szolgáltatott leíráshoz előírás (normák, viselkedésminták) is kapcsolódik, amely kijelöli a kívánatos viszonyulásmódot a más csoportok képviselőihez.

d) A sztereotípiák számos megközelítés szerint a fennálló aszimmetrikus társadalmi viszonyok legitimációinak az eszközei (Wieviorka 1994) vagyis RENDSZERIGAZOLÁSI funkciót látnak el. Egyes szerzők szerint egyenesen a szimbolikus autoritással rendelkező elitek dominanciájának (az ellenőrzés és manipuláció) az eszközei (Lázár 1995:31). És tény, hogy a sztereotip képzetrendszer nemegyszer átfogó ideológiák alapját képezve, fontos szerepet játszhat a fennálló hatalmi viszonyok és az azokat támogató értékrendek igazolásában. Ilyen például a sötétbőrűek sztereotip reprezentációjára alapozó rasszizmus, amelynek, legalábbis a 19. század során, fontos szerepe volt a faji egyenlőtlenségre alapozó társadalmi rend fenntartásában.

Általánosabb szinten nézve a sztereotípia és az előítéletesség között szoros kapcsolat áll fenn, hisz az előítéletek olyan negatív értékítéleteknek tekinthetők, amelyek a sztereotípiákban gyökereznek, illetve a sztereotípiákat használják fel a negatív viszonyulás legitimálására (Allport 1999; Hagendoorn 1993).

5.2.2. A sztereotip információfeldolgozás és ítéletalkotás

„Amennyiben belső meggyőződésünkké válik, hogy a konyha meg a gyermekszoba a nők lételeme, akkor olyanmód gondolkodunk, mint az az angol gyermek, aki meg van győződve arról, hogy a papagáj természetes környezete a kalitka, mivel még azon kívül sosem látott papagájt”
George Bernard Shaw

Az etnikai sztereotípia olyan előzetesen létező tudásanyag, amely meghatározza, sajátosan alakítja a sztereotipizáló egyének információfeldolgozását és szociális ítéletalkotását (Cernat 2005; Hunyady 2001; Yzerbryt és Schadron 2002).

A sztereotip információfeldolgozás és ítéletalkotás mechanizmusai

- túláltalánosítás
- homogenitás illúziója
- kognitív elvárások visszaigazolása
  - szelektív észlelés
  - fókuszált észlelés
  - asszimilációs hatás
- attribúciós elfogultság

Forrás: saját szerkesztés Yzerbryt és Schadron (2002) alapján.

A sztereotip észlelési mechanizmus legfőbb jellemzője az ÁLTALÁNOSÍTÁS: az a feltételezés, hogy minden egyén, aki az illető csoportba sorolható, rendelkezik a csoport jellemzőinek tartott tulajdonságokkal. Vagyis minden csoporthoz tartozó egyént alapvetően a csoport tipikus tagjaként tart számon.

Mindez a HOMOGENITÁS ILLÚZIÓJÁVAL jár, vagyis azzal, hogy a saját csoportot sokkal változatosabbnak, a más csoportokat sokkal egységesebbnek reprezentálják, a más csoportokhoz tartozó személyek esetében pedig sokkal nagyobb jellem- és karakterbeli azonosságot feltételeznek (Brewer és Kramer 1985:223; Hilton és Hippel 1996; Linville 1984). A homogenitás illúziója azzal jár, hogy más etnikum tagjait egy vázlatosan körvonalazott kategória differenciálatlan alanyaiként reprezentálják (Tajfel 1981:243).

> *Az általánosítás és a homogenitás illúziója alapozza meg a konkrét személyek közötti interakciók csoportkontaktusként történő meghatározását. Tajfel (1982) két személy közötti interakció meghatározásának két extrém formáját, ideáltípusát különbözteti meg: interperszonális és csoportközi kontaktusok. Két személy interperszonális kontaktusában meghatározóak a résztvevők személyes jellemzői, és a köztük fennálló személyes viszony előtörténete. A másik véglet két személy interakciójának csoportközi kontaktusként történő definíciója, amely során egymást kizárólag csoporttagként (tehát a sztereotípiák jegyében) határozzák meg. Az interakció dinamikájára a csoportok között fennálló viszony meghatározóan hat. Minél inkább csoportközi kontaktusként határoznak meg egy interakciót, annál jelentősebb mértékű a partnerek kölcsönös deperszonalizációja (teljes eltekintés a személyes jellemzőktől). Ez feszült viszonyok, konfliktusok esetében dehumanizációhoz (vagyis a minden individuumnak kijáró elementáris tisztelet teljes megvonása, az emberi mivolt tagadása) vezethet (Tajfel 1982:21).*

A sztereotip információfeldolgozás harmadik általánosabb jellegű sajátossága a sztereotip reprezentációknak, mint kognitív elvárásoknak a visszaigazolása, vagy a MEGFELELÉSI TORZÍTÁS. Ez a folyamat legalább három sajátos mechanizmust feltételez. Mindenekelőtt a SZELEKTÍV ÉSZLELÉSRŐL (látszakorrelációról) van szó, ami azzal jár,

hogy „az elvárásainkat megerősítő esetekről azt hisszük majd, hogy gyakrabban fordulnak elő", mi több, az ilyen információkat "gyakrabban fogjuk felidézni, mint a sztereotípiával össze nem függő, vagy akár az azt cáfoló információt" (Hamilton és Rose 1984:394, 420). Másodsorban a FÓKUSZÁLT ÉSZLELÉS említhető, vagyis az, hogy sokkal nagyobb figyelmet szentelünk azoknak az elemeknek, amelyek összhangban vannak, mint azoknak, amelyek eltérnek a sztereotip kép tartalmától. Harmadsorban az ASSZIMILÁCIÓS HATÁS: a valóságkép főleg azokban az esetekben, amelyekben nem áll elegendő egyértelmű információ a rendelkezésre, a sztereotip kép tartalmához igazodik, azt erősíti meg (Brewer és Kramer 1985:222; Hilton és Hippel 1996:250).

A szociális ítéletalkotás terén a sztereotipizálás mindenekelőtt az ATTRIBÚCIÓS ELFOGULTSÁG formájában nyilvánul meg. Az attribúció nem más, mint oktulajdonítás: azok a naiv, mindennapi tudásra alapozó magyarázatok, amelyeket a társadalmi szereplők dolgoznak ki különböző megnyilvánulások, események, folyamatok kapcsán. Az alapvető attribúciós elfogultság (*ultimate attribution error*) a saját csoporthoz, illetve a másik csoporthoz tartozó egyének negatív megnyilvánulásainak az eltérő természetű magyarázati sémáira vonatkozik (Brewer és Kramer 1985; Hewstone, Rubin és Willis 2002; Pettigrew 1979). Ez abban mutatkozik meg, hogy a másik csoporthoz tartozó személy negatív megnyilvánulásai esetében nagyobb valószínűséggel fordulnak elő alapvető (és a csoport minden tagjára vonatkozó) sztereotip személyiségjegyek, mint a saját csoport esetében. Viszont, ha a sztereotipizáló személynek a saját csoportjához tartozó személyek negatív megnyilvánulásait kell értelmeznie, akkor inkább a helyzetnek, külső körülményeknek és külső okoknak betudható magyarázatokhoz és nem az autoszterotípiákhoz (a saját csoport tulajdonságait leíró jellemvonásokhoz) folyamodnak.

KULCSFOGALMAK

- adatredukció
- asszimilációs hatás
- attribúciós elfogultság
- autosztereotípia
- elfogultság (bias)
- érzékelés társadalmisága
- fókuszált észlelés
- heterosztereotípia
- homogenitás illúziója
- immagológia
- interperszonális és csoportközi kontaktus
- kategóriák (funkcionális megismerési sémák)
- Lippmann, Walter
- rendszerigazolás
- szelektív észlelés
- szubjektív biztonságérzet
- túláltalánosítás
- dehumanizáció
- Tajfel, Henri

5.3. Kérdések, feladatok

1. Lapozzuk fel Jókai Mór *Szegény gazdagok* című regényét és vázoljuk a regény románokra vonatkozó képét!
2. Vajon lehetséges az etnikai differenciáció sztereotipizálás nélkül?
3. Lehetséges, hogy úgy legyenek sztereotípiáink egy csoportról, hogy személyesen soha egyetlen képviselőjével sem találkoztunk? Fejtsük ki a választ!
4. Miként tükrözik a hatalmi viszonyokat a sztereotípiák? Hogyan működhetnek, mint önigazolási, rendszerigazolási sémák?
5. Mit jelent az, hogy a sztereotípiáknak konszenzuális igazságtartalma van?
6. Segíti vagy gátolja a sztereotípiák fennmaradását az adatredukciós szerepük? Fejtsük ki a választ!

6.

A csoportviszonyok szociálpszichológiai elemzésének alapkategóriái: az előítélet

Az ELŐÍTÉLET nem tapasztalatokra, hanem elfogultságokra alapozó, többnyire negatív tartalmú ítéletalkotás, amely rendszerint *sztereotípiákból kiinduló,* ellenséges, visszautasító attitűd valamilyen etnikai (vagy más) csoporttal szemben.

> *A fogalom a 20. század húszas-harmincas éveiben vált a szociálpszichológia egyik kulcsfogalmává. Az előítélet-kutatások az attitűd-kutatásokkal párhuzamosan határozták meg mindenekelőtt az empirikus szociológiai és szociálpszichológiai kutatásokat. Ezen kutatások az ötvenes évek elejére teljesültek ki olyan munkákban, mint Gordon W. Allport On the Nature of Prejudice című, 1954-ben megjelent (magyarul Az előítélet megjelent 1999) könyve, vagy az 1950-ben publikált Authoritarian Personality (magyarul róla Fábián 1999).*

Jóllehet többnyire a szociálpszichológiával kapcsolják össze az előítélet jelenségét – és tény, hogy az egyéni pszichikai jellemzőktől függően az előítéletesség jelentős variációi tapasztalhatók – nem közelíthető meg pusztán társadalomlélektani folyamatként. Az előítélet ugyanis történelmileg kialakult és egy adott kultúrába szervesen beépült viszonyulások rendszere. Megnyilvánulása társadalmilag szabályozott, az előítéletesség általános intenzitását, fokozatait és a konkrét megnyilvánulási formákat illetően egyaránt. Ugyanakkor pedig jelentkezik a különböző pszichológiai jellemzők mentén elkülöníthető egyének esetében.

Megemlítendő, hogy akár a szakirodalom, akár a mindennapi szóhasználat szintjén az előítélet fogalommal számos szinoníma, majdnem teljesen egyenértékű terminus használatos. Ilyen a korábban már említett rasszizmus, vagy az elkövetkezőkben alaposabban elemzésre kerülő etnocentrizmus fogalma, de ide sorolható még a xenofóbia (idegengyűlölet, az idegenek már-már kóros, alap nélküli visszautasítása) illetve az intolerancia (türelmetlenség) fogalma is.

6.1. Előítélet és sztereotípia

Az előítélet kettős jelenség: egyrészt kognitív, másrészt affektív. A kognitív vonzatokat illetően a sztereotípia fogalma központi fontosságú, hisz az előítéletes személyek egyik meghatározó jellemzője a sztereotip reprezentáció és ítéletalkotás. Az előítéletesség másik fontos dimenziója az affektív, emocionális dimenzió, adott csoportok kapcsán fennálló attitűdök rendszere. Az attitűd legegyszerűbben úgy határozható meg, mint adott célcsoport kapcsán, viszonylag állandósultan létező készenléti válaszreakciók és viselkedési prediszpozíciók összessége, amelyek az elfogadás-visszautasítás, bizalom-bizalmatlanság, tetszés-viszolygás dimenzióiban nyilvánulnak meg (Brewer és Kramer 1985; Jackman 1976).

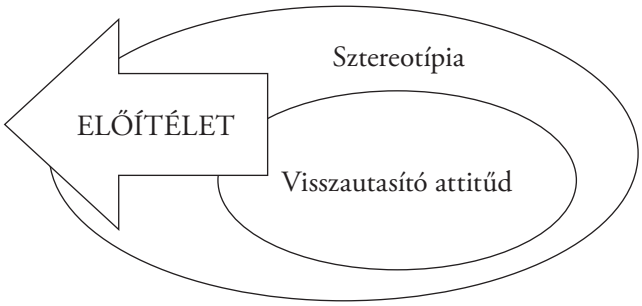

Az előítélet heurisztikus modellje. Forrás: saját szerkesztés.

A kapcsolódás a negatív attitűdök és a sztereotipizálás között két, egymástól viszonylag jól elkülönülő vonzatban ragadható meg. Az egyik a sztereotípia tartalmával, a másik a sztereotípia legitimációs funkcióival kapcsolható össze.

A sztereotípia tartalma és a visszautasító, negatív attitűdök között egyfajta ok-okozati viszony feltételezhető. Egy etnikai csoport negatív képét ugyanis nem lehet érzelmileg semlegesen elkönyvelni, illetve általában a sztereotípia nem érzelmileg semleges kontextusban rögzül.

> *Gondoljunk a mifelénk szokványos gyermekfegyelmező stratégiára: „Ha nem vagy jó, majd jön a cigány. Betesz a zsákba és elvisz." Egyrészt az egyértelműen negatív (a veszélyes bűnöző) cigánykép nem semleges érzelmileg, minimum fenntartásokat eredményez a romákkal szemben. Ha abból indulunk ki, hogy ezzel a képpel fegyelmezés, fenyegetés (tehát érzelmileg negatív) kontextusában találkozott a személy, még inkább valószínűsíthető, hogy a negatív kép negatív érzelmeket eredményez.*

A legitimációt illetően nem téveszthetjük szem elöl, hogy a sztereotípia a társadalmi rend képzetét szolgáltatja, illetve a fennálló aszimmetriák legitimálásának az ideológiáit alapozza meg. Mint ilyen, a különböző okokból kialakult negatív érzelmek magyarázatát, legitimálását szolgáltathatja.

Az előítéletesség nem gondolható el a kognitív komponens, a sztereotipizálás hiányában, ám fordítva ez nem föltétlenül igaz: nem minden sztereotípiahasználat esetében következtethetünk előítéletességre. Ugyanis a sztereotípiák a kulturális különbségek reprezentálásának és kommunikálásának lényeges és bizonyos értelemben elengedhetetlen kellékei. Használatuk nem mindig jelenti azt, hogy használójuk negatív érzelmeket táplál az illető csoport irányában, hanem azt, hogy a sztereotípia az egyén által ismert egyetlen kifejezésmód, amelynek alapján a kulturális különbségekről egyáltalán beszélni tud. Az előítéletes sztereotípiahasználat mindenekelőtt egyfajta zárt gondolkodást feltételez: azt jelenti, hogy képtelenek vagyunk arra, vagy visszautasítjuk, hogy adott személyeket alternatív, az etnikai sztereotípiákon túli, a személypercepció során használatos kategóriarendszer prizmáján keresztül értékeljünk (Rokeach 1960).

6.2. Az előítéletesség szintjei

Az előítélet kognitív dimenziója mellett fontos összetevők a más csoportok irányában rögzült attitűdök: bizonyos irányú és tartalmú válaszkészenléti reakciók, viszonyulási, viselkedési prediszpozíciók (Jackman 1976). Az előítéletesség magvát jelentő attitűdök a személyiség bármely másik affektív összetevőjéhez hasonlóan graduálisak, vagyis különböző intenzitással nyilvánulnak meg, eltérő jellegű megnyilvánulásokat eredményezve. Leegyszerűsítve: az egyének eltérő mértékű ellenszenv megnyilvánítására motiváltak vagy hajlandóak. Egyesek megmaradhatnak a negatív érzések szintjén, míg mások ezt szavakba öntik, mások pedig magatartás formájában nyilvánítják meg (beleértve a tettlegességet is). Gordon W. Állport (1999) közismert tipológiája az etnikai előítéletesség öt intenzitási szintjét különíti el:

a) Verbalizáció – az előítéletesség szóbeli megnyilvánítása. Ezen belül is vannak fokozatok, hiszen egyet jelent rutinszerűen használni adott kifejezéseket, és más dolog azok (pl. a csoport gúnynevének), szövegek (viccek, elbeszélések, stb.) diszkreditáló szándékú használata (Major és O'Brien 2005). Természetesen a szándékokat nehéz bizonyítani, de önmagában az is beszédes, hogy valaki a használat lehetséges következményeinek a tudatában mond ki egy olyan kifejezést, amely egy etnikai csoport gúnynevének számít, s melynek használatára az adott csoport tagjai érzékenyek. Fontos, hogy egy adott társadalomban milyen mértékben tudatosítják azt, hogy bizonyos típusú, szövegezés és más jellegű ábrázolásmód sztereotip.

Politikailag helyes (pollitically correct) az a kezdeményezés, amelynek a célja pontosan a verbalizáció visszaszorítása, egyrészt azáltal, hogy tudatosítja adott kifejezések, megszokott megfogalmazások sztereotip, esetleg stigmatizáló jellegét, másrészt a sértő, zavaró, hátrányosan megkülönböztető kifejezések és fogalmazásmódokra kínál nyelvi alternatívákat. Például szokványosan használjuk a nyomorék vagy béna szót. A nyomorék jelentéstartalma stigtmatizál, hisz egyértelműen valamilyen csökkent értéket jelent. A béna szót is sokszor a túlzottan lassú és ügyetlennek tartott megnyilvánulások esetében használjuk. A politikailag helyes beszédmód szerint a nyomorék helyett ajánlatosabb a fogyatékos szót használni, a béna helyett pedig a mozgáskorlátozott kifejezést. Ugyanígy megközelíthető a cigány, a bozgor, az oláh, a tót vagy más nem igazán elfogadott gúnynév értékű etnonima használata is. De kiterjesztve az egyszerű kifejezésről a szövegekre, ugyanilyen logikában értékelendő át az etnikai (cigány, zsidó, stb.) viccek mondása is.

Tény, hogy a reflektálatlan szóhasználatnak betudható sztereotípiahasználat, ha nem is nevezhető biztosan intoleranciának vagy előítéletességnek, de az adott kisebbségek iránt létező valamiféle negatív töltetű közönyre enged következtetni.

Az előítéletesség verbális szinten történő megnyilvánításának az extrém formáját GYŰLÖLETBESZÉDNEK is hívják. Ez olyan nyilvános beszédforma (szónoklat, újságcikk vagy bármilyen más médiumon keresztül nyilvánosságra hozott kijelentés), amely adott etnikai (vagy más) kategóriákat alsóbbrendűnek minősít, tagadja az adott etnikum tagjainak teljes értékű emberi mivoltát, és megkérdőjelezi vagy egyenesen visszautasítja, hogy a minden emberi lénynek kijáró elementáris tisztelet esetükben is érvényes volna. Alapszinten gyűlöletbeszédnek minősülnek a negatív sztereotípiákra épülő szövegek, megnyilvánulások, amelyek egy etnikai kategóriákra nézve sértőek, megalázóak, amelyek a csoporthoz tartozók nyilvános értékelését negatívan befolyásolhatják. A gyűlöletbeszéd extrém formáinak számítanak a csoport elleni erőszakos cselekedetekre uszító megnyilvánulások, melyek sszámos országban (Romániában is) bűnténynek minősülnek (közösség elleni buzdítás).

Romániában az előítéletes beszéd bizonyos formái is büntetendőnek számítanak. Például a Diszkriminációellenes Tanács (románul Consiliului Național pentru Combaterea Discriminării) tevékenységét szabályozó törvény (137/2000-es Kormányrendelet) 19-es cikkelye kimondja, hogy szabálysértésnek (románul contravenție) és bűntetetendőnek minősül bármilyen megnyilvánulás, amely egy kisebbségi kategória tagjaira nézve megalázó vagy sértő. A gyűlöletbeszédről, annak okairól és azokról az intézményekről, amelyek ennek visszaszorításában szerepet játszanak, lásd bővebben az előítéletességet és a társadalmi kommunikáció sajátosságait magyarázó elméletekre vonatkozó (5.3.2.5-ös) fejezetet.

b) Elkerülés – a különböző típusú interakciók (a személyes jellegűek: barátkozás, párválasztás, lakhelyválasztás, stb.) etnikailag meghatározottá válnak. Mindenekelőtt a társadalmi távolságtartás megnyilvánulásáról van szó. A társadalmi távolságtartás olyan normák és magatartásminták érvényesülését jelenti, amelyek egyes etnikai csoportokkal fenntartott társadalmi kontaktusok korlátozását, minimalizálását eredményezik. Az elkerülés, a társadalmi távolságtartás megnyilvánulhat egyéni vagy közösségi magatartásminták szintjén egyaránt.

Egyéni szinten mindenekelőtt arról van szó, hogy valaki a társadalmilag szokványos érintkezési formákon belül is különösen érzékeny az illető etnikumokkal fenntartott kontaktusokra, esetleg vállalja az elkerüléssel járó többlet erőfeszítéseket. Például inkább a kerülőutat választja, csakhogy elkerülje egy bizonyos kisebbség által lakott helyeket, inkább drágábban vásárol, de elkerüli a másik etnikumhoz tartozó tulajdonosnak az üzletét, megtiltja a gyermekének, hogy más etnikumú gyermekekkel játszszon, stb. Minél inkább távolságtartó egy személy, és minél inkább csökkenteni akarja kontaktusait más etnikumokkal, annál nagyobb valószínűséggel következtethetünk előítéletességére. Az elkerülés nem minden esetben egyéni, hanem lehet közösségi viszonyulás eredménye is. Olyan csoportnormák érvényesüléséről van szó, amelyek a különböző interetnikus jellegű társas helyzeteket szabályozzák. Ilyen például az etnikailag vegyes házasságokra vonatkozó közösségi megítélés és viszonyulás, a más etnikumúakkal fenntartott társadalmi kontaktusok (baráti viszonyok, családlátogatások, szórakozás) elfogadottsága, vagy a mindennapokra jellemző társas érintkezési formák szabályozottsága.

Ez utóbbit illetően példaként felhozhatók a falusi udvarra vonatkozó térhasználati normák, amelyek jó mutatói annak a társadalmi rendnek, amely a különböző kategóriák közötti társadalmi távolságokat szabályozza. Nagyanyám falujában úgy volt, hogy amennyiben az ajtó nyitva volt, a családtagok, szomszédok, közeli ismerősök egy formális koppantás után minden különösebb engedélyezés nélkül bejöhettek. A távoli ismerősök, idegenek bejöttek az udvarra, de többnyire megálltak a tornác lépcsőjénél és onnan beszóltak vagy várták, hogy a kutya ugatására a háziak közül valaki kijöjjön. A romák az udvarra sem jöhettek be, hanem a kapuból kiabálva kértek bebocsájtást. Annak ellenére, hogy nagyanyám egyik cigánycsaláddal közelebbi, jó viszonyban volt, ez nem jelentett felmentést a közösségileg érvényesített norma alól.

Az egyik legelső, 1925-ben Emory Bogardus által, az etnikai előítéletesség mérésére kidolgozott skála is a társadalmi távolság és adott etnikai csoportok kapcsán létező attitűdök közötti kapcsolatra épít. Arra kérdez rá, hogy melyik volna az az optimális társadalmi közelség/távolság, amelyet más etnikum(ok) tagjával fönntartana az egyén. A társadalmi távolságok fokozatai az alábbi táblázatból olvashatóak ki.

	Magyar	Roma	Kínai	Arab
... befogadni a családba.	15	7	10	9
... befogadni a baráti körébe.	17	12	12	12
... egy munkahelyen dolgozni.	10	11	10	10
.... egy településen élni.	13	17	13	14
.... egy országban élne vele.	31	31	35	33
... még egy országban se élne vele	8	13	10	11

Mi volna a legközelebbi viszony, amelyet a következő csoportok egy képviselőjével fenntartana? Forrás: IPP 2003:36. Reprezentatív minta Románia össznépességére, 2003-as adatfelvétel. A magyarok illetve a romák esetében kiszűrték a magukat magyarnak illetve románnak valló válaszolókat.

c) Diszkrimináció – hátrányos megkülönböztetés. Olyan bánásmódról van szó, amely során (a különböző egyenlő bánásmódot előíró normák ellenére) egy másik etnikumhoz tartozó személyeket hátrányosan megkülönböztetnek. Mivel erről a témáról a későbbiekben bővebben is szó lesz (lásd a *Diszkrimináció* című 7. fejezetet) elég annyit megjegyeznünk, hogy a diszkrimináció sem mindig egyértelműen szándékos, előre megtervezett viszonyulás. Sokszor olyan magatartásforma is lehet, amelynek során az egyének kritikátlanul, minden reflexivitás hiányában konformálódnak olyan magatartási modellekhez, amelyek egyértelműen diszkriminatívak.

d) Agresszió – olyan fizikai vagy pusztán szimbolikus jellegű erőszakos cselekedetek rendszere, amelynek alapvető célja, hogy fenyegetettség által ellenőrzés alatt tartsa azt az etnikumot, amely ellen a cselekedet irányul.

Az etnikai indíttatású fizikai erőszak áldozatait, amennyiben elszigetelt esetekről van szó, általában véletlenszerűen választják ki. Amennyiben tömegek ellen elkövetett agresszióról van szó, az áldozatok kiválasztása differenciálatlanul történik. Az üzenet mindkét esetben egyértelműen a csoportnak szól: ha nem úgy viselkedtek, ahogyan azt mi elvárjuk, akkor bármelyikőtökkel megtörténhet.

A gyűlölet által motivált bűntények nem mindig személyek ellen irányulnak, hanem olyan tárgyak, helyszínek ellen is, amelyek egy etnikai csoport számára kiemelt, szimbolikus fontossággal bírnak. Ilyen a szent helyek, például temetők feldúlása, a templomokban elkövetett vandalizmus. A szimbolikus agresszivitás talán legelemibb formája a szimbolikusan kódolt üzenetnek szánt falfirka.

Harrison szerint a szimbolikus agresszió jóval több az egyértelmű, üzenet-jellegű rongálásoknál és falfirkáknál. A szimbólumhasználat jogosságának a megkérdőjelezése, a szimbólumok jelentéstartalmának az elvitatása, esetleg a jelentésük megváltoztatására irányuló kísérlet lényegében szimbolikus agressziónak számít, hisz alapvető célja valamiféle bizonytalanság, fenyegetettség-érzés fenntartása, és ezáltal jelezni a fennálló aszimmetrikus hatalmi viszonyokat (Harrison 1995). Ezt az árnyalatot figyelembe véve Gheorghe Funar volt kolozsvári polgármester 1992-2004 közötti emlékmű átrendezései tipikus példái a szimbolikus agresszivitásnak.

Az etnikai gyűlölet által motivált agresszió elemzése során fontos figyelembe venni mindenekelőtt azt, hogy a tettek mögött milyen mértékben létezik valamiféle STRUKTURÁLT, INTÉZMÉNYESÜLT IDEOLÓGIA. Ugyanis vannak olyan feszült társadalmi helyzetek, társadalmi konjunktúrák, amelyek során nő az etnikai kisebbségek elleni agresszió megnyilvánulásának a valószínűsége: ilyenek például a gazdasági vagy más jellegű krízishelyzetek generálta spontán erőszak-megnyilvánulások. Más erőszakos cselekedetek mögött intézményesült ideológiák révén közvetített motivációk húzódhatnak, formálisan szervezett mozgalmakhoz vagy jól körvonalazott kulturális megnyilvánulási mintákhoz kapcsolhatók. Ezek az etnikai gyűlöletet valamiféle pozitívnak feltüntetett eszme jegyében (hazafiság, nemzet, stb.), vagy mint a sajátos szubkulturális identitás egy elemét (lásd a skinheadeket) nyíltan felvállalják, mi több, egyes esetekben formális szervezeteket is működtethetnek. Termesztésen attól függetlenül, hogy az spontánul alakult ki, vagy valamiféle szubkultúrába, vagy más jellegű formális szervezetbe és ideológiába beágyazottan nyilvánul meg, az erőszak morálisan és legálisan elfogadhatatlan. Viszont szociológiailag fontos a különbségtétel. A spontán erőszak többnyire lokalizálható, és a kialakulása összefügg a partikuláris krízishelyzettel, az erőszakos cselekedet valószínűsége a partikuláris társadalmi kontextusok elmúltával csökken. Amennyiben az erőszak valamiféle ideológiában megalapozott, esetleg formális szervezetek állnak mögötte, a helyzet sokkal összetettebbé válik. Ugyanis maga a szervezett keret, vagy az ideológia körül kialakuló mozgalom válik az erőszakos megnyilvánulások egyik okává. A szervezeti tagság, a mozgalmi vagy szubkulturális identitás folyamatosan újratermelődik, ezáltal újratermelve az erőszakos megnyilvánulások lehetőségét is.

Romániában a kilencvenes évek során több mint 30 roma-ellenes erőszakos közösségi megnyilvánulást regisztráltak, az esetek többségében egy vagy több személyt meggyilkoltak, házakat gyújtottak fel, és számos családot kergettek ki a falvakból. Az esetek többségében ezeket nem szervezett bűnbandák hajtották végre, és nem kapcsolhatók az etnikai gyűlöletet nyíltan felvállaló szervezetekhez, mozgalmakhoz. Mindemellett az is megemlítendő, hogy a hatóságok nagyon visszafogottak voltak a tettesek felelősségre vonásában, számos esetben megtörtént, hogy egyetlen elkövetőt sem ítéltek el (Weber 1998:221).

e) Genocídium vagy népirtás – egy etnikum (faji vagy vallási alapon elkülönülő csoport) tagjainak direkt vagy indirekt módon történő fizikai megsemmisítésére irányuló próbálkozás. Az indirekt módozat azokra a helyzetekre vonatkozik, amelyek során valamilyen formában akadályozzák a csoport tagjait abban, hogy a létfenntartáshoz szükséges alapvető erőforrásokhoz hozzáférjenek. Használják a *kulturális genocídium* (etnocídium) fogalmát is, amely a kényszeren alapuló asszimilációt, vagyis azokat az erőszakos közpolitikákat fedi, amelyek célja megakadályozni egy csoport kulturális sajátosságainak a megnyilvánulását és újratermelését, a csoport tagjait más kulturális kifejeződési formák megnyilvánítására, azokkal történő azonosulásra késztetik.

A genocídium fogalmát a második világháború alatt vezette be a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalom, Raphael Lemkin nevéhez kapcsolódik. 1946-tól kezdődően az Egyesült Nemzetek Szervezete az emberiség elleni legnagyobb bűntényként jogilag kodifikálja, legelőször a Holokausztban (a náci Németországnak a zsidók ellen elkövetett genocídiuma) vétkesek ellenében, és később még számos más esetben alkalmazták (Chalk és Jonassohn 1990).

A genocídium kapcsán elkerülhetetlenül felmerül azon *államok közvetlen felelősége*, amelyek területén a kisebbségek iránti atrocitásokat elkövetik. Legtöbb szerző szerint minden genocídium az állam, a hatóságok aktív kriminális megnyilvánulását feltételezi (Bell-Fialkoff 1996; Chalk és Jonassohn 1990; Rae 2002).

Az Allport által az előítéletesség intenzitás szerinti megnyilvánulási szintjeire kidolgozott tipológia lényege két jól elkülönülő dimenzióban ragadható meg: az egyik a *megnyilvánulások tudatossága*, a másik az *államok felelősége*. Elmondható, az előítéletesség súlyosbodó megnyilvánulásai egyszerre feltételezik a cselekvők tudatos, célkövető viszonyulását és az állam növekvő felelősségét (azáltal, hogy nem védi megfelelőképpen a polgárait, vagy még súlyosabb esetekben, azáltal, hogy önmaga koordinálja, szervezi a gyűlölet motiválta cselekvéseket).

A megnyilvánulások tudatosságát illetően elmondható, hogy az előítéletes megnyilatkozások enyhébb formái olyan cselekvési és viszonyulási mintákat feltételeznek, amelyek során az alanyokra nem jellemző a magas fokú reflexivitás, vagyis a következmények átgondolása, felvállalása, célracionális követésük minimális. Számos esetben a verbalizáció, az elkerülés vagy akár a diszkrimináció is működhet egyfajta spontán társadalmi gyakorlatként, olyan megnyilvánulásként, amely mögött egyértelmű szándék volna tetten érhető. Viszont az erőszak különböző formái, a genocídium esetében a résztvevő szereplők előrevetítik a cselekedetik következményét, sőt megtervezik annak végrehajtását.

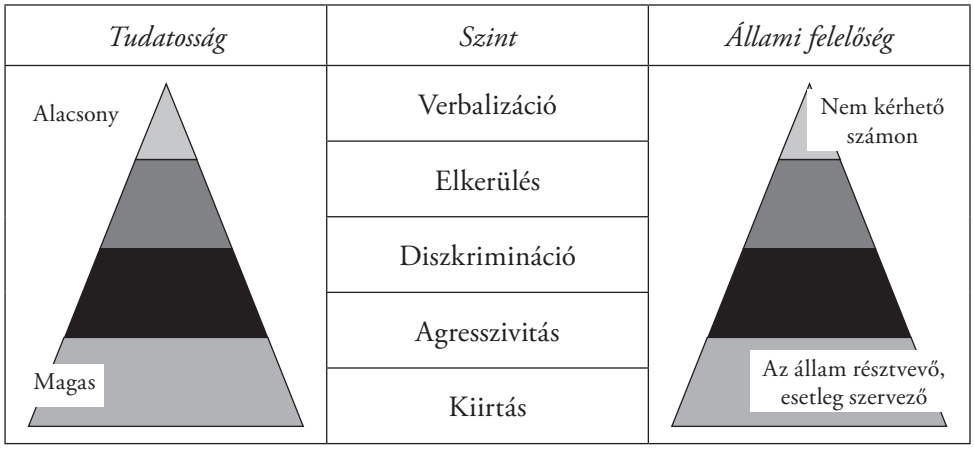

Az előítéletesség szintjei az állami felelősség és a tudatosság variációi űalapján. Forrás: saját szerkesztés.

Az előítéletesség megnyilvánulási szintjei kapcsán a modern állami felelősségvállalásnak két vonzatát kell megemlítenünk: a polgárok bármilyen jogtalan erőszaktól való védelme és a származásalapú megkülönböztetések korlátozása. A modern állam alapvető kötelességei között tartják számon a polgárok védelmét a jogtalan erőszak bármely formájától. Ez nemcsak a népharagnak tulajdonítható pogromszerű lincselések elleni állami védelmet jelenti, hanem a legitimnek tartott állami erőszak jelentős mértékű korlátozását is. Ugyanakkor a modern állammal szemben megfogalmazott egyik fontos elvárás: a társadalmi szintű esélyegyenlőtlenségek csökkentése. Ez pedig azáltal történik, hogy az állam minél több szférában (munkaerőpiac, oktatási és szociális szolgáltatások szektora stb.) érvényesíti a kizárólagos teljesítményre alapozó értékelés gyakorlatát, illetve korlátozza a származásra (a vallás, etnikai származás, nem stb.) alapozó hátrányos megkülönböztetést. Az előítéletesség megnyilvánulási szintjeinek és formáinak a többsége e kettős funkció valamelyikének sajátos hatáskörébe esik.

A verbalizáció bizonyos formái (a mindennapi személyközi kommunikáció) kívül esnek a közvetlen állami szabályozás hatáskörén. Bár a nyilvános beszéd esetében, és mindenekelőtt a tömegkommunikációt illetően, elfogadott, hogy az előítéletes beszéd (és nemcsak) kapcsán valamiféle szabályozottság szükséges, nincs konszenzus arra vonatkozóan, hogy ez a szakmai mező önszabályozásának, vagy pedig az állami beavatkozás nyomán valósuljon meg (Snyder és Ballentine 1996). Ám ami az elkerülés egyik formáját illeti: a lakhelyhez való jutás etnikai alapú differenciáltsága esetén már az államot terheli a felelősség. A diszkrimináció korlátozására, bizonyos formájú erőszakos cselekmények megfékezésére már általánosan elvárt a hatékony hatósági fellépés. Ennek az elmulasztása kapcsán súlyos kérdőjelek merülhetnek fel az illető állami berendezkedés demokratikus jellegét illetően. Amennyiben nincs hatékony hatósági és

bírósági fellépés kisebbségek ellen elkövetett ismétlődő fizikai erőszak esetén, már egyértelműen felvethető, hogy az állami „alulteljesítés" mögött valamiféle szándékosság húzódik. Az intolerancia kapcsán megnyilvánuló állami „tolerancia" a nyílt erőszakban kifejeződő gyűlölet valamiféle indirekt támogatásaként jelenik meg. A népirtás pedig egyértelműen feltételezi, hogy az állam közvetlen szereplőként részt vesz ebben (Wieviorka 1994:106-110). Ilyen volt a helyzet a náci Németországban, ahol az állami apparátus szervezte a deportálásokat és tartotta fenn a munka- és a haláltáborokat.

6.3. Az előítélet és társadalmi cselekvés: Merton tipológiája

Az előítéletesség bemutatásában a hangsúlyt eddig a jelenség pszichológiai vonzataira fektettük. Az előítéletet olyan viszonyulásként mutattuk be, amely az egyén attitűdjeiben gyökerezik. Szociológiai közhely, hogy az egyének attitűdstruktúrává interiorizált ÉRTÉK- ÉS NORMARENDSZERE a társadalmi cselekvés magyarázatában pusztán az egyik meghatározó elem. Ahhoz, hogy reálisan értelmezhessük, magyarázhassuk az egyéni cselekvést, az attitűdstruktúráján kívül figyelembe kell vennünk az egyén cselekvő CÉLKITŰZÉSEIT, és a cselekvés kontextusában érvényesülő társadalmi NORMARENDSZERT. Ez utóbbit illetően például elmondható, hogy megerősítheti a cselekvő egyén belső érték- és normarendszerét, de az is lehetséges, hogy teljes mértékben konfliktusban áll ezzel. Vagyis egyáltalán nem kizárt, hogy az egyén belső meggyőződéseivel, attitűdjeivel ellentétes magatartásmintáknak megfelelően viselkedik, s mindezen megnyilvánult magatartásminták mögötti normarendszert tekinti az adott helyzet szempontjából meghatározó normarendszernek. Merton egy sajátos mátrix formájában modellezte a cselekvő attitűdrendszere és a társadalmi normarendszer közötti viszony sajátos dinamikáját (Merton 1949).

PERDISZPOZÍCIÓK, ATTITŰDÖK	MEGNYILVÁNULÁSOK A CSOPORTVISZONYOK KONTEXTUSÁBAN		
	Toleráns	Nem diszkriminatívak	Diszkriminatívak
		mindig toleráns	*bigott toleráns*
	Előítéletes	*bigott előítéletes*	*mindig előítéletes*

Az előítéletesség tipológiája a cselekvő attitűdrendszere és a társadalmi normarendszer közötti viszonyok függvényében. Forrás: saját szerkesztés Merton (1949) alapján.

A MINDIG TOLERÁNS (*all-weather liberals*) egyén attitűdként interiorizált, meggyőződéssé vált értékrendjének megfelelően cselekszik, olyan társadalmi normákhoz

igazodik, illetve olyanokat érvényesít, amelyek bizonyos célcsoportok viszonylatában toleránsnak mondhatóak. Ezen egyének esetében a toleráns normák szerinti cselekvés nem helyzetfüggő, hanem követendő minta azokban az esetekben is, amikor az egyénnek ebből hátrányai származhatnak. Ez azt jelenti, hogy a toleranciája nem alárendelt sem az egyéni célkitűzéseknek, sem az esetleges környezeti normatív nyomásnak.

A BIGOTT TOLERÁNSOK (*fair-weather liberals*) azok, akik számára a tolerancia interiorizált attitűd, de ennek a kinyilvánítása helyzet-, esetleg célfüggő. Amennyiben az egyének úgy gondolják, hogy sajátos céljaik csak úgy érvényesíthetőek, hogy alkalmazkodnak a környezeti előítéletes mintákhoz, akkor megnyilvánulásaikban tipikusan előítéletesek lesznek. Kihangsúlyozandó, hogy az intoleráns mintakövető magatartás nem föltétlenül az egyén közvetlen és személyes környezete nyomásának az eredménye, hanem olyan mechanizmusokra is visszavezethető, amelyek teljesen személytelenül és közvetett módon határozzák meg az egyén döntéseit. Szemléletes példája egy ilyen helyzetnek az az eset, amikor az amúgy toleráns ingatlantulajdonos azért nem ad bérbe lakást sötétbőrűeknek, mert az általánosnak mondható társadalmi megítélés szerint a sötétbőrű szomszédság a lakás, a lakókörnyezet minőségének egyfajta közvetett mutatója. Így a diszkriminatív viselkedése nem az attitűdjeiben, hanem a gazdasági racionalitásban gyökerezik. A sötétbőrűek jelenléte a fizetőképes bérlői érdeklődés csökkenését, egyszóval a bevételek csökkenését eredményezhetné.

> *Hasonló jelenség figyelhető meg néhány romániai nagyváros ingatlanpiaci apróhirdetései esetében is. Az alacsonyabb presztízsű lakónegyedekben található lakások értékét növelendő előfordulnak olyan hirdetések, amelyek kihangsúlyozzák a lépcsőház ún. „cigánymentességét"[1]. Nem állítható, hogy mindenki, aki ilyen hirdetést fogalmazott meg, előítélettel viseltetne a romák iránt; az viszont igen, hogy abban a célközönségben, amelyhez az apróhirdetés szól, vélhetőleg domináns az elképzelés, hogy a romák kivétel nélkül problémás lakótársak. Ugyanakkor a „cigánymentesség" nem mindig azt jelenti, hogy nem laknak ott romák, hanem azt, hogy a lakóhely környezete nem olyan, amilyent a közvélekedés úgymond cigányosnak reprezentál. Ez a „reklámfogás" jelzésértékű a romák kapcsán létező általános társadalmi viszonyulást illetően. Továbbá az egyén eredeti kommunikációs megfontolásaitól függetlenül (a „cigánymentességet" a lakókörnyezet minőségét kiemelő metaforaként használhatta) ez a reklámfogás erősíti a lakókörnyezeti szegregációra, a romák kizárására vonatkozó normákat.*

A BIGOTT ELŐÍTÉLETES (*fair-weather illiberals*) személyek esetében a toleranciára vonatkozó társadalmi normák egyfajta cselekvést korlátozó, az előítéletes megnyilvánulásaikat kordában tartó szabályrendszerként hatnak. Jóllehet ezen egyéneknek bizonyos célcsoportok kapcsán megfogalmazódott általános vélekedései akár prog-

1 Románul: „Fără ţigani la scară."

ramszerű módon visszautasítóak, a viselkedésük helyzetfüggő, nem mindig és nem minden áron érvényesítik meggyőződéseiket. Fontos kihangsúlyozni, hogy ebben a kontextusban a „bigottizmus" nem föltétlenül a szó köznapi értelmében vett képmutató magatartást („egyet gondolok, mást mondok"), hanem (ugyancsak egy mertoni fogalommal élve) egyfajta *ritualizált normakövetést* jelent. Vagyis az egyének nem azért fogadnak el bizonyos normákat, mert az meggyőződésük vagy belső szükségletük, s mert úgy érzik, hogy ezáltal megjelenítenek bizonyos általuk is interiorizált értékeket, hanem adott helyzetre érvényes normákhoz alkalmazkodnak anélkül, hogy azokat folyamatosan és tudatosan általánosabb összefüggéseikben értelmeznék. Például feltehető, hogy egy vegyes tannyelvű iskolának a többségi nemzetiséghez tartozó igazgatója túlzottnak tartja a kisebbségek számára biztosított oktatási jogokat, ám ugyanakkor az adott oktatási intézet ügyeinek főintézői minőségében, törvénytisztelő hivatalnokként, az érvényes jogszabályoknak és rendelkezéseknek megfelelően érvényesíti ezeket a jogokat. Ugyanakkor nem kizárt, hogy egyértelmű szabályozások hiányában hozott döntései hátrányosan hathatnak a kisebbségi nyelven működő intézményrészre. A képmutatás mozzanata talán ott jelenhet meg hogy az ebbe a kategóriába sorolható személyek nem vállalják nyilvánosan a cselekedeteiket megalapozó motivációkat, értékeket vagy érzelmeket.

A MINDIG ELŐÍTÉLETES típust (*all-weather illiberals*) nemcsak adott célcsoportok kapcsán kialakult távolságtartó, esetleg programszerűen megfogalmazott visszautasító magatartás, hanem ezekkel összhangban levő megnyilvánulás (beszédmód, állásfoglalás, viszonyulás és cselekedetek) jellemzi – mindez függetlenül az ezen magatartás kapcsán feltehetően vagy ténylegesen bekövetkező szankcióktól. Folytatva a fentebb elkezdett példát, a nacionalista nézeteket valló, vegyes tannyelvű iskola ügyeit intéző igazgató nyilvánosan kifejtheti, hogy meggyőződéseivel ellentétes szabályozásoknak tesz törvényes kényszerből eleget, amikor eltűri a kétnyelvű oktatást az iskolában. És megteszi mindezt függetlenül attól, hogy a felettesek és beosztottak egy részének ellenérzését kelti, kockáztatva a pozícióját.

A Merton tipológiája kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy inkább eseteket leíró, helyzeteket értelmező heurisztikus modellként, semmint a személyek egyfajta besorolására alkalmazható tipológiaként ajánlatos használni. Tehát kevésbé működik úgy, mint a temperamentumra, a személyiségtípusokra vonatkozó lélektani tipológiák, amelyek alapján kisebb-nagyobb pontatlanságokkal megfeleltethetünk egy adott személyt egy kategóriának. Sokkal inkább ajánlatos a Weber által leírt ideáltípusokhoz hasonlóan kezelni a fenti tipológiát. Vagyis a mertoni tipológiának nem az a kiemelt hasznossága, hogy leírjuk: milyen gyakran fordul elő a társadalomban a bigott toleráns típus, hanem inkább az, hogy adott helyzetben értelmezni tudjuk, hogy milyen mértékben határoz meg egy diszkriminatív cselekvést az egyén előítéletes perdiszpozíciója, illetve az általánosabb társadalmi előítéletességnek betudható normák által körvonalazott modellekhez igazodó cselekvés.

A tipológia ilyen jellegű értelmezésére alapozva lehetségessé válik az egyéni és a társadalmi előítéletesség újraértelmezése. Vagyis a társadalmi előítéletesség nem egyszerűen azon egyének statisztikai halmaza, akik egy adott etnikum vagy etnikumok kapcsán negatívan vélekednek, hanem sokkal inkább viselkedési modellek összessége, amelyek adott helyzetekre vonatkozóan előítéletes magatartási magatartási mintákban jelennek meg. Ezek a modellek viszonyulási formákat erősítenek meg és esetükben nincsenek hatékonyan érvényesített társadalmi szankciók.

Ezt egy viszonylag köznapi példával illusztrálhatjuk. Gondoljunk egy focimérkőzés szurkolóinak táborára, amely az ellenfél minősítésekor elvben eléggé átfogó repertoárból válogathatna, viszont eléggé gyakori a rasszista, szűkebb értelemben zsidó vagy cigányellenes regiszterek használata. Joggal feltehető, hogy egy adott szurkolótábor tagjai nem mind elkötelezett antiszemiták, romagyűlölők vagy nacionalisták, de drukkeri minőségükben, legalábbis verbális szinten, ekként viselkednek. A képletet leegyszerűsítve: a futballstadionban megnyilvánuló nyíltan fajgyűlölő, nacionalista magatartás magyarázata nem az, hogy egyénileg és más helyzetben is rasszistaként vagy nyíltan nacionalistaként megnyilvánuló egyének gyűltek össze (és mindahány összegyűlt annak minősíthető), hanem az, hogy minden összegyűlt egyén magára nézve kötelezőnek tekinti a szurkolást, amely többnyire rasszista formákban fejeződik ki.

Tehát a helyzethez kötött nyíltan sztereotipizáló megnyilvánulás, a gyűlöletbeszéd formájában kifejezett drukkeri minőség a csapatok versengése kapcsán történetileg kialakult szimbolikus univerzum velejárója. Természetesen ez az univerzum, mint azonosulási keret differenciált vonzerőt jelent különböző identitással rendelkezők számára (Hadas és Karády 1995; Papp Z. 2001). Mindennek ellenére a nyíltan és leplezetlenül sztereotipizáló stadion-gyűlöletbeszéd olyan kontextust jelent, amely alkalmat ad előítéletes megnyilvánulásokra akkor is, amikor az egyén más élethelyzetekben nem előítéletes és nem diszkriminatív módon nyilvánul meg. És itt jelenik meg ismételten az állam, a különböző elitek felelőssége: milyen magatartásmintákat szankcionálnak és milyeneket erősítenek meg. Amennyiben a szimbolikus és más jellegű autoritással bíró személyek és intézmények nem szankcionálják megfelelőképpen a stadionokban megnyilvánuló leplezetlen gyűlöletbeszédet, ezzel implicit módon erősítik ezt a magatartásmintát.

6.4. Előítéletesség és társadalmi ellenőrzés: leplezetlen és kifinomult előítéletek

Merton tipológiája rávilágít az előítéletes viselkedés, a megnyilvánulás kettős természetére: egyrészt mint egyéni pszichikai jellegű perdiszpozíció (interiorizált értékrend, perdiszpozíció, attitűd, stb.), másrészt pedig, mint a nyilvános vélekedést, cselekvést meghatározó társadalmi kontextus (az interetnikus együttélés terén relevanciával és normatív kényszerrel bíró társadalmi cselekvési, viszonyulási modellek) jelenik meg.

Az utóbbi évtizedekben a közvélemény és a politikum egyre határozottabban lépett fel az előítéletesség, pontosabban annak különböző megnyilvánulási formái ellen. Egy ideig úgy tűnt az Egyesült Államokban és számos európai országban, hogy ez a fellépés hatékony volt: a tradicionális mérőeszközök az előítéletesség csökkenését mérték. Ám néhány folyamat inkább cáfolja, mint alátámasztja, hogy a tényleges előítéletesség csökkent volna (Mayer és Michelat 2001).

> *Az Egyesült Államokban az attitűd-skálán mért társadalmi távolságok csökkentek, a tényleges társadalmi távolságok nem. A fehérek és feketék továbbra is többnyire külön lakónegyedekbe tömörülnek (szegregáltak), a köztük kötött vegyes házasságok aránya messze nem növekedett olyan mértékben, mint amilyen mértékben a deklaratív befogadó attitűdökből erre következtetni lehetne. Annak ellenére, hogy Európában a mérőeszközök által kimutatott toleránsok aránya jelentősnek mondható, számos országban egyáltalán nem elenyésző a bevándorló-ellenes erőszakos megnyilvánulások aránya, vagy a xenofób (idegengyűlölő) politikai programot meghirdető politikai pártok jelentős támogatottsága.*

Ebből kiindulva számos szerző jogosan kételkedik a klasszikus előítéletesség mérésére használt skálák érvényességében (a skálák és az érvényesség kérdéskörében vö. Magyari 2005:89-116). Mi több, egyre többen arról beszélnek, hogy az előítéletesség új megnyilvánulási formáival állunk szemben, amelyek kialakulása összefügg a közvélemény és a politikum által, az előítéletes megnyilvánulások kapcsán gyakorolt nyomással (Brown 1998; Pettigrew és Meertens 1995; Sniderman, Piaza, Tetlock és Kendrick 1991; Sniderman és Tetlock 1986). Azaz az előítéletek, mint vélemény-nyilvánítási modellek tartalmukban alkalmazkodtak a kulturális különbségek toleráns kezelését hirdető eszmerendszereket megalapozó világszemlélet főbb téziseihez. Például már nem vállalják fel a radikális faji elkülönülés tételét, viszont kiemelten hirdetik (túl nagy különbséget tulajdonítva) a kulturális különbségek társadalmi kihatásait. A tradicionális és új előítéletek közötti különbséget leggyakrabban a LEPLEZETLEN és KIFINOMULT előítéletesség forgalompárossal írják le.

A *leplezetlen* vagy manifeszt (direkt) előítéletességre jellemző:

a) bizonyos csoport(-ok) nyílt visszautasítása, jelenlétük vagy megnyilvánulásaik súlyos problémaként történő emlegetése;
b) a velük kapcsolatos negatív vélemények – beleértve az extrém megoldásokat is (pl. kiutasítás az országból) – kendőzetlen felvállalása;
c) etnikai, faji elkülönülésre és egyenlőtlenségre épülő világkép vallása;
d) a diszkrimináció tagadása: a más csoportokhoz tartozók differenciált kezelését az egyenlőtlenségre épülő társadalmi rend következményeként és nem diszkriminációként értelmezik;

A *kifinomult* vagy latens (indirekt) előítéletességre jellemző:

a) a más csoport(ok) iránti pozitív érzelmek hiánya, a semleges távolságtartás folyamatos kihangsúlyozása, ami nemegyszer együtt jár a szélsőséges ideológiai pártok valamilyen mértékű támogatásával;
b) a kulturális különbségek társadalmi hatásának folyamatos kihangsúlyozása és jelentőségének az eltúlzása;
c) egyfajta tradicionalista konzervatív életszemlélet (például nagy mértékű egyetértés olyan jellegű kijelentésekkel, hogy „mindenki csak ott lehet igazán boldog, ahol az ősei születtek és éltek”);
d) nyíltan nem tagadják a differenciált kezelést, a diszkrimináció jogosultságát, de vitatják a különböző esélyegyenlőséget és sajátos kisebbségi jogokat támogató intézkedéseket, azt állítván, hogy ezek következtében a saját érdekeik sérülnek.

Visszatérve a mertoni tipológiára, a kifinomult előítéletesség olyan viszonyulás, megnyilvánulás, amely leginkább a bigott előítéletes típusához hasonlítható. A jelentős különbség az, hogy a kifinomult előítéletesség nem egyszerűen formális konformálódás (behódolás) egy toleráns vélekedés- vagy cselekvésmintához, hanem egy adott etnikai közösség visszautasítása, amely nem mond ellent a toleráns világkép alapvető téziseinek.

Egy 2003-as felmérés (IPP 2003) tanulságai szerint Románia népességének mintegy 14,5 százaléka teljes mértékben vagy részben egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy „A nem román nemzetiségű embereknek el kellene távozniuk Romániából”. Vagyis a népesség ekkora hányadára volt jellemző a klasszikus, leplezetlenül kifejezett kisebbségellenes előítéletesség. Ám amennyiben néhány más kérdésre adott választ a kifinomult előítéletesség indikátoraiként értelmezünk, akkor már teljesen más az összkép. A népesség 30,4 százaléka ért egyet azzal, hogy „a románoknak nem kellene vegyülniük más nemzetekkel”, a román nemzetiségűek 20 százaléka véli úgy, hogy a romániai kisebbségek túlzottan sok jogosítvánnyal rendelkeznek, 26 százaléka a kisebbségi (és nemcsak) kérdésben szélsőségesnek tartott Vadim Tudorra szavazott volna. Ezen adatok alapján 25-30 százalék körülire becsülhető a latens, kifinomult előítéleteket valló népesség aránya.

6.5. Elméletek az előítéletességről

Az itt felsorakoztatott elméletek tulajdonképpen két kérdésre keresik a választ: hogyan alakulnak ki és milyen tényezők, feltételek között erősödnek meg az előítéletek? Ennek ellenére ezen kérdések alapján a továbbiakban nem különítettük el az elméleteket, hisz egyes elméletek egyszerre segítenek a genézis (az elméletek eredete) és a megnyilvánulások intenzitása kapcsán felmerülő kérdések megválaszolásában.

A különböző elméleteket annak függvényében csoportosítottuk, hogy „hol" keresik ezeket a válaszokat (Allport 1999; MacGéril 1978; Marger 1991). A történelmi elméletek a múltban vagy az erre való emlékezés sajátosságaiban; mások a kulturális gyakorlatok és jelentések, a kultúra működésének sajátosságában vélik az előítéletesség keletkezésének, fennmaradásának a magyarázatát megtalálni. A társadalom működésének a partikularitásaiban számos előítéletesség-magyarázat gyökerezik. Egyesek a legelementárisabb demográfiai viszonyokból, a különböző etnikumok egymáshoz viszonyított arányszámainak a módosulásából és ennek dinamikájából vezetnek le magyarázatokat. Mások a társadalmi rendet és a társadalmi változást kapcsolják össze előítéletességgel vagy a társadalmi struktúrába ágyazottan értelmezik azt. Végül, de nem utolsósorban, a pszichológiai elméletek csoportja az egyén személyes viszonyrendszerének alkati partikularitásaival vagy a közvetlen társadalmi közeg lélektani sajátosságaival magyarázzák az intoleranciát.

Vitathatatlan, hogy ezek az elméletek magukon viselik a különböző diszciplínák (történettudomány, szociológia, antropológia, közgazdaság, lélektan, stb.) korlátait. Az előítélet magyarázata nem gondolható el kizárólag egyik vagy másik elméletcsoporton belül, igaz, egyik elmélet sem állítja magáról, hogy az előítéletesség átfogó magyarázatát szolgáltatná. „Ha csak az egyén pszichológiáját vesszük tekintetbe, anélkül, hogy figyelembe vennénk a kultúra, a társadalmi tényezők és a csoportfolyamatok szerepét, nem leszünk képesek e jelenségek [az etnikai intoleranciában gyökerező agresszió] megértésére ..." (Staub 1998:91).

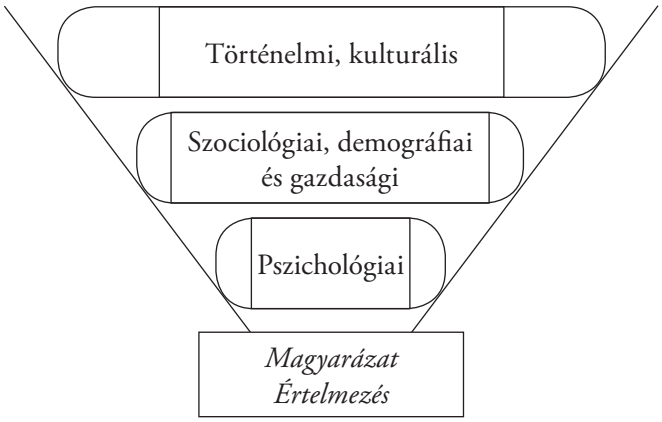

Az előítéletet magyarázó, értelmező elméletek integrált jellege.
Forrás: adaptálva Allport (1999).

Az elméletek csoportosításának a fent bemutatott logikája értelemszerű, hiszen az előítéletesség kialakulása és újratermelődése is hasonló logikában írható le. Létezik a csoportok közötti viszonyrendszernek egy kulturális hagyományok szintjén beágyazódott történeti dimenziója, amely meghatározó (sőt elkerülhetetlen) lehet az adott etnikumok közötti viszonyok értelmezésében. Ám tény, hogy a történeti perspektíva átfogó ismerete nem elegendő alap arra, hogy megmagyarázzuk azt, hogy ugyanazon etnikumon belül miért előítéletesebbek egyes rétegek, kategóriák, miért van az, hogy adott társadalmi kontextusban sokkal intenzívebbek az előítéletes megnyilvánulások, mint másokban. Minderre a szociológiai elméletek próbálnak válaszokat körvonalazni. Ugyanakkor az is tény, hogy szociológiailag azonos helyzetben lévő egyének eltérő mértékben válnak előítéletes személyekké, illetve eltérő formákban és intenzitással nyilvánítják ki az előítéleteiket. Az előítéletesség egyéni variációira vonatkozóan a pszichológiai elméletek nyújtanak értelmezési lehetőséget. Vagy, ahogyan azt Allport is megfogalmazta: minél közelebb állunk a tényleges cselekvéshez és a cselekvőhöz, annál valószínűbb, hogy a lélektani tényezők szolgálnak magyarázatot (1999:263). Ám ez fordítva is igaz: amennyiben az előítéletesség mint össztársadalmi jelenség vagy cselekvési modell érdekel, valószínűsíthetően a szélesebb társadalmi összefüggéseket tanulmányozzuk, a szociológiai elméletekre apellálunk.

6.5.1. A történelmi-kulturális elméletek

A történelmi-kulturális elméletek az interetnikus együttélés múltjának kulturális modellekben rögzített formájának tekintik az előítéletet. Egyes megközelítések ezeknek

a kulturális modelleknek az egyetemes vonatkozásait (etnocentrizmus, kvázi univerzális jelleg) emelik ki. Más megközelítések a történeti emlékezetet állítják az elmélet középpontjába: egyesek úgy értelmezik az előítéletet, mint a kellemetlen történelmi tapasztalatok (traumák) ma is nyomasztó érzésvilágát, míg mások az emlékezet megkonstruált jellegéből indulnak ki, és az emlékezésben a jelen politikai célkitűzéseknek alárendelt történeti tudatmanipulációs stratégiát látják.

6.5.1.1. Történelmi traumák és az emlékezés politikája

A történetiség minden személynek és minden közösségnek fontos jellemzője. Egy társadalmon belül a személyek kollektív biográfiája viszonylag hasonló lehet, pusztán azért, mert egyazon etnikai kategóriához tartoznak. Például az adott kategória kapcsán megnyilvánuló hátrányos bánásmód számos egyén életesélyére hatott ki negatív módon. A történelmi traumák elmélete szerint az előítéletesség pontosan az ilyen jellegű helyzetekkel magyarázható. Az előítéletek olyan traumatikus tapasztalatokra (konfliktusok, diszkrimináció, stb.) vezethetőek vissza, amelyek a különböző generációk kollektív biográfiáit negatívan határozták meg, így a múltbéli ellenfél iránt a jelenben is visszafogottságot vagy egyenesen ellenszenvet eredményeznek.

Maurice Halbwachs óta a társadalomtudományok egyértelmű különbséget tesznek a történelem és emlékezet között. Az előbbi alatt az események objektív folyamatát értik (úgy, ahogyan a dolgok megtörténtek), az *emlékezet* pedig az elmúlt események szubjektív, tehát óhatatlanul részleges és torz rekonstrukciója. A történeti emlékezet tehát úgy határozható meg, mint mindaz a tudás, ami a köztudat szintjén a múlt kapcsán létezik, sajátos szelekciója azoknak az ismereteknek, amelyek a társadalmak történetisége kapcsán egyáltalán léteznek vagy létezhetnek, amelyeket fel lehetne tárni (Hobsbawm 1972). A történeti emlékezet nem egyéni, hanem társadalmi termék azáltal, hogy közösségi reprezentáció egy csoportra jellemző tudásként működik, illetve, hogy a társadalmilag megkonstruált különböző csoportok hatnak arra vonatkozóan, miként alakul ennek a tudásnak a tartalma.

A történeti emlékezet megkonstruálásának az egyik jellemzője, hogy az uralmi törekvéseknek rendeltetik alá, mégpedig azáltal, hogy egy fennálló politikai rend legitimitását hivatott alátámasztani. Mindenekelőtt az államok azok, amelyek alakítják a történeti emlékezetet azáltal, hogy különböző eszközökkel ellenőrzik a történeti tudatosságot meghatározó diskurzus- és szimbólumrendszereket, meghatározzák és irányítják az emlékezés tömeges rituáléit (Feischmidt és Brubaker 1999; Gillis 1994; Olick és Robbins 1999). Mivel a történeti emlékezés megkonstruálásában és alakításában résztvevő szereplőket kiemelten az uralom és legitimáció motiválja, az emlékezés alakítása a hatalomgyakorlás egy mozzanatává alakul, a politika tárgyává és céljává válik, és ebben az értelemben beszélünk az emlékezés politikájáról. Mivel a politikum uralmi érdekei váltakoznak, a hatalmi harcban egymást felváltó szereplők értékszempontjai eltérőek, és a múlt reprezentációi is időben változó képet mutatnak.

A történeti emlékezés a múlt-reprezentációk alakításának átfogó eszköztára. Mindenekelőtt a hivatalos (a) *állami történelem oktatás* szerepét kell kiemelnünk, hisz ez az az intézményes keret és gyakorlat, amelyen belül ellenőrzött módon formálják, alakítják az egyének történettudatát. Meghatározó a (b) *nemzeti ünnepek* szerepe is, hiszen ezek olyan rituálékként működnek, amelyek során terítékre kerülnek a történeti tudat meghatározó szimbólumai, megerősítik a történeti diskurzus lényeges tartalmait, vagy (amennyiben ezt a politikai kurzusváltás szükségessé teszi) átalakítják, újrafogalmazzák azt. Mi több, ezek az ünnepek azok az alkalmak, amikor a nacionalizmus által átvett és átdolgozott etnikai szimbólumrendszer a kollektív azonosulás élményét teszi lehetővé, ezáltal kiemelve és újratermelve az etnikai törésvonalakat (Fox 2006). Nem elhanyagolhatóak a történeti kulcsfigurákat és meghatározó szimbólumokat a mindennapi élet szerves jelenévé alakító különböző gyakorlatok sem. Ilyenek például az (c) *utcanévadás, illetve a köztéri szobrok állítása*, ezek által a történelmi kulcsfigurák a térreprezentációk részeivé, a mindennapos mozgásterünket meghatározó toposzokká válnak (Eshbenshade 1995). Talán még az utcaneveknél is meghatározóbb mindennapos jelenlétnek számít (d) a *fizetőeszközökre felvitt ikonika*, vagyis azok a portrék, szimbólumok, amelyek a forgalomban levő pénzérméken és bankjegyeken találhatóak. Ezek időbeni váltakozásai nemegyszer jelzésértékűek az emlékezés politikáinak a meghatározó irányváltásait tekintve.

A kollektív emlékezet konstrukciója és rekonstrukciója több vonzatban is előítéletet termelhet ki, illetve erősíthet meg (Eshbenshade 1995). A szakirodalom mindenekelőtt a hatalmilag kitermelt emlékezet tartalmára, illetve az emlékezet pluralizálódásának a folyamatára hívja fel a figyelmet. Az emlékezés politikája és az előítéletesség közötti kapcsolódás a hatalmilag megkonstruált és fenntartott *hivatalos emlékezet tartalmai* kapcsán egyértelmű és bizonyos értelemben látványos. Arról van szó, hogy a változó hatalmi érdek milyen jellegű történelmi mozzanatokat elevenít fel, illetve, hogy milyen értelmezési keretekbe állít múltbéli folyamatokat. Két etnikum viszonyát illetően például egy konfliktusokkal és konfrontációkkal terhelt múltat építhetnek fel, olyant, amely egy adott etnikum elődjeit a saját csoport ellenében zsarnoki módon fellépő ellenségként mutatja be. Ilyen volt például a kommunizmus alatti román történetírás is, amely huzamos ideig és viszonylag szisztematikusan több romániai kisebbség (köztük a magyarok) (ős-)ellenségképét rajzolta meg és táplálta (Boia 1997). A 20. század második felétől egyre hangsúlyosabban nyilvánul meg a társadalmi *emlékezet pluralizálódásának folyamata* is, amelynek következtében „a történelem a nemzeten belüli kisebb csoportok közötti rivalizáció és érdekegyeztetések területe lett" (Feischmidt és Brubaker 1999:67). Evidens, hogy az így értelmezett emlékezet-pluralizálódási folyamatoknak konfliktus és előítélet-gerjesztő, újratermelő hatása van.

6.5.1.2. Átfogó történelmi perspektívában zajló folyamatok

Az előítéletességet számos elemzés olyan kulturális hagyománynak, modellnek tekinti, amely huzamos ideig tartó és eszmetörténeti szempontból meghatározó folyamatok (modernizáció, vagy szűkebben az iparosítás, államépítés, nemzetépítés, stb.) eredményeként, ezek kontextusában körvonalazódott.

Például Michael Hechter BELSŐ GYARMATOSÍTÁS ELMÉLETÉBEN a modern államépítés és iparosítás sajátosságaival magyarázza a jelenleg is érvényesülő interetnikus társadalmi reprezentációkat és az előítéletek által meghatározott viszonyulási modelleket (1999). Elmélete szerint az iparosítás és a vele párhuzamosan zajló államépítési folyamatok iránya a hatalmilag erős és iparilag fejlett centrumokból a gazdaságilag elmaradott és marginális, egyszóval periferikus régiók irányába tartott. A centrum és periféria között fennálló gazdasági aszimmetria bizonyos értelemben újratermelte a középkorban is jellemző kulturális munkamegosztást, vagyis azt a sajátos társadalomszerkezetet, amelyben a munkamegosztásban elfoglalt hely együtt jár bizonyos kulturális sajátosságokkal. És minél tovább maradtak fenn a centrum és periféria közötti egyenlőtlenségek, annál nagyobb szubjektív jelentőségre tettek szert az objektív kulturális elhatárolódások, annál inkább kiépültek azok a sztereotip képek és viszonyulási modellek, amelyek jegyében a csoportok közötti interakciók alakultak.

Az előítéleteket történelmi perspektívában elemzők szerint a NEMZETÉPÍTÉS egy másik olyan folyamat, amely jelentős mértékben hozzájárul a nagyrészt jelenleg is érvényesülő, etnikumok közötti negatív viszonyulási modellek keletkezéséhez. A 19. századi romantikus nacionalizmus kontextusában a belső uralmi vagy akár a külpolitikai vonzatú területi érdekek által meghatározottan „valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előítéletek tenyészete" (Boia 1997; Hanák 1988:81) A nemzettudat kialakításának a legkézenfekvőbb stratégiája a saját csoport ellenségekkel körülvett létezésének tételezése. Ennek megfelelően a romantikus nacionalizmus nemcsak az etnikumok magasztos önképét dolgozta ki, hanem a köztudatba mélyen begyökerezett ellenségképeket is. Ezeket a képeket, képzeteket hathatósan terjesztette és folyamatosan újraermelte a nemzeti romantika irodalma, így még manapság is a más etnikumok reprezentációjának és az irányukban kialakult viszonyulásoknak referenciális kulturális modelljeként működnek.

> *Illusztrációképpen álljon itt egy 19. századi írt költemény egy részlete:*
> *„Ki az idegent szereti, / Szívét a kutya egye ki!/ Háza váljék pusztasággá, / Háznépe menjen világgá." Mihai Eminescu: Dojna*[2]
> *A hangvétel a kor nemzeti romantikájának az irodalmában egyáltalán nem rendkívüli, és nem kivételes. A költemény annál is inkább figyelemreméltó, hogy egy még mindig az oktatási piacon levő alternatív román irodalom tankönyvben is megtalálható.*

2 Forrás http://mek.oszk.hu/02200/02203/html/emin34.htm (Letöltve 2006. október 19.).

6.5.1.3. Az etnocentrizmus univerzális jellege

Az etnocentrizmus a kulturális különbségekhez való viszonyulásnak olyan módozata, amely a saját csoport életvitelét, értékrendjét és kulturális jellemzőit az egyetlen és abszolút viszonyítási alapnak tartja. A kulturális eltéréseket többnyire dichotóm és hierarchikus terminusokban (jó-rossz, szép-csúnya, normális-természetellenes, stb.) minősítik. A saját csoport normáit *természetesnek*, *helyesnek* minősítik, ezekhez viszonyítva a másik csoport kultúrájára jellemző normákat *furcsának*, *immorálisnak* vagy egyenesen *természetellenesnek* ítélik. Az etnocentrikus személy hajlandó a saját csoportjának az egyedülvalóságát felmagasztalni, többnyire ellenségesen viszonyul mindenhez, ami idegen, ami más, eltérő, azaz a többi csoporthoz tartozik (Csepeli 1990). Tehát az etnocentrizmus mint jelenség bizonyos értelemben az előítéletesség szinonimája.

Azok a tételek, amelyek az etnocentrizmust (tehát a mások iránti általánosult előítéletességet) egyetemesnek és bizonyos értelemben elkerülhetetlennek tartják, egyrészt a csoportelhatárolódási mechanizmusokra, másrészt pedig a szocializáció sajátosságaira hivatkoznak.

Az antropológia egyik korai tétele (az etnocentrizmus fogalmát és elméletét William G. Sumner a 20. század első éveiben alkotta meg) szerint az etnocentrizmus a csoportelhatárolódások univerzális velejárója, „az etnikumképződést minden történeti struktúrában kísérő jellegzetes tudati jelenség" (Szűcs 1974:90). Tehát különböző időkben, társadalmakban, és kultúrákban általánosan jellemző, hogy a más csoportokra jellemző szokásokat, normákat, értékeket elutasítva próbálják biztosítani a csoporthoz való tartozás pozitív érzését, a pozitív csoportöntudatot. Amennyiben a csoportok nem értékelnék fel akár kontrasztív módon is (másokkal összehasonlítva) sajátos vonásaikat, beolvadásra, eltűnésre lennének ítélve, ami negatív, visszautasító, tartózkodó attitűdöket eredményez.

Ugyanakkor – legalábbis ezen perspektíva szerint – a társadalmi tanulás és a primer szocializáció sajátosságai is elkerülhetetlenül bizonyos szintű etnocentrizmust eredményeznek. Vagy ahogyan Csepeli fogalmaz: a születés természetadta véletlenje átmegy társadalmi minősítésbe, s az élet egészét átható élet- és világképszervező elvként kezd működni (Csepeli 1990). Arról van szó, hogy a primer szocializáció során elsajátított tudás magától értetődő, természetes tudásként működik, az interiorizált normák, cselekvési modellek alternatíva nélkülinek tűnnek, és ez meghatározza a későbbi ismeretszerzés és információfeldolgozás sajátosságait. A későbbi megismerési folyamat a kulturális eltérésekre, különbségekre mindig bizonyos mértékű negatív tartalmú távolságtartással és visszautasítással reagál (Teo és Febbraro 2003:676).

Csepeli (1990) szerint az elsődleges szocializációnak a személyiség alakulásában játszott meghatározó szerepe az, amely az etnocentrikus gondolkodást eredményezi. Ez szerinte a következő dinamika szerint működik:

a) a születés véletlenje és a primer szocializáció egyfajta természetes önazonosság érzését eredményezi;
b) az önazonosság érzéséből fakadóan a saját csoporthoz való tartozás ennek a feltétlen elfogadásával és pozitív értékelésével jár;
c) ennek köszönhetően a saját csoport szokásai, kulturális mintázatai, normái és értékei alternatíva nélkülinek minősülnek, „természetesnek", „magától értetődőnek" tekintik őket;
d) a saját csoport más csoportokhoz viszonyítottan dichotómikusan elkülönülő kategóriaként definiálódik;
e) az másik csoporthoz tartozók szándékainak, szokásainak, viselkedésének félremagyarázása, a velük szemben tanúsított tartózkodás, gyanakvás, bizalmatlanság, esetenként irtózás, értékek lebecsülése, negatív értékekkel történő felruházása;

6.5.2. Szociológiai elméletek

A szociológiai elméletek az adott társadalmak sajátos folyamatait és állapotait tekintik az előítéletesség fő magyarázó tényezőinek. Mindenekelőtt a demográfiai megközelítések említendőek: a népesség etnikai heterogenitása, ennek a sajátos szerkezeti vonzatai (arányviszonyok és adott etnikumú népesség koncentrációjának a mértéke), az etnodemográfiai szerkezet dinamikája kihat az előítéletesség alakulására. Ugyanígy a társadalomszerkezetben elfoglalt hely, a társadalomszerkezetben beálló változások, a társadalmi rendről kialakított elképzelések, esetleg a jónak tartott rend felbomlása (anómia), jelentős kihatással van a különböző társadalmi rétegek interetnikus viszonyulásaira. Végül a társadalmi kommunikáció megszervezésének a sajátosságai, a teljes szólásszabadság, vagy az átfogó cenzúra következményei, a szervezett ideológiák befolyása kihathat az előítéletesség kialakulására, terjedésére, illetve felerősödésére.

6.5.2.1. Demográfiai elméletek

A demográfiai elméletek az előitéletességet egy népesség etnikai szerkezetével, illetve az etnikai arányok időbeni dinamikájával kapcsolják össze. Két fő elemzési irányt: a) az etno-demográfiai szerkezet vagy *demográfiai küszöb* és b) a *demográfiai fenyegetettség* elméleteit különböztethetünk meg.

Az etno-demográfiai szerkezet vagy demográfiai küszöb elmélete a kisebbségi csoportok mérete és népességen belüli megoszlási mintázataik alapján magyarázza az előítéletesség kialakulását, illetve megerősödését. Ezen megközelítésnek megfelelően az előítéletesség kialakulásának a valószínűsége a csoport relatív mértékének és a szegregáltság mértékének a függvénye (Allport 1999:283-285). A csoport relatív mértékét illetően a helyzet egyértelmű: abszolút illetve relatív (százalékarányos) méretét tekintve minél nagyobb egy etnikai kisebbség, annál nagyobb a valószínűsége az előítéletesség

kialakulásának, illetve megerősödésének és fordítva. Másrészt amennyiben az adott csoporthoz tartozók inkább egyénenként, a földrajzi illetve a társadalmi térben szétszórtan jelennek meg, csökken az előítéletesség kialakulásának (megerősödésének) az esélye. Ám amennyiben az egyének szegregálódnak, vagyis a földrajzi és a társadalmi térben jól beazonosítható csoportokként jelennek meg, növekszik az előítéletesség kialakulásának az esélye. Például a különböző európai országokban a bevándorlók kapcsán megfogalmazott negatív előítéletek egyenes arányban állnak az illető országba bevándorló népesség relatív nagyságával (Quillian 1995). Ugyanígy amennyiben egy adott etnikai csoport társadalmon belüli részaránya növekszik (főleg ha ez a növekedés gyors ütemű), az előítéletesség megerősödése is valószínűsíthető.

A csoport relatív és abszolút nagyságát, illetve a szegregáció különböző formáit együttes dinamikájukban és társadalomszerveződési következményeiben kell elgondolni. Ugyanis amint az Georg Simmel a társadalmi jelenségek mennyiségi meghatározottsága kapcsán írja, egyes társadalmi képződmények és közösségek (mint amilyen az etnikai csoport is) csak akkor tudnak teljességükben megnyilvánulni, ha bizonyos jellegzetességű egyedek bizonyos volumenben aggregálódnak (Simmel 1992:81). Tehát annak függvényében, hogy mekkora az adott etnikumú népesség volumene és relatív részaránya, az adott közösség másképpen szerveződik. Például egy etnikai csoport tagjai minél többen vannak egy adott településen, annál nagyobb annak a valószínűsége, hogy a nyilvánosság szintjén sajátos gyakorlatok (pl. nyelvhasználat), jól elkülönülő intézmények és megnyilvánulások formájában szervezzék meg a közösségi életet (saját vallásos intézmények, kávézók, kocsmák, stb.). De az is tény, hogy minél több etnikailag elkülönülő közösségi megnyilvánulás létezik, annál látványosabban nyilvánulnak meg az etnikai határok és elhatárolódások, ami egyértelműen táptalaja az előítéletes viszonyulásoknak.

A demográfiai helyzet és előítéletesség közötti kapcsolódás empirikus vizsgálatára Erdélyben is sor került. Nézzünk néhány következtetést. „Románok és magyarok viszonyának fontos alkotóeleme, sőt részben magyarázata is lehet az a társadalmi távolság, amelyet az Erdélyben élő két nemzetiség a saját, illetve társnemzet tagjaitól észlel. […] A távolságérzet mértéke változik a különböző etnikai térszerkezetű településeken. A többségi helyzettől a kisebbségi helyzet felé haladva, mind a magyarok, mind a románok egyre közelebb érzik magukat egymáshoz" (Csepeli, Székelyi és Örkény 2002:34). Más kutatások meg inkább arra mutatnak rá, hogy az interetnikus feszültség érzékelése és az előítéletesség sokkal erősebben van jelen olyan helyzetekben, amelyekben nem egyértelműek a demográfiai értelemben vett többségi-kisebbségi viszonyok, azokon a településeken, ahol a magyarok és a románok aránya megközelítőleg azonos (Culic, Horváth és Raț 2000; Horváth és Lazăr 1999; Lazăr 2000).

A DEMOGRÁFIAI FENYEGETETTSÉG elmélete nem kizárólag a reális demográfiai viszonyokra, folyamatokra, hanem ezek reprezentációi és az előítéletesség közötti kapcsolatra összpontosít (Alba, Rumbaut és Marotz 2005; Quillian 1995). A lényegi tézise az, hogy az előítéletesség egyik oka a félelem, hogy a különböző etnikumok között fennálló társadalmi viszonyrendszer, a domináns csoport(ok) számára kedvezőtlenül változhat (Blumer 1958). Egy ilyen változást mindenekelőtt (de nem kizárólag) a népességi és népesedési viszonyok terén tartanak valószínűnek és nemkívánatosnak. A demográfiai fenyegetettség elméletének megfelelően az ilyen meghatározottságú előítéletes személyekre jellemző, hogy: a) a demográfiai realitásokhoz viszonyítottan felülértékeli más etnikumok méretét (volumenét és adott népességen belüli részarányát), és/vagy jövőbeni növekvési dinamikáját, továbbá b) aggódóan, szorongva viszonyulnak a kisebbségi csoportok jelenlétéhez, mindenekelőtt a saját csoport megnyilvánulásait biztosító zavartalan rend felbomlását, a saját csoport értékeit, szokásait és életvitelét.

Kleinpenning és Hagendoorn a demográfiai fenyegetettség ilyen jellegű tematizációjában látja a modern etnocentrizmus és az általuk szimbolikus vagy új rasszizmusnak nevezett előítéletformák meghatározó tünetegyüttesét (Kleinpenning és Hagendoorn 1993:23). 2003-ban, Romániában a magát nem-románnak valló népesség 48,5 százaléka értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy: „Az államnak intézkedni kellene, hogy a romák számbeli növekedését megakadályozza" (IPP 2003:72). Joggal feltételezhető, hogy az egyetértés mögött a fentebb leírt demográfiai fenyegetettség húzódik meg.

6.5.2.2. Gazdasági strukturális elméletek

A gazdasági strukturális elméletek az előítéletességet az adott társadalomban fennálló strukturális egyenlőtlenségekre vezetik vissza.

Az egyik ilyen elmélet a VALÓSÁGOS ÉRDEKKONFLIKTUS ELMÉLETE (*realistic conflict theory*), amely szerint az etnikai csoportok olyan érdekcsoportokként gondolhatóak el, amelyek viszonya meghatározóan hat ki a szűkös erőforrások fölötti ellenőrzés kapcsán folytatott rivalizálás (Bobo 1999).

Más megközelítésben az előítéletesség az egyenlőtlenségi rendszer melléktermé ke, olyan ideológiai termék, amelynek legfőbb funkciója ezen EGYENLŐTLENSÉGEKNEK AZ ÚJRATERMELÉSE ILLETVE LEGITIMÁLÁSA. Gunnar Myrdal egyenesen stratégiai hiedelmek felépítményéről beszél, amelynek a legfőbb célja a létező társadalmi egyenlőtlenségek és a többségi privilégiumok fenntartása (Gunnar 1948; 1962).

Ezen az elemzési irányon belül a leginkább kidolgozott elmélet a *szegmentált (megosztott vagy duális) munkaerőpiac elmélete* (Bonacich 1972; Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino és Taylor 2001:17-21). Ennek a fő tézisei a következőkben ragadhatóak meg:

a) A modern ipari kapitalizmus kontextusában a munkaerőpiac nem egységesen, hanem legalább két szinten szerveződik meg. A *primer szegmensre* jellemző a humán erőforrásba való magas szintű beruházás, a viszonylag magas bérezés (és számos más jellegű munkahelyi juttatás), stabil, tartós alkalmazotti státus, előlépési lehetőségek. A *szekundér szegmensre* jellemző az intenzív fizikai munkaerőhasználat, a munkahely instabilitása (alkalmi munka, rövid távú, esetleg informális alkalmazás), a többnyire alacsony, jelentősen fluktuáló jövedelmek, eleve zsákutcás (előlépési lehetőségek nélküli) szakmai pályák.
b) Az különböző szegmensekbe történő belépés az egyes kategóriák esetében jelentős mértékben differenciált. A bevándorlók, a különböző marginális etnikai kisebbségek kevesebb eséllyel pályázhatnak a primer szegmensbe történő belépésre, így eleve a szekundér szegmens irányába nyomódnak el.
c) Az előítélet nem más, mint az aszimmetrikus munkaerő-piaci / társadalomszerkezeti inkorporáció kontextusában született termék. Lehet instrumentális (mindenekelőtt a munkáltatók számára), illetve adaptatív funkciója is lehet (a más etnikumú munkavállalók esetében) (Bonacich 1976). A munkavállalók racionális (mi több közvetlenül instrumentális terminusokban értelmezhető) érdeke a munkabérek alacsonyabb szinten tartása, így lesz az előítéletesség ennek egyik eszköze. Az előítélet ugyanis legitimálja az alacsonyabb béreket és fenntartja a csoport alacsonyabb presztízsét, csökkentve annak a valószínűségét, hogy követelésekkel lépjenek fel (illetve, ha meg is teszik, kisebb a hitelességük egy tágabb audiencia előtt). A más etnikumú munkavállalók számára versenytársat jelenthet az ilyen kisebbségi vagy migráns munkás, hisz leszorítják, alacsony szinten tartják a munkabéreket, esetleg kiszorítják őket a munkaerőpiacról. Ebben a kontextusban az előítélet egy kompetitív viszonyrendszer terméke.

6.5.2.3. A társadalmi interakciók gyakoriságára és jellemőzire vonatkozó elméletek

Az előítéletek társadalmi dinamikáját, azok felerősödését vagy éppen a csoportviszonyokra gyakorolt hatásuk gyengülését meghatározó egyik kiemelt tényező a csoportok közötti kontaktusok gyakoriságára és jellegére vonatkozik. A csoportok közötti kontaktusok előítéletekre gyakorolt hatásának a vizsgálata a második világháború előtt kezdődött és hamarosan megfogalmazódtak az első, empirikus összefüggésekre alapozó általánosítások (Watson 1947; Williams 1947). Ezek szerint a kontaktusok gyakorisága és az előítéletesség között fordítottan arányos a viszony, azaz minél gyakoribbak a személyes kontaktusok egy adott etnikai/faji csoport tagjaival, annál kisebb a valószínűsége az előítéletes jellegű viszonyulásnak. Az ilyen irányultságú kutatások során kidolgozott és körvonalazott modell már nem egyszerűen a kontaktusok gyakoriságára vonatkozik, hanem kommunikációs és kapcsolódási helyzetek azon paramétereit kutatja, amelyek kihatnak az előítéletesség alakulására.

Ennek megfelelően *a* CSOPORTKONTAKTUS ELMÉLETE azon túlmenően, hogy a kontaktusok eltérő gyakorisága és az előítéletesség közötti fordított arányosságot állítja, a

kontaktusok azon jellegzetességeit is vizsgálja, amelyek teljesülése esetében az előítéletesség csökkenésének a valószínűsége is nő. Ezek a következők (Allport 1999; Dovidio, Gaertner és Kawakami 2003; Pettigrew 1998):

a) *Egyenlő státus* a kontaktus helyzetében. Vagyis nem általában a társadalom szintjén létező egyenlő (politikai, gazdasági vagy megbecsültséggel kapcsolatos) csoportstátusról van szó, hanem a tényleges kommunikációs, cselekvési és kapcsolódási helyzetek konfigurációjáról, amelyben a résztvevők úgy érzik, hogy, az egyénileg vagy csoportként megfogalmazott státusigényeiknek megfelelően, méltányos módon kezelik őket.
b) *Kooperatív interdependencia* vagy a *közös célkitűzések* kontextusában kialakult *effektív együttműködési modellek.* Ez olyan helyzetekre vonatkozik, amikor a kontaktusba kerülő csoportok nem egymás rovására, hanem egymással együttműködve valósíthatják meg a céljaikat, tehát az együttműködésnek mindkét csoport számára értékelhető haszna van. Amint azt Sharif kutatásaiban kimutatta, az olyan esetek, amikor a viszonyok egyértelműen kompetitívek, vagy a kooperáció opcionális (vagyis a kooperatív interdependencia szempontjából, inkább semlegesnek definiálható a viszony) valószínűbb az előítéletek megerősödése, és a sztereotipizálás alapján működő csoportelkülönülés fokozódása (Sharif 1998).
c) A *helyzet csoportos interakcióként történő meghatározása*. Valószínűbb az előítéletek csökkenése, ha az interakció során az egyének az adott etnikai csoport tagjaiként viszonyulnak egymáshoz, és nem úgy értelmezik a helyzetet, mint az interperszonális viszonyokon alapuló kontaktusok. Ugyanis a csoportidentitás felvállalása, és a másokhoz, mint csoporttagokhoz való viszonyulás során nagyobb a valószínűsége annak, hogy a tapasztalat során kialakított pozitív attitűdöt az egész csoportra nézve általánosítják (Tajfel 1982). Amennyiben az egyének interperszonális kapcsolatként értelmezik a viszonyaikat, a tapasztalatok értelmezése az atipikus csoporttagság attribucióját eredményezheti. Vagyis amennyiben a kontaktus során az etnikai csoporttagság háttérbe kerül, a másik csoporthoz tartozókkal kialakított pozitív élmény inkább annak tudható be, hogy az egyén atipikus csoporttag és a kontaktus ezért volt sikeres.
d) *A csoportos interakció értékét megerősítő normák érvényesülése*. Azokról a makrotársadalmi és mikrokörnyezeti viszonyulásokról van szó, amelyek során a más csoportok tagjaival fenntartott kapcsolatokat minősítik. Ezek lehetnek bátorítóak, vagy legalábbis semleges-elfogadóak (nem vetik meg azokat, akik bizonyos kapcsolatokat alakítanak ki a más csoport tagjaival), de amennyiben az elmarasztalás és a megvetés azok osztályrésze, akik a más csoport tagjaival lépnek kapcsolatba, nem valószínű, hogy a kontaktus az előítéletek csökkenését fogja eredményezni.

Egy másik előítéletesség-elmélet, amely ugyancsak a társadalmi interakciók gyakoriságára és jellegzetességeire apellál, a RITUÁLIS SŰRŰSÉG ELMÉLETE (Case, Greeley és Fuchs 1989; Fuchs és Case 1997). Az elmélet abból indul ki, hogy a személyek életformájára és élettapasztalatára eltérő mértékben jellemző az interakciók változatossága, és az előítéletességet az egyéni szociokulturális környezet változatossága függvényének tekinti. Egyes személyek számos változatos normarendszer által szabályozott interakciót tapasztalnak meg, mások viszont az életük nagy részét jól behatárolt és stabil szociokulturális környezetben élik le. Ez utóbbi esetben a szakirodalom magas rituális sűrűségről beszél, vagyis a tagok változatlan csoportkeretek között fenntartott állandó interakcióinak betudhatóan jelentős mértékű a homogén, közös élményanyag. Az ismétlődő interakciós helyzeteket jól (már-már rituáléhoz hasonlóvá) rögzült modelleknek megfelelően bonyolítják le, amelyeknek betartását erős társadalmi ellenőrzés biztosítja. Ennek köszönhetően a csoport és a csoportra jellemző életforma természetszerűnek és alternatíva nélkülinek tűnik, a más életviteleket, az idegenséget általában fenntartásokkal és visszautasítással szemlélik, és jelentős mértékű előítéletességgel viszonyulnak. Amit alacsony rituális sűrűségnek neveznek, az sokkal inkább egyfajta toleráns szemlélet- és viszonyulásmódot eredményez. Alacsony rituális sűrűségről akkor beszélünk, amikor a tagok kiterjedtebb szociális hálózatokhoz tartoznak és sokoldalúbb kapcsolatokba léphetnek egymással. Mindez változatos csoportkötődéssel, valamint számos változatos tartalmú interakció megtapasztalásával jár. Ennek eredményeképpen a saját, illetve a *más* (a sajáttól jelentősen eltérő) életstílusok jóval esetlegesebbnek tűnnek abban az értelemben, hogy a tapasztalás és cselekvés eltérő módjait egyformán lehetségesként és igazolhatóként gondolják el. Az alacsony rituális sűrűségű interakciók által meghatározott életformákra kozmopolita világszemlélet és egalitariánus (a személyek közötti jog- és esélyegyenlőséget valló és felvállaló) jellegű attitűdminták a jellemzőek.

6.5.2.4. A társadalmi rend és társadalmi változás kapcsán megfogalmazott elméletek

Herbert Blumer, a szimbolikus interakcionizmus elméletére építve az előítéletességet a társadalmi rend egy sajátos reprezentációjában gyökerező elvárás- és érzésvilágként értelmezi (Blumer 1958:3). Ez a megközelítés, amit A CSOPORT HELYZETREPREZENTÁCIÓ ELMÉLETÉNEK is neveznek, abból indul ki, hogy az egyének a szociális univerzumot a különböző csoportok többnyire hierarchizált elrendeződésként reprezentálják, és számos (nemegyszer normatív jellegű) elképzelésük van arra vonatkozóan, hogy más csoportok viszonylatában miként helyezkedik el a saját csoportjuk (Bobo 1999:449). Ez egyrészt azt jelenti, hogy a csoportokat sztereotipizáló módon, mint egymástól jól elkülönülő tulajdonságokkal rendelkező, kívülről jól elhatárolt, belülről homogén entitásokként szemlélik. Másrészt azzal meggyőződéssel jár, hogy a különböző, egymástól jól elkülönülő csoportoknak eltérő bánásmód jár, eltérő módon és más-más logikák alapján részesülhetnek a társadalmilag értékelt erőforrásokból. Vagy ahogyan Blumer

mondja, sajátos birtokosi előjogokkal (*proprietary claim*) lépnek fel a különböző csoportok irányába: azzal az elvárással, hogy egyes javakhoz való hozzájutás esetében, bizonyos pozíciók betöltésében előnyt, esetleg kizárólagosságot élveznek (Blumer 1958:4). Ebben a megközelítésben az előítéletesség mindenekelőtt a társadalmi világról szóló közösségi tudás, amely az egyén számára az alternatívátlannak tekintett társadalmi valóságot jelenti. Az egyének nem azért előítéletesek, mert valamilyen érdek által közvetlenül motiváltak, hanem azért ragaszkodnak az előítéletekhez, mert számukra az a magától értetődő társadalmi valóság, a társadalmi rend és normalitás tartozéka. És mint ilyen, az érzelmileg mélyen beágyazott létbiztonság szerves összetevője.

A társadalmi változások is hozzájárulnak az előítéletesség kialakulásához, megerősödéséhez. Ezt legalább két elméleti megközelítéssel is illusztrálható: az egyik a fentebb bemutatott helyzetreprezentáció elméletéből vezethető le, a másik az anómiával kapcsolatos.

A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSSAL JÁRÓ BIZONYTALANSÁG ELMÉLETE szerint bármilyen változás, amely a fennálló „rendet" veszélyezteti (a már említett demográfiai változások, vagy a kisebbségek jogkövetelése, társadalmi mozgalmak formájában megnyilvánuló státusaspirációik stb.) társadalmi bizonytalanságot eredményez, ami az előítéletesség megerősödését vonja maga után. Ezen elmélet szerint bármely változás, de a változásra irányuló törekvés is legalább két szempontból jelenthet kihívást: objektív érdekeket kockáztat, szubjektív bizonytalanságot eredményez. Objektív érdekeket olyan formában, hogy egy adott berendezkedés felbomlása, egyes rétegek számára tényleges veszteségeket jelent (például a rabszolgaság ferlszámolása során a birtokolt munkaerő, szabad, fizetett munkaerővé válik). Szubjektív mert bármely változás mert azt a világképet kérdőjelezi meg, amelyet a többség magától értetődőnek, adottnak tekintett. Ebben a kontextusban mindenekelőtt az előítéletesség dinamikus komponense a negatív érzelmek, attitűdök rendszere aktivizálódik.

AZ ANÓMIÁHOZ KAPCSOLÓDÓ ELŐÍTÉLETESSÉG-MEGKÖZELÍTÉS az előbbi elmélettől több vonzatban eltérő magyarázati modell. Mindenekelőtt azért, mert nem akármilyen társadalmi változásokat kapcsol össze az előítéletességgel, hanem csak azokat, amelyek anómikus állapotokat eredményeznek. Az *anómia* normanélküliséget jelent, vagyis olyan helyzetet, amelyben mindazok a normák, cselekvési és orientációs modellek, amelyek korábban irányadóak voltak az egyének számára, egyszerűen érvényüket vesztik. Ez általános társadalmi zavarodottsággal és sajátos egyéni bizonytalansággal jár. Az egyének elbizonytalanodása azt is jelenti, hogy a különböző mindennapi tevékenységekkel (például munkával) kapcsolatos azonosulások labilissá válnak. Ilyen feltételek közepette az etnikai kötelékek szerepe fölértékelődik (Hobsbawm és Kertszer 1992; Horowitz 1992).

Az etnicitást ugyanis az alanyok olyan primordiális köteléknek tételezik, amely időben változatlan és a társadalmi változások által nem befolyásolt. Nyilvánvaló, hogy az etnicitás, mint identitás felértékelődése az előítéletek, az előítéletes megnyilvánulások felerősödését is jelenti.

A modern antiszemitizmus magyarázatában jelentős szerepet játszanak azok az elméletek, amelyek a társadalmi változás és előítéletesség közötti kapcsolatra helyezik a hangsúlyt. Mindenekelőtt a modernizációról és a modernizáció kontextusában bekövetkezett változásokról van szó. Ugyanis ebben a periódusban történt meg a zsidók emancipációja, ami több évszázados rendet borított fel, olyan rendet, amelyben törvényesített előírások és korlátozások termelték újra a zsidók alacsony társadalmi presztízsét és társadalmi kivetettségét. Ugyanakkor a modernizáció által generált társadalmi problémák átfogó anómikus állapotot eredményeztek, amely kedvezett azon ideológiáknak, amelyek az etnikai származásban rejlő szolidaritás értékére helyezték a hangsúlyt és a társadalmi problémákat az idegeneknek tulajdonították. A zsidók ebben az esetben is kiemelkedő célpontként jelentek meg, hisz olyan kategória lévén, amelynek az emancipációja összekapcsolódott a modernizációval, a folyamat pártolóiként, esetenként kiemelkedő ágenseiként jelentek meg (Brustein és King 2004).

6.5.2.5. A társadalmi kommunikáció megszervezésére visszavezető elméletek

A társadalmi kommunikáció jellegzetességei és az előítéletesség közötti kapcsolódás szinte magától értetődőnek számít, hisz egyértelműnek tűnik, hogy amennyiben „a kommunikációt áthághatatlan akadályok nehezítik, akkor a tudatlanság könnyű prédaként veti a személyt a rémhír, a gyanakvás és a sztereotípia karmai közé" (Allport 1999:283). Számos vizsgálat eredményeként természetesen ma már többet is mondhatunk arra vonatkozóan, hogy a társadalmi kommunikáció mely sajátosságai gerjesztik az előítéletességet. Ezek közül kettő kiemelendő: (a) a nyilvános beszéd hatalmi szabályozásának az extrém formái (a teljes korlátozás és a korlátlan szabadság), illetve (b) a strukturált ideológiák előítéletesség-generáló hatása.

A kommunista rendszerek bukása után hevesen kitörő, a régi előítéleteket feleleventő nacionalizmusok kapcsán született elemzések (Gellner 1997; Hobsbawm 1990; Hughes és Sasse 2001) a jelenség egyik okát abban látták, hogy a hatalom tabuként kezelte a különböző etnikai problémák kapcsán megfogalmazódó nyilvános tematizálást. Egyszerűen „befagyasztották a nacionalizmust" (Gellner 1997:86), a cenzúra segítségével elejét vették minden olyan beszédnek, vitának, amely a kulturális pluralizmus érzékenynek vélt vonzatait feszegette. A viták, a kibeszélés hiánya okán a különböző etnikai feszültségek jelentős mértékben felhalmozódtak, hogy a rendszer bukása után fokozott erővel nyilvánuljanak meg.

A kommunista rendszer bukását követő korlátlan szólásszabadság a gyűlöletbeszéd felfokozódását eredményezte, aminek az előítéletet gerjesztő hatása egyáltalán nem elhanyagolható. Ennek kapcsán vetődik fel a sajtópiac, az eszmék piacának, szabályozottságának az alapvető kérdése: jelentheti-e a szólás- és a sajtószabadság egyben a gyűlöletbeszéd teljes szabadságát, vagy az egyének és a csoportok méltóságának, a társadalmi béke védelmének az érdekében valamilyen formában szabályozni (korlátozni)

kell a nyilvános beszédet. Az elemzői megközelítés azt mutatja, hogy a szabályozatlan médianyilvánosság a gyűlöletbeszéd táptalaja, és mint ilyen erősíti az előítéletességet, és egy bizonyos módon szabályozott médiapiac mellett foglal állást (Snyder és Ballentine 1996). A szabályozás lehet civil, illetve a szakmai mezőnyön belüli (a liberális demokráciákban ez élvez elsőbbséget, de nem föltétlenül kizárólagosságot), illetve az állami autoritás által gyakorolt (politikai illetve közpolitikai érdekeknek alárendelt) intézményesült szabályozás.

> *A civil, illetve belső szakmai szabályozást illetően ez szorosan összefügg a román sajtó professzionalizálódási folyamatával, ennek egyik fontos vonzata. Számos szakmai szervezet próbál aktívan fellépni a sajtóban megnyilvánuló gyűlöletbeszéd ellen. Ez irányban lásd például az Academia Cațavencu sajtófigyelő programját, amely mindenekelőtt a szakmai és morális felelősség megerősítését célozta meg (Cațavencu 2002).*
> *A hatósági szabályozást illetően, mint már az előítéletesség szintjei és a verbalizáció kapcsán is említettük, Romániában az uszító jellegű gyűlöletbeszédet (a közösségek elleni uszítást) a román büntetőtörvénykönyv bünteti, illetve a Diszkriminációellenes Tanács esetenként eljárást indít a közösségek méltóságát érintő nyilvános beszéd kapcsán is[3]. .*
> *Ugyanígy, az állami szabályozás esetében megemlítendő az Országos Audiovizuális Tanács is, amelynek többek közt a a gyűlöletbeszéd elleni fellépés is a hatáskörébe tartozik (lásd a működést szabályozó 504/2002-es törvény erre vonatkozó paragrafusait). Több esetben is rótt ki büntetéseket azon TV-, rádióadók ellen, amelyek kisebbségellenes uszító vagy gyűlöletkeltő beszédet sugároztak[4].*

A gyűlöletbeszéd egy speciális esete az, amikor átfogó eszme- és diskurzusrendszerek részeként fogalmazódik meg és fejeződik ki, más szavakkal az előítéletek ideológiailag strukturáltak. Az ideológiáknak jelentős szerepük van a társadalmi kommunikáció strukturálásában, a társadalmi- és politikai cselekvés céljainak a kijelölésében és adott célirányos cselekvés dinamizálásában. Ahhoz, hogy az ideológiáknak az előítéletességre gyakorolt hatását megérthessük, mindenekelőtt az ideológiáknak nevezett eszmerendszerek szerkezetét és főbb funkcióit kell áttekinteni (Geertz 1994; Gerring 1997; Mannheim 1996):

a) Valóságdefiníció Az ideológiák átfogó totalisztikus igényű társadalomképet vázolnak, ezen belül koherensnek tűnő magyarázattal szolgálnak az adott tár-

3 Lásd a testület honlapján is elérhető időszakos jelentések erre vonatkozó fejezeteit http://www.cncd.org.ro/cartielectronice.swf

4 Lásd erre vonatkozóan a testület honlapját, ezen belül is a különböző törvényszegések esetében kirótt szankciókra vonatkozó jegyzőkönyv-kivonatokat http://www.cna.ro/activitate/sanctiuni.html (2006. október 18.)

sadalomban létező problémák zömére. Ezek a magyarázatok számos esetben katarktikus jellegűek, vagyis a problémák kapcsán felgyűlt „érzelmi feszültségek levezetését szimbolikus ellenségek kijelölésével oldják meg" (Geertz 1994:39). Ugyanakkor ez a valóságdefiníció doktriner is, mivel az igazság „teljes és kizárólagos birtoklását követeli, és irtózik a kompromisszumtól" (Geertz 1994:31). Mindent összevetve elmondható, hogy az ideológiák valóságdefiníciója nem objektív, tudományos megismerésen alapszik, hanem leegyszerűsítő magyarázati receptet szolgáltat, amelynek célja mindenekelőtt az, hogy jól meghatározott helyzetben levő csoportok könnyen megérthető, érzelmileg megnyugtató válaszokat kapjanak, azokra a problémákra és felvetésekre, amelyekkel szembesülnek. Éppen ezért a marxista, neo-marxista társadalomreflexió az ideológiára alapozó tudatot hamis tudatként definiálja, és az ideológiákban szimbolikus elitek eszmei dominanciájának az eszközét látja (Warren 1990).

b) Jövőkép Az ideológiák – eltérő kidolgozottsággal, de – kivétel nélkül futurszitikusak, egy ideálisnak tűnő, utópisztikus rend jövőbeni beteljesülését ígérik (Geertz 1994:31). Az ilyen jövőképek a természetesnek, normálisnak beállított állapotok vissza- vagy felállítását és a legtöbb társadalmi probléma megoldását ígérik. Például a náci ideológia az európai civilizáció és a német társadalom egyik „rákfenéjét" a faji keveredésben látta [valóságdefiníció], és éppen ezért egy fajilag tiszta Németországot ígért, egy olyan Német Birodalom képét vetítette előre, amely biztosítja a német faj teljes kibontakozásához szükséges életteret [jövőkép].

c) Politikai cselekvési program Az ideológia által szolgáltatott jövőkép nem marad meg az eszmei konstrukció szintjén, abban az értelemben, amelyben a klasszikus utópiák pusztán megálmodott, képzeletbeli világok maradtak. Az ideológiák ugyanis olyan konkrét (többnyire radikális) politikai, társadalomalakító programot is tartalmaznak, amelyek a jövőkép megvalósításának irányába mutatnak.

d) Pozitív morális töltetű azonosulás Már az eddig felsoroltak alapján is nyilvánvalóvá teszik, hogy az ideológiáknak számos olyan aspektusa is van, amely pszichológiailag vonzó lehet számos kategória számára. Mindenekelőtt azért, mert kognitív biztonságérzetet ereményeznek. Olyan biztos és érthető tudást szolgáltatnak a világról, amely nem további kérdéseket és kételyeket indukál, hanem egyértelmű válaszokat ad az egyéneket érintő kérdésekre. Pozitív jövőképet biztosít az egyén számára, hisz a rendnek olyan perspektívájával kecsegtet, amelylyel számos kategória érzelmileg is azonosulni tud. Továbbá politikai cselekvési programot is kínál, amelyet az ideológiai beszédmód saját paraméterein belül értékel, és messzemenően morális választásnak állít be. Az ideológiák által felvetett célokkal és politikai programmal azonosulni tehát nem egyszerű politikai választás, hanem mélyen erkölcsi tartalmú cselekedetként jelenik meg. Vagyis az ideológiák iránti elkötelezettség nemcsak egy stabil (de tartalmában vitaha-

tó) valóságszemléletet, hanem egy érzelmileg mélyen beágyazódott és erkölcsileg egyértelműen pozitívnak beállított azonosulást szolgáltat. Az ideológiáknak az egyének irányába megnyilvánuló jelentős vonzereje és a tömegeket megmozgósító hatása pontosan ebben az emocionálisan mélyen gyökerező azonosulásban rejlik.

Az ideológiák és az előítéletesség közötti kapcsolat több szinten is kimutatható. Először is *tartalmi* vonzataiban, ugyanis az esetek többségében a strukturált ideológiákban a különböző kisebbségeknek a kiemelt ellenség szerepét osztják ki. Tehát hozzájárulnak az ezen csoportok kapcsán létező előítéletek újratermeléshez, átadásához, mi több, nemegyszer gazdagítják a létező előítéletes képzetrendszert. Ugyanakkor az ideológiák, mint a nyilvános beszéd jelentős szimbolikus hatalommal rendelkező formái, *legitimálják* a létező előítéleteket. Továbbá az ideológiák *pozitív társadalmi jelentéstartalommal ruházzák fel* az adott csoportok iránti gyűlöletet, esetleg az ezen csoportok irányába megnyilvánuló előítéletességben gyökerező erőszakot. Az ideológiák társadalmi mozgósító hatásának egyfajta *koncentráló* effektusa is van, az előítéletes személyek társadalmilag láthatóvá válnak, tömegként esetleg szervezett mozgalomként jelenhetnek meg.

6.5.3. Pszichológiai elméletek

Arra a kérdésre, hogy hasonló társadalmi feltételek között élő személyek előítéletesség iránti fogékonysága miért tér el, a pszichológiai elméletek három meghatározó kutatási irányban körvonalaztak válaszokat:

a) az információfeldolgozás sajátosságaiból kiindulva;
b) a csoportos szituációban bekövetkező személyiségdinamikát követve;
c) a személyiség alapvető jellemzői (értékorientáció, meghatározó hiedelmek, félelmek és frusztrációk) által meghatározott személyiségdinamikát elemezve (Sidanius és Pratto 1999).

6.5.3.1. Az előítélet és az információfeldolgozás sajátossága

Az előítélet nem értelmezhető a sztereotip megismerés sajátosságainak a figyelembevétele nélkül. Az előítéletességet megalapozó kognitív folyamatokról már bővebben írtunk (lásd a *5.2.1. A sztereotípia funkciói* és a *5.2.2. A sztereotip információfeldolgozás és ítéletalkotás* című fejezeteket), így csak néhány kiemelten fontosnak tartott elméletre térünk ki.

Az előítélet, mint megismerési norma elmélete szerint a korai szocializáció során elsajátított megismerési tartalmak meghatározónak bizonyulnak a tapasztalatok

értelmezése és az új tudás feldolgozása szempontjából, és ez által vezetnek előítéletes viszonyuláshoz. Az egyének számára ugyanis a korai szocializáció során elsajátított tudás a későbbi ismeretszerzés és feldolgozás során egyfajta viszonyítási normaként jelenik meg, így az etnokulturális különbségek spontán tapasztalása és feldolgozása etnocentrikus viszonyulást eredményezhet (Teo és Febbraro 2003:676). Például az egyének a korai szocializáció során bizonyos lelkiállapotokat bizonyos hangerősséggel asszociálnak. Adott mértékű hangerő összekapcsolódik a haraggal, ingerültséggel, ami belső feszültséggel, bizonytalansággal járhat. Tény, hogy a hangerősség, amely dühről, haragról árulkodik, kultúránként (de ezen belül akár családonként is) eltérő. Ám a korai szocializáció során rögzült ingerküszöb (a hangerősség azon szintje, amelyet haraggal asszociálnak) normaként működik, így megtörténhet, hogy más kultúrákban, helyzetekben érvényes hangerősségi szinteket a saját szocializációs közegben érvényes normához viszonyítják. Tehát a más csoportok számára érzelmileg semlegesnek tartott hangosabb beszédet agresszivitással azonosítják, ami belső feszültséget eredményez, átcsaphat adott csoportok iránti negatív érzelmekbe, a csoporttal kialakuló kontaktusok elkerülésébe, egyszóval előítéletességbe.

Egy másik megközelítés az előítéletességet a (*A sztereotípiák funkciója* című fejezetnél már tárgyalt) SZUBJEKTÍV BIZONYTALANSÁGÉRZETTEL kapcsolja össze. Ezen megközelítés alapgondolata, hogy minél inkább szembesülnek az egyének olyan helyzetekkel, amelyeket nem tudnak kognitív szinten kezelni, annál nagyobb a valószínűsége, hogy azokkal a csoportokkal azonosulnak, amelyek által közvetített megismerési univerzum csökkenti ezt a bizonytalanságot (Grieve és Hogg 1999; Hogg 2000; Hogg és Grieve 1999). Minél nagyobb mértékben totalisztikus (átfogó és változatos problémára ajánl átfogó magyarázatot) és doktriner (önmagát a teljes és kizárólagos tudás birtokosának feltüntető) egy ilyen eszmerendszer, annál nagyobb vonzerőt képvisel a szubjektív bizonytalansággal szembesülő egyének számára (Hogg és Grieve 1999:89).

A szubjektív bizonytalanságérzetből kiinduló elméleti jellegű reflexiók egyik változata a RETTEGÉS-KEZELÉS ELMÉLETE (*Terror Management Theory*). Ennek megfelelően a végesség (a halál elkerülhetetlenségének) tudatosítása arra indíthatja az embereket, hogy olyan világszemléletekkel azonosuljanak, amelyek a szimbolikus halhatatlanság valamilyen formáját körvonalazzák (Moore és Williamson 2003). Ez gyakran a csoportidentitás felülértékelésével jár, hisz adott etnikum jövőbeni fennmaradása számos egyén számára a szimbolikus halhatatlanság formájaként jelenik meg. És az is egyértelmű, hogy a csoporttal való azonosulás felülértékelésének egyik meghatározó módja a más csoportok iránti érzelmi távolság, az előítéletesség növelése.

6.5.3.2. Az előítélet, mint csoportnorma

A különböző csoportokhoz való kapcsolódás előítélet-generáló hatása számos elméleti jellegű megközelítésben megfogalmazódott. Talán a legegyszerűbb modell az, amely az előítéletet a primer szocializáció során lezajló SZOCIÁLIS TANULÁSI FOLYAMATKÉNT

értelmezi. Ezen megközelítés alapfokon az egyszerű oksági modellben írható le, amely szerint a gyermek egyszerűen átveszi azt a tudást, azokat az attitűdöket és viszonyulási modelleket, amelyeket a környezete különböző etnikumok irányában kignyilvánít. Ebben a megközelítésben az előítéletesség nem más, mint a származási csoport által közvetített viszonyulási minta.

Ki kell emelnünk a származási család hatásának fontosságát arra vonatkozóan, hogy a gyermek később inkább az előítéletes, vagy inkább a toleráns magatartásra lesz hajlamos. Ez sokkal összetettebb, mint a fentebbi egyszerű oksági modell (Allport 1999:354-386). A felnőttkori előítéletességet nem mindig az generálja, hogy egyértelműen előítéletes környezeti hatásoknak van az egyén kitéve, hanem a szocializáció partikularitásai, amelyek közvetve az előítéletes viselkedést eredményezik. Így például fontos tényezőként jelenik meg a családon belüli uralkodó hangulat: a veszekedéssel terhelt, feszült légkör belső bizonytalanságot eredményez, amely kedvez annak, hogy az egyén később előítéletes viszonyulási és magatartásmintákkal azonosuljon. Ugyanígy bizonyos szocializációs modellek, például a represszív jellegű, vagy tekintélyelvű (büntetésre, megfélemlítésre és gyakori kritikákra épített) szocializáció. Ez közvetlen gyermekkori előítéletes modelleknek való kitettség hiányában is eredményezhet előítéletes viszonyulások kinyilvánítására való hajlamot. Ugyanis az ilyen nevelés során „azt tanulja meg a gyermek, hogy nem a bizalom és a türelem, hanem a hatalom és az engedelmesség szabályozza a kapcsolatokat, s hogy a társadalom szerkezetének a lényege a hierarchia" (Somlai 1997:64) Más esetben a szülők egyszerűen a saját kategóriához (rang, státus, nem közvetlenül etnikai vonzatú kulturális preferenciák stb.) tartozó egyének irányába alakítják a gyermek viselkedését (pl. annak szorgalmazásával, hogy a gyermek kivel játsszon), és általában (nem kifejezetten valamely etnikumhoz kötötten) nem támogatják a gyermek más csoportok irányában tanúsított érdeklődését, esetleg kontaktusait. Az is megtörténhet, hogy zavartan, ambivalensen viselkednek, viszonyulnak, amikor a gyermek a csoportkülönbségekre, azok társadalmi megítélésére kérdez rá, esetleg etnikai sztereotípiákat, előítéletes megnyilvánulásokat reprodukál.

Egy másik megközelítés szerint az előítéletesség adott CSOPORTTAGSÁGGAL JÁRÓ KONFORMIZMUS eredménye is lehet. Ennek megfelelően az egyének a számukra fontossággal bíró csoporttagság megszerzése és megőrzése érdekében átveszik és alkalmazzák azokat az interetnikus viszonyulási mintákat, amelyekről úgy gondolják, hogy a csoportra jellemzőek. Vagyis az előítéletesség nem mindig az egyén belső szükségleteivel (frusztrációk, az identitás szempontjából kiemelt fontossággal bíró viszonyulási minták) vannak összefüggésben, hanem azzal a társadalmi környezettel, amelyben az egyén integrálódik és amelynek a viselkedésmintáit interiorizálja; azokkal az alkalmazkodási stratégiákkal, amelyekhez az egyének a csoporttagságuk megszerzése illetve fenntartása érdekében folyamodnak. Itt mindenekelőtt a Herbert Kelman által behódolásnak és azonosulásnak nevezett konformálódási jelenségekről van szó, vagyis arról, hogy az egyén mások elvárása szerint nyilvánul meg, figyelmen kívül hagyva

saját véleményét. Belső meggyőződéseitől eltérő viselkedésmintához igazodik, pusztán azért, mert valamilyen okból fontos a más személy elvárásaihoz történő igazodás (Kelman 1997).

Az előítéletesség és a csoporttagság kontextusában kialakuló identifikáció közötti viszonynak egy átfogóbb és komplexebb elméleti megközelítése a TÁRSADALMI IDENTITÁS ELMÉLETE (*Social Identity Theory*). Ezen megközelítés szerint a saját csoportnak a másokhoz viszonyított felülértékelése a saját csoporthoz való erős kapcsolódással jár, ami az önbecsülés, az egyéni pozitív identitás kialakításának, fenntartásának és megerősítésének egyik legkézenfekvőbb módozataként jelenik meg. Az egyén veszélyeztetett önbecsülése – például státusváltozásokkal (deklasszálódással vagy más jellegű pozícióvesztésekkel) járó frusztrációk –, az olyan helyzetek, amelyek az egyén szempontjából negatívan rendezik át a társadalmi identitásra nézve fontosnak tartott kapcsolódásokat, nagy valószínűséggel az etnikai jellegű csoporttagság felértékelését eredményezik. Ez a saját csoport tulajdonságainak a kontrasztív jellegű felülértékelésével jár, vagyis folyamatos összehasonlítások sorozatát feltételezi, olyanokét, amelyek során a saját csoportnak, a környező etnikai csoportokhoz viszonyított hierarchizáló jellegű reprezentációi erősödnek (Tajfel és Turner 1979).

6.5.3.3. Az előítélet, mint patologikus személyiségfejlődés eredménye

A pszichoterapeuták, pszichiáterek az előítéletességet a kóros személyiségbeli elváltozások egyik lehetséges tüneteként, megnyilvánulási formájaként tartják számon (Salvendy 1999). Ilyenek például a gyerekkori érzelmi depriváció (a gyerekkori pozitív kötődések hiánya, a problematikus érzelmi közegben történő szocializáció, esetleg a gyerekkori fizikai és pszichikai erőszaknak való kitettség) okán kialakuló *nárcisztikus személyiségzavarok*. Mindez ingatag önbizalmat eredményezhet, amelyet valamiféle grandiózus, torz énkép kialakításával, felvállalásával kompenzálnak (ellensúlyoznak). Ezek a személyek túlzott méretű csodálatot várnak el és másokkal szemben visszautasító, gőgös attitűdöt táplálnak, nyilvánítanak ki. Mivel a különböző etnikai sztereotípiák, előítéletek nemegyszer a más csoportok alacsonyabb-rendűségét tételezik, az ilyen csoportok (vagy az ezekhez tartozó egyének) könnyen válhatnak a nárcisztikus személyiségzavarban szenvedő személyek céltárgyává.

Egy másik ilyen kóros pszichológiai állapot, amely könnyen nyilvánul meg előítéletes formákban, a *paranoid személyiségzavar*. Ez többek között, a meghatározó (szülői) kapcsolatok rideg, visszautasító jellege kapcsán megélt frusztrációk nyomán alakulhat ki. Az ilyen alkatokat a túlzott gyanakvás, távolságtartás, az idegenektől, ismeretlenektől való kóros félelem (esetleg ezek démonizálása) jellemzi. Ezen személyek esetében az előítéletesség a kóros rettegés alapján nyilvánul meg, ennek az alaptalan félelemnek a kulturálisan is táplált formája. A másoktól való beteges félelem oka nemegyszer a kizártság tapasztalásának a személyiségkárosító hatása, amely az egyén túlzott konformizmusra való hajlamát eredményezheti, olyan alkalmazkodási kényszert, amelynek

révén akár az individualitását is feladhatja, és a különböző csoportokat (saját etnikum, ország, nemzet, stb.) a saját személyes identitásának a részeként definiálja (Salvendy 1999:145).

6.5.3.4. Egyéni személyiségdinamika: frusztráció – agresszió elmélet

Ez az elmélet az előítéletességet az egyéni szinten felhalmozódott társadalmi frusztrációkkal és egyéni indulatokkal kapcsolja össze. Ennek megfelelően a zavaró helyzetekben összegyűlt egyéni belső feszültségek megnyilvánulása és levezetése nem a frusztrációkat okozó szituációkban, hanem az egyéni értékorientációval összhangban a társadalmi mintázatoknak, modelleknek megfelelően, kulturálisan meghatározott célpontokon vagy színtereken történik. A célpontokat illetően például egyfajta hierarchikus logika szerint a hatalommal, befolyással rendelkezők a domináltakon (pl. főnökök a beosztottakon), vagy a kevesebb befolyással rendelkezők a marginális (etnikai) csoportokon vezetik le a frusztrációikat. A feszültségek levezetésének egy társadalmilag elfogadott színtere például a stadion, a szurkolók ritualizált, agresszív megnyilvánulásainak rendje.

A különböző kisebbségi csoportok is megjelenhetnek a társadalmi agresszió célpontjaiként. Ebben a kontextusban az előítéletesség kijelöli a feszültség levezetésének az irányát és legitimálja az egyéneknek az adott célcsoportok kacsán megnyilvánuló negatív viszonyulását. Pszichológiai nyelvezetben fogalmazva az előítéletes megnyilvánulás a belső feszültségek kivetítése, áthelyezése olyan kategóriákra, amelyeket eleve negatív jellemzőkkel ruháztak fel az illető társadalmon belül.

> *Egy ideig divatos volt az az elképzelés, miszerint a frusztrációk okozta előítéleteket úgy lehet csökkenteni, hogy társadalmilag elfogadhatóbb lehetőségeket teremtünk a frusztrációk levezetésére. Például sokan úgy látták, hogy a különböző sportmérkőzéseken megnyilvánuló agresszivitás azért pozitív, mert viszonylag ellenőrzött és zárt keretekben lehetővé teszi az agresszió kiélését, amit a felszabadulás érzete kísér (ezt a folyamatot nevezik* KATARZIS-ELVNEK*). Ebből kiindulva úgy látták, hogy csökken a feszültség és értelemszerűen az agresszióra való hajlam, tehát az előítéletes megnyilvánulások is csökkenhetnek. Ám a katarzis-elv nem mindig igazolódik be empirikusan. Úgy tűnik, hogy azokban a társadalmakban, ahol több a lehetőség a társadalmi agresszivitás legitim kifejezésére (például háborúban álló országokban) az agresszív jellegű bűnözések száma növekszik (Zsolt 1997).*

A BŰNBAK ELMÉLET a frusztráció-agresszió általánosabb elméleti megközelítésnek a leginkább kidolgozott formája (Allport 1999). A bűnbak ebben a kontextusban az a személy, csoport vagy társadalmi kategória, amelyet szokványosan kapcsolatba hoznak különböző (társadalmi vagy személyes jellegű) problémák megjelenésével vagy fokozódásával. Vagyis amint növekszenek a társadalmi frusztrációk, úgy jelennek meg

a vádak ezen csoport ellen. Tipikusan ilyen bűnbak-képzés jellemezte a 19. századi antiszemitizmust, amelynek legfőbb irányelve, hogy a modernizáció-generálta, nem egyértelműen pozitív változásokért, az ipari kapitalizmus kontextusában felgyűlő társadalmi frusztrációkért a zsidók a felelősek. A modernizáció mögött valamiféle zsidó összeesküvésnek tulajdonított gonosz és destruktív racionalitást feltételeztek. Vagyis a bűnbakképzés azt jelentette, hogy a társadalmi változások okozta frusztrációkért egy adott etnikai csoportot okoltak.

Elvben azok a kisebbségi csoportok, társadalmi kategóriák válhatnak bűnbakká, amelyek (a) partikularitása társadalmilag nem egyértelműen elfogadott, (b) viszonylag könnyen beazonosíthatóak, általában rendelkeznek valamiféle társadalmi láthatósággal (ez nemcsak fizikai láthatóság lehet, hanem kulturális is, mint például a zsidók által kötelezően viselt megkülönböztető jel, a sárga Dávid csillag) és (c) hatalmi szempontból marginálisak, gyengének számítanak.

> *A bűnbak-képzés kapcsán megemlítendő, hogy a bűnbakkal kapcsolatos vádaskodások nem állnak kapcsolatban a problémák kiváltó okával. Például az Egyesült Államokban délen a gyapottermés és a gyapot piaci árának ingadozásaival párhuzamosan változott a meglincselt feketék száma. Ám a lincselések kapcsán felhozott okok a feketéknek a fennálló erkölcsi és társadalmi rend elleni feltételezett bűnei voltak (például szemet vetettek rá, esetleg szexuálisan zaklattak egy fehér nőt). Tehát a piaci ingadozások, illetve a nem kedvező időjárás okozta problémák a frusztrációk, feszültségek megerősödését eredményezték, így a feketék a fennálló erkölcsi rend elleni vétkesekként, bűnbakként jelentek meg és fizettek ... a rossz időjárás miatt.*

6.5.3.5. Az autoritér személyiség, mint partikuláris személyiség-szerkezet

A társadalomtudományok számára sarkalatos kérdésként fogalmazódott meg, hogy milyen társadalomlélektani gyökerei voltak a német fasizmusnak, pontosabban annak, hogy egy ilyen antidemokratikus és agresszív rendszer jelentős tömegtámogatásnak örvendhetett. Az ezzel kapcsolatos kutatások a negyvenes évek elején kezdődtek el. A kutatások során ötvöződött az Erich Fromm által képviselt pszichoanalízis értelmezés, a Theodor W. Adorno és Max Horkheimer által képviselt Frankfurti Iskola baloldali társadalomkritikája és a negyvenes években virágzó amerikai empirikus szociálpszichológia. Ennek az átfogó együttműködésnek az eredménye lett az autoritér (vagy tekintélyelvű) személyiség elmélete, amely az előítéletességet egy adott társadalmi karaktertípus szükségleteként értelmezi. Vagyis az előítéletességet pszichológiai igénynek tartja, amely egy represszív (dominanciára és elfojtásra irányuló) szocializációs folyamat során kiformálódott pszichológiájú alkatra jellemző (Adorno 1998; Csepeli 1990; Fábián 1999; Sanford 1998; Tar 1986). Ezen elméletnek megfelelően bizonyos személyiségstruktúrával rendelkező személyekre általában nagymértékű konformizmusigény

jellemző, és ezzel jár az a hajlam, hogy minden atipikus társadalmi kategória irányába negatívan viszonyuljanak (általánosult etnocentrizmus). Vagyis egyfajta dogmatikus, merev társadalmi szemléletmódnak tulajdonítható negatív attitűd eleve az egyén személyiségstruktúrájának a velejárója: az, hogy konkrétan milyen csoportok irányában nyilvánul meg, mindenekelőtt egy történeti-kulturális kontextus függvénye. Ebben az értelemben igaznak tekinthető az a kijelentés, miszerint az antiszemitizmusnak semmi köze nincs a zsidókhoz, hisz a zsidóellenes véleményeket valló személyek (legalábbis egy részük) számára a zsidók csak az egyik lehetséges célpont, amelynek irányában kiélik a negatív érzelmeiket. És mivel ezekre a személyekre jellemző az ún. autoritér függőség is, minél dominánsabb a nyilvános beszédben az adott kisebbségeket megbélyegző beszédmód, annál inkább szükségét érzi felvállalni és személyesen is kinyilvánítani ezen kisebbség elleni előítéleteket.

Amint korábban már említettük, az autoritér személység elméletének a kidolgozásában jelentős szerepet játszott az Egyesült Államokban nagy lendülettel fejlődő szociálpszichológia is. Így az autoritér hipotézis empirikus tesztelésére is sor került. A projektum során kidolgoztak egy sor olyan elemzési dimenziót, mérőeszközt, amely azóta is meghatározó az interetnikus viszonyok társadalomtudományos elemzése során: az antiszemitizmus, az etnocentrizmus és a fasizmus skálát[5]. Mivel a különböző autoritér hipotézist vizsgáló kérdőíves kutatások során a leggyakrabban az F-skála változóit használják, a továbbiakban ezt és az ehhez tartozó skála itemeket mutatjuk be.

5 Ezen skálák magyar nyelvű részletes bemutatását, illetve néhány adaptált változatot lásd Fábián Zoltán könyvének 2. és 3. függelékében (1999:134-145).

A csoportviszonyok szociálpszichológiai elemzésének alapkategóriái: az előítélet

Változó tartalma	Jellemzők	Tételek, skála itemek (*Milyen mértékben ért egyet?*) Adaptált változatok
Autoritér alárendeltség (teljes behódolás)	Az autoritással felruházott személyek hatalomgyakorlásának kritikátlan elfogadása. Az velük való teljes azonosulás nem tisztelet, hanem emocionális szükséglet következménye. Kritikátlan, szolgai alárendeltség a saját csoport idealizált tekintélyeinek	*Rend csak akkor lesz, ha mindenki megtanulja tisztelni a vezetőinket.*
Konvencionalizmus	Merev ragaszkodás a konvenciókhoz, a domináns tradicionális (középosztálybeli) értékekhez, és folyamatos aggódás annak kapcsán, hogy megsérül ez az értékrend.	*Ha az emberek többet dolgoznának, kevesebbet beszélnének és helyette dolgoznának, mindenki jobban járna.*
Autoritér agresszió	Általános készenlét és ellenséges viszonyulás azon egyének, csoportok irányába, amelyek egy dogmatikusan értelmezett konvencionális értékrend ellen vétenek.	*A legtöbb társadalmi problémánk megoldódna, ha valahogy megszabadulnánk azoktól a lusta semmirekellőktől, akik egyfolytában társadalmi segélyen élnek.*
Erő és keménység, a hatalom és határozottság centrális tematizációja	Túlzott érdeklődés az uralkodás-alárendelődés, vezető-vezetett, erős-gyenge dichotómiája irányában. Az erős vezetők iránti, elszemélytelenedésig menő engedelmességet tekintik a társadalmi rend abszolút garanciájának.	*Ennek az országnak nem jó törvényekre, hanem erős és határozott vezetőkre van szüksége.* *Könnyen elveszhet az az ország, ahol nincs legalább egy-két határozott és erős vezető.*
Projektivitás	Kivetítve a saját személyre jellemző érzelmi impulzusokat, az autoritér személyek hajlanak arra a hitre, hogy a környező világban domináns a kegyetlenség, a kiszámíthatatlanság és a bizonytalanság.	*A világ nagyon sokat romlott, ma már a legtöbb emberben nem lehet megbízni.*

folytatás a következő oldalon

Anti-intracepció	A realitás ambivalens problematikus értelmezési helyzetei kapcsán felmerülő belső kétségeit nem hajlandó tudatosítani. Ellenállás a fantáziálás, az empátián (szubjektivitáson) alapuló helyzetmegítélések irányába. A gondolkodásbeli árnyaltság és rugalmasság hiánya.	*Egyáltalán nem túlzás könnyű erkölcsű személynek tartani azt a nőt, aki hajadonként házas férfiakkal kerül intim viszonyba.*
Sztereotip, babonás gondolkodás	Az autoritér személyek hajlamosak dichotómiákban, merev reprezentációs és értelmezési sémákban gondolkodni: egy személy vagy jó, vagy rossz, erkölcsös vagy erkölcstelen, stb. Hit az egyéni sors misztikus meghatározottságában, az irracionális erők uralmában.	*Az emberek két csoportra oszthatóak: erősekre és gyengékre.*
Rombolási ösztön és cinizmus	Egy pesszimista jellegű emberkép (a rombolásra való hajlam általános tételezése), domináns jellegű ellenséges viszonyulás az emberhez, az optimista szemléletek által körvonalazott emberkép által felhozott általános emberi értékek cinikus tagadása.	*Mivel a háborúskodás az emberi természetben benne van, teljesen nevetségesek azok, akik békéért tűntetnek.*
Nemiség	Felfokozott érdeklődés a szexualitás kapcsán.	*Valami nagyon nem lehet rendben azzal, aki 25 éves kora után nem él stabil férfi-női kapcsolatban.*

Az F skála: főbb változók, az azokat leíró jellemzők és beazonosító skála itemek. Forrás: saját szerkesztésAdorno 1998; Fábián 1999; Sanford 1998.

Kulcsfogalmak

- Adorno, Theodor W.
- Allport, Gordon W.
- anómia
- attitűd
- autoritér személyiség
- belső gyarmatosítás
- bigott előítéletes
- bigott toleráns
- Bogardus társadalmi-távolság skála
- bűnbak elmélet
- csoportkontaktus elmélete
- demográfiai fenyegetettség
- Diszkriminációellenes Tanács
- emlékezés politikája
- érdekkonfliktus elmélete
- etnocentrizmus
- genocídium etnocídium
- gyűlöletbeszéd
- katarzis elv
- kifinomult előítélet
- leplezetlen előítélet
- Merton tipológiája
- nárcisztikus személyiségzavar
- nemzetépítés
- Országos Audiovizuális Tanács
- paranoid személyiségzavar
- politikailag helyes beszédmód
- rettegés-kezelés elmélete
- rituális sűrűség
- ritualizált normakövetés
- szabályozott médianyilvánosság
- szegmentált munkaerőpiac
- szimbolikus agresszió
- Tajfel, Henri
- társadalmi identitás elmélete
- xenofóbia

7.

Diszkrimináció

A sztereotip reprezentációk és az előítéletességgé szerveződött visszautasító attitűdök rendszere nem marad meg a *megismerési* torzítások és a negatív *érzelmek* szintjén, hanem meghatározóan befolyásolja a társadalmi *cselekvések*, viszonyulások szerveződését. Ez alapszinten abban nyilvánul meg, hogy a személyes jellegű interakciók (barátkozás, párválasztás, stb.) etnikailag is meghatározottá válnak, de ezen túlmenően abban is, hogy a szűkös erőforrások (anyagi javak, társadalmi befolyás, státus, stb.) elosztása során az etnikai hovatartozás jelentős ismérvvé válik. Vagyis az egyének etnikai ismérvek mentén is döntenek, előnyben részesítve a saját csoporthoz tartozó személyeket, hátrányosan megkülönböztetve a más etnikai csoporthoz tartozókat. Tulajdonképpen ez az etnikai diszkrimináció lényege: személyek hátrányos megkülönböztetése a más etnikai csoporthoz való tartozásuk alapján. Megjegyzendő, hogy nem minden olyan eset, helyzet minősül diszkriminációnak, amelynek során az egyének preferenciálisan viselkednek a saját csoport irányába, és ezáltal megrövidítik a más csoportokhoz tartozókat.

Ennek a kifejtése érdekében induljunk ki a diszkrimináció terminus latin gyökereiből, a *discrimo* terminusból, amelynek eredeti jelentése elválasztani, elkülöníteni, megkülönböztetni. Ezt a nagyon általános jelentést figyelembe véve, a mindennapi életre jellemzően gyakran *diszkriminálunk*, megkülönböztetően viszonyulunk különböző kategóriákhoz. Számos esetben választunk személyek között és ezen preferencialitások alapja gyakran lehet etnikai: sokszor azzal jár, hogy egyes személyeket előnyben részesítünk, ezáltal pedig mások hátrányos helyzetbe kerülhetnek. Például az, hogy rendszeresen egy adott kávézó mellett döntünk, azért, mert a kiszolgáló és a vendégek zöme beszéli a nyelvünket, megfosztja az elkerült szomszédos kávézók tulajdonosát, a – talán csekély, de rendszeres – bevételtől. Igaz, ezt a gesztusunkat senki nem tekintené törvénybe ütköző diszkriminációnak, de ha fordítva történne, azaz, hogy a kiszolgáló döntené el, ugyancsak etnikai ismérvek alapján, hogy ki érdemesült az ő kiszolgálására, és kit nem szolgál ki, és a megkülönböztetés alapja a vendégek etnikai hovatartozása volna, azt rögtön jogsértő diszkriminációnak tekintenénk. Ebből következik, hogy a diszkrimináció fogalma, úgy ahogyan azt jelenleg használjuk, nem akármilyen megkülönböztetést, hanem egy adott *normarendszer viszonylatában elfogadhatatlannak minősülő preferenciális választást jelent*. Mégpedig az EGALITARIÁNUS (a személyek

közötti jog- és esélyegyenlőséget valló, értékként felvállaló és a társadalmi viszonyok szintjén érvényesítő) világszemlélet és értékrend alapján körvonalazott normarendszer jegyében történő megkülönböztetések elfogadhatatlannak minősülnek.

Ennek tükrében az etnikai diszkrimináció úgy határozható meg, mint etnikai alapon történő kizáró viszonyulás, preferenciális döntés, amely az egalitariánus normarendszer viszonylatában megkülönböztetőnek minősül, és adott személyek vagy csoportok számára hátrányos következményekkel jár. Vagy egyszerűbben fogalmazva: „egyenjogú személyeknek, nem egyenjogúként történő kezelése" (Schnapper 1993:38-39).

A fenti meghatározás alapján egyértelmű, hogy a megkülönböztető viselkedések, cselekvések nem önmagukban, hanem egy adott normarendszer jegyében minősülnek nem megengedettnek, normatörésnek, egyszóval diszkriminatívnak. Vagyis a diszkrimináció tanulmányozásában és meghatározásában mindenekelőtt azokat a normákat kell megismerni, amelyek egy társadalomban bizonyos szituációkban személyek egy kategóriájára vonatkozóan megtiltják az egyenlőtlen bánásmódot.

Az egalitariánus eszmény a modernitásban átfogóan érvényesülő leginkább elfogadott, egyetemesen hatályosnak tartott ideológiának, az univerzális emberi- és polgárjogoknak a lényeges összetevője, sarkalatos tézise (Pokol 2001).

7.1. A modern ember meghatározása és a diszkrimináció fogalma

Az európai középkorra jellemző rétegződési rendszer egyik meghatározó sajátossága a gazdasági egyenlőtlenségek jog általi rögzítettsége volt. A különböző rendek (parasztok, kisnemesek, városi polgárok, papság, stb.) és státusok kiváltságait, kötelességeit és korlátait, társadalmi mozgásterét és hatóságok általi kezelésmódját (ezáltal a rétegenként eltérő társadalmi megnyilvánulási lehetőségeket) rendenként elkülönülő normarendszer szabályozta. Ezen társadalmi rendszerek stabilitását mindenekelőtt az biztosította, hogy a különböző státusokat a személyek születés útján örökölték és kivételesnek számított a, ma társadalmi mobilitás néven ismert, státusváltás. Egy ilyen rendszerben a differenciált bánásmód volt az elfogadott norma, és az egyes státusok tartalmát (társadalmi kiváltságok, kötelességek és korlátok) a különböző, erre jogosult egyházi és világi méltóságok által átruházott, adományozott privilégiumok határozták meg.

A felvilágosodás korában a származás logikája által meghatározott középkor rendi logikájával szemben egy alternatív ember- és társadalomeszmény elképzelése fogalmazódik meg. Ez az új normatív rend (az egyetemes emberi jogok rendszere) abból az axiomatikusnak (bizonyításra nem szoruló evidenciaként kezelt) tekintett tételből indul ki, hogy minden embert természetszerűen megilletnek bizonyos alapvető jogok, ezek a jogok természettől fogva igazságosak és semmilyen hatóság nem hozhat olyan rendelkezéseket, amelyek ezzel ellentétesek, korlátozzák a természetszerűen, eleve adott jogok érvényesítését. Mivel ezen jogok forrását az emberi természet elidegeníthetet-

len velejárójának, természetszerűen adottnak tekintették, a jogok elvi megalapozását TERMÉSZETI JOGNAK nevezik. Értelemszerűen ez a normarendszer nemcsak a státusok törvényben rögzített egyenlőtlensége ellenében lépett fel, hanem azon társadalmi gyakorlat ellen is, amely a státusok örökölt átruházására alapozott; a társadalomi differenciálódás egyetlen forrását az individuális teljesítményekben látta.

> *A legelső, és azóta is hivatkozási alapnak tekintett megfogalmazás, az EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK NYILATKOZATA, amelyet a Francia Forradalom nyomán létrejött Alkotmányozó Nemzetgyűlés fogadott el 1789. augusztus 26-án. Ennek az első paragrafusa talán a legszintetikusabban fogalmazza meg a jogegyenlőség elvét:*
>
> *„I. Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznosságon alapulnak."*[1]
> *A második világháború után a nemzetközi államközösség erőteljesen reaktiválja a természetjogi téziseket (Pokol 2001), és 1948-ban jelentős nemzetközi támogatottsági háttérrel, tételesen is felsorolják azokat a normákat, amelyeket egyetemesen érvényesnek, az emberi lényeg elidegeníthetetlen és természetes velejáróinak tartanak.*
> *„1. cikk: Minden emberi lény szabadon születik, egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek.*
> *2. cikk: Mindenki, bármely megkülönböztetésre, nevezetesen fajra, színre, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy bármely más véleményre, nemzeti vagy társadalmi eredetre, vagyonra, születésre, vagy bármely más körülményre való tekintet nélkül hivatkozhat a jelen Nyilatkozatban kinyilvánított összes jogokra és szabadságokra."*[2]

A diszkrimináció jelenkori fogalma ezen normatív rend kontextusában válik értelmezhetővé, ugyanis ennek jegyében minősülnek igazságtalannak és szankcionálandónak azok a megkülönböztetések, amelyek az egyének származására, biológiai jellemzőire stb. hivatkoznak, vagy ezekre vezethetőek vissza.

1 Az Emberi és polgárjogok nyilatkozata, lásd a http://mek.oszk.hu/00000/00056//html/228.htm linket.
2 ENSZ 1948-ban kibocsátott Nyilatkozata az Egyetemes Emberi Jogokról http://www.menszt.hu/magyar/emberiegyetemes.htm

7.2. A diszkrimináció beazonosításának a színterei és a kiemelten oltalmazott kategóriák

A szabadság és jogegyenlőség, mint elidegeníthetetlen emberi attribútum egy eléggé általános és elvont természetjogi (vagyis ezeket a jellemzőket az emberi természettel járónak, a természet vagy Teremtő által adottnak tekintő) tézis. Ez rendkívül fontos, de nem segít a konkrét gyakorlatok szintjén, nem ad arra vonatkozó gyakorlati útmutatást, hogy konkrétan mely esetek, jelenségek mikor minősíthetőek diszkriminatív jellegűnek. Főleg a második világháborút követően számos nemzetközi szervezet (Egyesült Nemzetek Szövetsége, Európa Tanács, Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet stb.), illetve számos állam törvényhozói ültették át a nagyon általános jogelvet TÉTELES JOGGÁ (egy országban érvényes konkrétan rögzített jogi normák összessége) így konkrétabb, gyakorlatilag alkalmazhatóbb normák jegyében minősíthetőek, értelmezhetőek bizonyos társadalmi gyakorlatok, egyéni vagy intézményes döntések, más megnyilvánulások és viszonyulások pedig diszkriminatívnak.

A diszkriminációmentes bánásmód és viszonyrendszer tételes joggá való átültetésének két dimenziója ragadható meg: a diszkrimináció színtereinek és a kiemelten oltalmazott kategóriáknak a behatárolása. Azaz, hogy milyen társadalmi viszonyok esetében (A DISZKRIMINÁCIÓ SZÍNTEREI), illetve milyen jellegű megkülönböztetések (A KIEMELTEN OLTALMAZOTT KATEGÓRIÁK) vonatkozásában merülhet fel a megkülönböztető kezelésmód meg nem engedett (*illicit*), vagyis diszkriminatív jellege.

Történelmi perspektívában szemlélve tény, hogy azon társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok köre (azon társadalmi színterek száma), amelyek esetében tételes jogi normák írják elő a nem-diszkriminatív jellegű bánásmódot, időben fokozatosan nőtt.

> *Jól példázza ezt, hogy az egalitariánus kezelés fokozottabb érvényesítéséért síkraszálló mozgalmak milyen konkrét célkitűzésekért lépnek fel. Például a 20. század elején szufrazsetteknek nevezett, a nők szavazati jogaiért nyilvánosan tüntető hölgyek. Nos, ha akkor a választójog volt az a színtér, amelyen belül a női egyenjogúságot, a nem diszkriminatív kezelésmód elvét érvényesítették, manapság a feministák már a NEMI EGYENSÚLYRA ÉPÜLŐ DEMOKRÁCIA elvét kívánják tételes jogként megfogalmazni és érvényesíteni. Ez azt jelenti, hogy olyan törvények elfogadását szorgalmazzák, amelyek előírják a nők és a férfiak arányos képviseletét a különböző választott és kinevezett kormányzati testületekben. Ugyanígy, ha az Egyesült Államokban az ötvenes, hatvanas években az oktatás volt az egyik kiemelt színtér, amelyen belül a sötétbőrűek diszkriminációja ellen léptek fel, ma már a munkaerőpiacon próbálják az egyenlő esélyeket érvényesíteni.*

Általában véve azon színterek, amelyeken a diszkriminációellenes elveket érvényesítik, az általános állampolgári jogok kiterjedésével párhuzamosan bővültek. Ponto-

sabban, némi fáziseltolódással, azt követően, hogy a domináns kategóriák számára intézményesültek bizonyos jogok, általában elkezdődik ezen jogok egyenlőségkiteljesítő irányú, nem diszkriminatív jellegű érvényesítésének a folyamata is (Lister 2005).

Erre a folyamatra leginkább Marshall az állampolgárság fokozatos fejlődését vázoló modelljének a perspektívájából lehet rávilágítani. Időben követve az állampolgárság fejlődésének a tartalmát, a személyi és polgári szabadságjogok rendszere mindenekelőtt annak érvényesülését konstatálja (18.-19. század). Ezt követi a politikai (19. század), majd a szociális (20. század) jogosítványok rendszere, amely Marshall szerint „a gazdasági jólét és biztonság egy bizonyos fokához való jogtól kezdve a szociális örökségben való teljes részesedés és a társadalomban fennálló szabályok szerinti civilizált lényként való élet jogáig „mindent" magába foglal (Marshall 1991:50). Ezt a logikát fejleszti tovább Turner, aki szerint a kulturális jogosítványok rendszere posztmodern kontextusban fokozatosan kezd kialakulni, intézményesülni és a tételes jog részévé válni (Turner 1994). A kulturális jogosítványok rendszere olyan készségek kialakításának és fenntartásának a jogát jelenti, amelyek egyszerre biztosítják az egyetemes állampolgári részvételt és a partikuláris kulturális létformák jogosultságát (Couldry 2006; Hermes és Dahlgren 2006) Az alábbi összefoglaló táblázatban látható, hogy a különböző szférában érvényesített jogok rendszere milyen színtereken, milyen konkrét gazdasági, társadalmi esetleg politikai viszonyrendszer terén jelentette az egyenlő, differenciálatlan kezelés normáinak az érvényesítését.

Jogtípus	Tartalom	Az érvényesülés kiemelt színtere
Polgári szabadságjogok	Személyi szabadságjog, gondolat- és vallásszabadság, igazságszolgáltatáshoz való jog, tulajdonjog stb.	Az egyének, valamint az egyén és az állam közötti jogviszonyok terén. Az igazságszolgáltatás előtti egyenlőség elve, és a mindenkit megillető tisztességes és pártatlan bíráskodás elve.
Politikai jogok	Szavazati jog és politikai képviselet, köztisztségviselés joga, gyülekezési jog, sajtószabadság.	A politikai és közigazgatási intézményrendszer, ennek különböző szintjei, és az adott szinteken lejátszódó folyamatok (jelöltállítás, szavazás, stb.). Az érdekképviselet színterei (politikai pártok, szakszervezetek, a nyilvánosság).
Szociális jogok	A munkához való egyenlő (kizárólag képességen alapuló) hozzáférés joga, a teljesítmények egyenlő elbírálásának az elve. A pihenéshez, az egészséghez, a lakáshoz, a szociális ellátáshoz, a civilizált biztonsághoz való jog.	A munkaviszonyok, munkaerő-, valamint a lakáspiaci viszonyok. A szociális és egészségügyi ellátás, az ehhez kapcsolódó intézményrendszerek. Az általános oktatáshoz való hozzáférés.
Kulturális jogok	A domináns kultúrától eltérő, kulturális preferenciákhoz való jog. Pl. a kisebbségi nyelvi jogok rendszere (May 2005).	Az oktatás, művelődés különböző színterei. Mindazon szituációk, amelyek során a nyelvhasználat hivatalosan szabályozott.

A társadalmi tagsághoz kapcsolódó jogok tipológiája és tartalma.

Értelemszerű, hogy a társadalmi viszonyok kiemelt színterei, ahol a diszkriminációt beazonosítják: az egyéneknek a törvény előtti elbírálása és kezelésmódja, a személy fizikai épségének és méltányosságának a védelme, a különböző emberi szabadságjogok, a politikai hatalom intézményesülése és gyakorlása kapcsán felmerülő jogosítványok, a munkaviszonyok, a szociális- és egészségügyi, az oktatási és művelődési közszolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés és azonos ismérvek szerinti részesülés esélye, stb. A diszkrimináció nem egyszerűen az ezen viszonyok során elkövetett jogsértés, hanem az ezeken a színtereken, etnikai/faji/nemi/stb. alapon alkalmazott, hátrányosan kiható, differenciált kezelésmód.

Diszkrimináció

Mezőny	Viszony, jellemzők
Munkaerőpiac	alkalmazás, leépítés, javadalmazás, előléptetések, munkahelyi feltételek
Lakásfeltételek	lakóhelyi környezet állapota, közszolgáltatásokkal való ellátottság, differenciált hozzáférés (pl. az átlagosnál nagyobb bérleti árakat vagy telekárakat fizetnek bizonyos kisebbségek tagjai)
Igazságszolgáltatás	rendőrségi bánásmód (pl. brutalitások), szigorúbb ítéletek, szigorúbb bűntetésvégrehajtás (pl. kisebb esély a feltételes szabadlábra helyezésre).
Egészségügyi szolgáltatások	egészségbiztosítás általi lefedettség mértéke, szolgáltatásokhoz való hozzáférés

A diszkrimináció leggyakoribb színterei.
Forrás: rövidített adaptált változat Blank, Dabady és Citro 2004:67 nyomán.

Amint már említettük, azokat a jogokat, amelyek jegyében bizonyos megkülönböztetések diszkriminatívnak minősülnek, univerzálisan, minden egyénre kivétel nélkül érvényesnek tételeznek. Természetesen a realitások azt mutatják, hogy az államok, a domináns közvélemény, számos más társadalmi szereplő számára ezen jogok univerzális jellege messzemenően nem magától értetődő. Nem egy szereplő természetesnek tartja, hogy a különböző jogok nem diszkriminatív alkalmazására vonatkozó normák részben vagy egyáltalán nem érintenek bizonyos kategóriákatt, és (tudatosan felvállalva vagy azáltal, hogy spontán módon reprodukálnak bizonyos társadalmi gyakorlatokat) adott jellemzőkkel bíró egyéneket diszkriminatív módon kezelnek.

> *Például bizonyos munkaköröket, amelyeket a közvélekedés nőiesnek tart (utaskísérő, titkárnő, stb.) eleve nőknek hirdetnek meg, legtöbbször implicit módon kizárva a férfiakat. Bizonyos fertőző betegségben szenvedőket (például a HIV fertőzötteket) kizárják, vagy eleve nem alkalmaznak egyes munkakörökbe, annak ellenére, hogy betegségük természete nem akadályozza a munkavégzésüket, vagy nem jelentenek kockázatot a munkaközösség számára. Még mindig találkozhatunk olyan állásajánlatokkal, amelyek kizárják bizonyos etnikum alkalmazását: például az őrzővédő szolgálatok által meghirdetett toborzások, amelyek eleve kizárják a romák alkalmazását. Más példa, hogy a román közvélemény jelentős része még mindig egyetért abban, hogy a romák azon jogát, hogy lakhelyüket megválaszthassák, korlátozni kellene (IPP 2003).*

Ebben a kontextusban értelmezendő az a joggyakorlat hogy tételesen nevezzék meg azon kategóriákat, amelyek esetében a differenciált kezelés tiltott. Ez abban áll, hogy

törvényekben (és más irányadó autoritással bíró normatív szövegekben) felsorolják a hátrányos megkülönböztetéstől KIEMELTEN OLTALMAZOTT KATEGÓRIÁKAT (Banton 1998). Például a román diszkriminációellenes törvény több ilyen kategóriát sorol fel: faj, nemzetiség, etnikai, felekezeti és társadalmi hovatartozás, nemi hovatartozás vagy nemi beállítódás, fertőző vagy krónikus betegség, bármely más hátrányos helyzetű kategóriához való tartozás[3]. A lehetséges kiemelten oltalmazott kategóriák száma ettől jóval nagyobb lehet, számos országban (Nagy Britannia, Ausztrália) tilos a családi állapot alapján, vagy a nők terhességére való hivatkozás alapján történő megkülönböztetés, de még olyan előírások is vannak, amelyek (bizonyos helyzetekben) az ítéletüket letöltött bűnözőket is védik, előírva, hogy csak annyiban kérhető priusz (a bűntettet vagy büntetlen előéletre vonatkozó erkölcsi bizonyítvány) amennyiben ennek bizonyítottan relevanciája van az állás kapcsán (Banton 1998). Például amennyiben valaki kiskorúakkal, vagy az állambiztonság szempontjából fontos pozíciókban szeretne dolgozni.

7.3. A diszkrimináció tipológiái

A diszkrimináció nem pusztán egy cselekedet, hanem annak a minősítése. Mint ilyen, fontos megvizsgálni azt is, hogy mit minősítenek diszkriminatívnak, milyen normák alapján, ki az, aki minősít, azok, akiknek a cselekedeteit minősítik mennyire vannak tudatában annak, hogy cselekedeteik diszkriminatívnak minősülnek. Ezen sajátosságok alapján akár osztályozhatjuk is a diszkriminációt, hisz például egy dimenziót jelent az, ha valaki úgy véli, hogy ahogyan őt adott helyen kezelték, nem méltányos, tehát akár diszkriminatív is lehet, és teljesen más, amikor egy erre felhatalmazott, szakértőkből álló testület (például a román Diszkriminációellenes Tanács) minősít adott cselekedeteket diszkriminatívnak. Ugyanígy különbség tehető azon esetek között, amikor valaki tudatában van annak, hogy bizonyos érvényes normák viszonylatában tette diszkriminatívnak minősíthető, és más az, ha valaki megszokott és elterjedt (de diszkriminatívnak minősülő) társadalmi gyakorlatokat vesz át spontánul és kritikátlanul. Ami az elterjedtséget illeti sem mindegy, hogy egy adott diszkriminatív gyakorlat norma (adott interakció esetében a leggyakrabban előforduló viszonyulás) vagy kirívó kivétel. Mindezek alapján a diszkrimináció számos válfaja és különíthető el.

3 „Ordonanţa nr. 137/2000 Privind prevenirea şi sancţionarea tuturor formelor de discriminare" In Monitorul Oficial nr. 431, (137/2000-es Kormányhatározat a diszkrimináció formáinak megelőzésére és szankcionálására. In 431-es Hivatalos Közlöny) (Letöltve 2000. szeptember 2.)

7.3.1. Minősített (objektív) és szubjektív diszkrimináció

Manapság a diszkrimináció úgymond nem számít szakszónak. Megítélendő, hogy adott bánásmódok milyen mértékben felelnek meg a modernitásban érvényesülő egyenlőség és egyetemes emberi méltányosság eszményének. Számos kategória nagyon változatos kontextusban használja a diszkriminációt és az azzal rokon terminológiát. Nos, ezen használatok esetében különbség tehető aközött, hogy egyestársadalmi szereplők milyen autoritással, illetve milyen megalapozottsággal ítélnek különböző helyzeteket diszkriminatívnak.

Személyeknek, intézményeknek, az általuk kibocsátott üzeneteknek annál nagyobb az AUTORITÁSA, minél nagyobb annak a valószínűsége, hogy a diszkriminációra vonatkozó megítéléseiket *helytállónak* és *normatív erejűnek* fogadják el. A megítélés helytállósága azt jelenti, hogy az érintett célközönség jelentősebb fenntartások nélkül elfogadja az adott viselkedések, gyakorlatok kapcsán megfogalmazott elbírálást (igaznak, helyénvalónak tartják, hogy személyek intézmények diszkriminatívnak ítélnek bizonyos viselkedéseket). A *normatív erő* azt jelenti, hogy a címzettek alávetik magukat az adott személy, intézmény által előírt viselkedésmódosításoknak.

> *Például: civil szervezetek kampányt indíthatnak a romák igazságszolgáltatás előtti diszkriminációja ellen, rámutatva, hogy az igazságszolgáltatás különböző szintjein (rendőrségi kivizsgálás, ügyészségi vádmegfogalmazás, az ügyvédi védelem ellátása, stb.) a romákat hátrányosan különböztetik meg. Ebben az esetben a közvetlen célközönség az igazságszolgáltatás szereplőiből, a kormányzat igazságszolgáltatásért felelős ügyvivőiből, illetve az igazságszolgáltatást szabályozó politikai szereplőkből (pártok, a törvényhozás összessége, stb.) állna. Egy ilyen kezdeményezésnek olyan mértékben van autoritása, amilyen mértékben a szereplők elfogadják a civil szervezetek által feltárt tényállást, vagyis azt, hogy az igazságszolgáltatási folyamaton belül néhány gyakorlat jogosan értékelhető diszkriminatívnak. Illetve úgy módosítják ezeket a gyakorlatokat, hogy az igazságszolgáltatás etnikai alapokon történő megkülönböztetések nélkül, mindenki számára azonos sztenderdek szerint történjen.*

A stabil demokráciák- és működő jogállamok esetében a leglátványosabb autoritása a *törvényes racionalitás* alapján működő igazságszolgáltatásnak és közigazgatásnak van. A különböző egyéni és intézményes társadalmi szereplők nagy része hajlik arra, hogy a bíróságok vagy a törvény által hasonló jogkörrel felruházott, szakmailag kompetensnek tekintett testületek helyzetértékelését helytállóként fogadja el, igaznak tekintse. A bírósági határozatoknak vagy közigazgatási előírásoknak a normatív ereje is jelentős, hisz az igazságszolgáltatási, közigazgatási szféra intézményesült normaérvényesítési eszköztárral rendelkezik: határozataiknak az erőszakot legitimen érvényesítő szervezeteken keresztül (például rendőrség) szereznek érvényt.

A törvényes racionális autoritással rendelkező intézményeken kívül számos közszereplő is megítélheti adott gyakorlatok diszkriminatív vagy nem diszkriminatív jellegét. Ezek autoritása nem törvényesen intézményesült, hanem sokkal inkább szimbolikus jellegű megbecsültségnek, elfogadottságnak örvend. Ennek alapja lehet a szakértelem vagy az egyenlőségelvű társadalomeszmény értékei (vagy mindkettő) iránti elkötelezettség elismerése. A normatív ereje sokkal inkább morális, mint legális, abban az értelemben, hogy ezen közszereplő a legitim erőszak használatának a mandátumával nem rendelkezik ugyan, de különböző társadalmi szereplők számára (beleértve az igazságszolgáltatást és a közigazgatást is) mérvadó lehet a értékelésük. A legkevésbé találhatnak egyértelmű elfogadásra az egyének elmarasztaló értékelései, amelyek során frusztrációikat, sikertelenegeiket, kellemetlen tapasztalataikat mások diszkriminatívnak megítélt viselkedésének tulajdonítják.

A MEGALAPOZOTTSÁG esetében a potenciálisan diszkriminatívnak tekinthető cselekedet kapcsán megfogalmazódó döntés meghozatalának a módjáról, annak a kritériumairól és a döntéshozatal procedúrájáról van szó. A *megalapozottság kritériumai* azt jelölik, hogy adott elbírálások milyen mértékben támaszkodnak előzetesen rögzített, viszonylag pontosan meghatározott, koherens (egymásnak nem ellentmondó) ismérvekre és operacionalizált (az életszerű helyzetekben problémamentesen beazonosítható) meghatározásokra. Ugyanis egyáltalán nem mindegy, hogy valaki előzetesen rögzített, operacionálisan meghatározott szempontrendszer alapján minősít diszkriminatívnak egy megnyilvánulást, vagy az érdekei és a személyes értékrendje, vagy éppenséggel egy adott helyzet kapcsán kialakuló benyomásai, ezek hatására megnyilvánuló érzelmek alapján. Hasonló fontosságú az elbírálás *procedúrája* is, azaz, hogy az elbírálás folyamatában milyen mértékben követtek egy módszeres eljárást, amelynek során az adott tényállás minél több vonzata és több releváns kritériumrendszer mérlegelésre kerülhetett.

A legális használat esetében a diszkrimináció elbírálása, ennek szabálysértésként esetleg bűntényként történő szankcionálása a tételes (törvényesen megfogalmazott, rögzített) jog és előre meghatározott procedúrák alapján történik. Ez a regiszter azonban kizárólag az írott jogra korlátozódik, ám elvi szinten, a természetjogi megközelítés alapján az ember természetes és elidegeníthetetlen jogaira vonatkozó normákat még abban az esetben is egyetemesen érvényesnek tekintik, ha azok nincsenek tételes jogként megfogalmazva. Ebben a kontextusban a politikai szereplők, civil szervezetek, militáns értelmiségi csoportosulások számára – amelyek a társadalmi igazságosság, a teljes és átfogó esélyegyenlőség előmozdításáért, megerősítésért lépnek fel –hivatkozhatnak az adott ország belső törvénykezésében nem szereplő nemzetközi egyezményekre, a mindenkinek kijáró egyenlő és méltányos bánásmód (akár filozofikus, spekulatív jellegű) általános elveire. Megtörténhet az is, hogy egyes helyzetek diszkriminatívként történő értékelése nem kapcsolódik előzetesen rögzített szempontrendszerhez, hanem az egyéni partikuláris érdekek és érzelmek által meghatározott, minősítő jellegű oktu-

lajdonításként működik. Ilyen például a „*Nem kaptam meg az állást, mert az egyedüli magyar voltam a román jelöltek között és a bizottságban is csak románok voltak. Egyértelmű, hogy diszkriminálták*" jellegű helyzetértékelés. Az ilyen oktulajdonítások nem minden esetben hamisak, de megtörténhet, hogy az egyének esetleges benyomásaira, érzékenységére, óhatatlanul részleges helyzetismeretére alapoznak (megtörténhet, hogy nem az egyetlen magyar nemzetiségű jelölt volt, az is megtörténhet, hogy a bizottság egyes tagjai is magyarok voltak).

> *A* KISEBBSÉGI NEURÓZIS *fogalma az egyének előzetesen átélt, a hátrányos megkülönböztetések hatására kialakuló túlérzékenységére vonatkozik. A kisebbségi kategóriákhoz tartozó személyek azon személyiségi beállítódását jelöli, amelyek révén az egyének diszkriminációáldozataként állítják be magukat, annak ellenére, hogy külső, előzetesen rögzített és konszenzusnak örvendő ismérvek alapján ez nem bizonyítható (Major és O'Brien 2005:400).*

A minősítés megalapozottsága és autoritása ve a diszkrimináció azon tipológiájának a legfontosabb ismér, amely megkülönbözteti a minősített (egyes forrásokban objektív) diszkriminációt a szubjektív diszkriminációtól. A MINŐSÍTETT DISZKRIMINÁCIÓ tehát az a szituáció, amikor társadalmilag formálisan is elismert autoritású egyének, intézmények valamilyen érvényben levő kritériumrendszerre hivatkozva, előzetesen rögzített eljárások alapján adott egyéni cselekvést, viszonyulást vagy intézményes gyakorlatot hátrányosan megkülönböztetőnek, tehát diszkriminatívnak ítélnek meg. A SZUBJEKTÍV DISZKRIMINÁCIÓ pedig egy viszonyulás, kezelésmód diszkriminatív megítélése olyan szereplők által, akik nem rendelkeznek sem legális, sem szimbolikus autoritással, és feltehető, hogy a helyzetmegítélésük olyan gondolatmenet alapján történt, amely nem támaszkodik előzetesen meghatározott szempontrendszerekre, a megítélés menete pedig nem kidolgozott és átlátható metodológia szerint történik.

Ki kell emelnünk, hogy a minősített (vagy objektív) és a szubjektív diszkrimináció közötti különbségtétel esetében az autoritási ismérv a meghatározó. A szubjektív diszkrimináció ugyanis nem föltétlenül a megalapozatlanság teljes hiányát jelenti, hisz a megfelelő legális vagy szimbolikus autoritással nem rendelkező egyének is ismerhetik a diszkriminációra vonatkozó jogszabályok tartalmát, a racionális-legális jellegű ítéletalkotási logikát, és képesek lehetnek eltekinteni adott helyzet kapcsán kialakuló affektív megalapozottságú viszonyulásaiktól. Ugyanígy nem zárható ki, hogy azok, akik minősített (objektív) ítéletet nyilváníthatnak bizonyos megkülönböztetések diszkriminatív vagy elfogadható jellegéről, előítéleteik vagy érdekeik által meghatározottan cselekedtek. Tehát egyáltalán nem kizárt, hogy a szubjektív diszkrimináció megfelelhet a minősített diszkrimináció esetében formálisan érvényesülő megítélési kritériumoknak és a procedúrára vonatkozó elvárásoknak, de hiányzik mögüle az az intézményesült autoritás, amely a minősített ítéletalkotásra jellemző.

7.3.2. A tudatos és a nem szándékos diszkrimináció

Amint már az előítéletről szóló fejezetnél is rámutattunk, elterjedt a meggyőződés, miszerint az előítéletesség a diszkriminatív cselekedetek közvetlen oka. Ennek a modellnek megfelelően a diszkrimináció nem más, mint affektív motiváció által meghatározott (többnyire szándékos és tudatos) cselekvés (Marger 1991:86). De a Merton-féle tipológiából is következik, hogy az előítéletesség és a diszkriminatív jellegű megnyilvánulások között nincs minden esetben közvetlen (oksági jellegű, tudatos szándékként értelmezhető) kapcsolat, ezt Simpson és Yinger (1958:21) (egyik első kisebbségszociológiai szintézisében) is hangsúlyozta:

a) Létezhet előítéletesség diszkriminatív jellegű megnyilvánulások nélkül.
b) Létezhet diszkrimináció előítéletesség nélkül.
c) A diszkrimináció lehet az előítéletesség egyik oka.
d) Az előítéletesség lehet a diszkrimináció okai között.
e) Valószínű, hogy a leggyakoribb a kölcsönös megerősítés.

Diszkrimináció tehát létezhet előítéletesség nélkül, vagyis egyéneket megkülönböztethetünk hátrányosan, de nem azért, mert érzelmileg beágyazódott késztetést érzünk erre, hanem azért, mert érdekeink kívánják ezt, vagy azért, mert spontán módon (azaz nem tudatosan felvállalva) konformálódunk bizonyos cselekvési viszonyulási modellekhez, amelyek mások által diszkriminatívnak minősíthetők (Feagin és Eckberg 1980:10). Pontosan az utóbbi helyzetek azok, amelyek kapcsán felvethető a tudatos és a nem szándékos diszkrimináció közötti különbség.

A TUDATOS DISZKRIMINÁCIÓ során az egyének ismerik azokat a normákat (általános elveket), amelyek viszonylatában cselekedetük normaszegésnek, nem kívánatos hátrányos megkülönböztetésnek minősülnek, ám cselekedeteiket nem ezen normák mentén szervezik meg. Tehát az egyének cselekvésük nem megengedett/illicit jellegének a tudatában értékeiknek vagy érdekeiknek megfelelően nyilvánulnak meg diszkriminatíven. Amennyiben értékeik határozzák meg a diszkriminatív megnyilvánulásaikat (*ideologikus diszkrimináció*), az egyes személyek nem fogadják el, vagy adott csoportok vonatkozásában nem tartják érvényesnek az egalitariánus elveket. Ami az *érdekalapú diszkriminációt* illeti, az a költség-haszon típusú racionális mérlegelés alapján történő hátrányos kezelés. Ebben az esetben egyszerűen arról van szó, hogy mások diszkriminatív kezelése bizonyos mértékben növelheti a diszkriminatívan cselekvő egyén hasznát; így a diszkriminatív viselkedés szankcionálásának alacsony valószínűsége vagy mértéke esetében az egyének diszkriminatívan viselkedhetnek.

> *Például azonos munkáért alacsonyabb béreket fizetnek bizonyos kategóriáknak, nem legalizálják a munkaviszonyt a bevándorló munkásokkal (ami a munkavállaló által fizetendő adóterhek megspórlását jelenti), stb.. Mindezt azért engedhetik*

meg a különböző kisebbségi kategóriákkal szemben, mert ezek érdekérvényesítési lehetőségei, munkaerő-piaci érvényesülési lehetőségei a többségi kategóriákénál korlátozottabbak.

A NEM SZÁNDÉKOS diszkrimináció azokra a helyzetekre vonatkozik, amikor az egyének pusztán a konformitól motiváltan diszkriminatív modelleket reprodukálnak, anélkül, hogy a hátrányos megkülönböztetést valamiféle normarendszeren belül értelmeznék.

		Viszonyulás az egalitariánus normákhoz
Tudatos diszkrimináció	ideologikus diszkrimináció	Visszautasítja, vagy az adott kisebbségi csoportra nézve nem tartja érvényesnek.
	érdekalapú diszkrimináció	A normák érvényesülését alárendeli a költség-haszon alapú mérlegelésnek.
Nem szándékos diszkrimináció		Adott magatartásmintákat nem az egalitariánus normarendszer viszonylatában értelmez.

A megkülönböztetés nem is annyira jogi, mint inkább szociológiai szempontból releváns, ugyanis a tudatos (ezen belül ideologikus és érdekalapú) és a nem szándékos diszkrimináció közötti különbségtétel olyan kérdésekre irányítja a figyelmet, mint a NORMATUDATOSSÁG és az egalitariánus normarendszer elfogadottsága. A normatudatosság mindenekelőtt arra vonatkozik, hogy a társadalom különböző rétegei milyen mértékben vannak annak tudatában, hogy bizonyos társadalmi gyakorlatok, magatartásminták diszkriminatívnak minősülnek. Ugyanakkor egy bizonyos szintű tudatosság megléte még nem jár együtt kötelezően a feltétlen elfogadottsággal. Lehetséges ugyan, hogy a társadalom egy számottevő rétege számára az egalitariánus normarendszer interiorizált erkölcsi elvként működik, de ez nem zárja ki azt, hogy számos réteg számára ez a fajta normarendszer csak külső kényszerként jelenik meg, és ha az érdekeik úgy kívánják (illetve, ha erre a szankciók hiányában lehetőség nyílik) akkor, diszkriminatívan nyilvánulnak meg. Lehet, hogy bizonyos csoportok ellenideológiával reagálnak, és az egalitariánus ideológia ellenében a differenciált bánásmódra feljogosító eszmerendszer irányába kötelezik el magukat.

7.3.3. Elszigetelt, illetve intézményesült (strukturális) diszkrimináció

A konformitás által motivált diszkrimináció az interetnikus interakció szűkebb, szervezeti, és általánosabb jellegű, társadalmi kontextusának a fontosságára, vagy a diszkriminatív viselkedési modellek intézményesültségének a mértékére hívja fel a figyelmet. Egy viszonyrendszeren belül a diszkrimináció annyiban tekinthető INTÉZMÉNYESÜLTNEK, amennyiben a magatartásminták dominánsan diszkriminatív jellegűek. Más szavakkal, az esetek többségében egy kisebbségi és egy többségi kategóriához tartozó személy közötti interakciók egy hasonló (hátrányos megkülönböztetéssel járó) modell szerint zajlanak le. Például a munkaerőpiacra jellemző intézményesült nemi diszkrimináció azt jelenti, hogy a nők szisztematikusan alacsonyabb bérben részesülnek. A munkáltatók eleve alacsonyabb béreket kínálnak fel női alkalmazottaik számára, vagyis a béralku, amennyiben női munkavállalóról van szó, dominánsan a nők iránti hátrányos, megkülönböztető viszonyulás jegyében zajlik le.

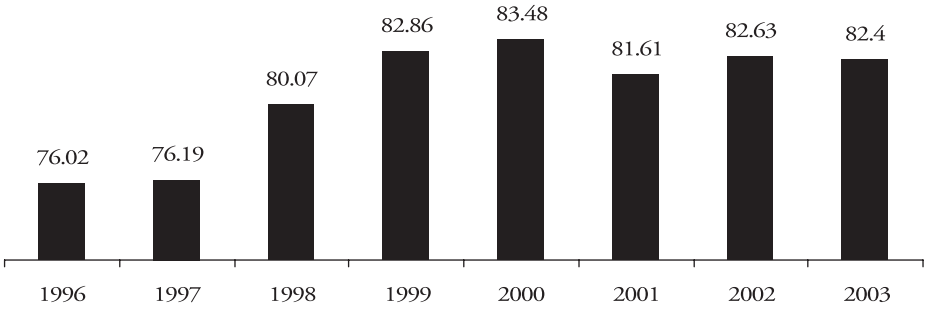

A nők átlagfizetésének a férfiak átlagfizetéséhez viszonyított részaránya(%). Az adott év októberének az átlagjövedelme. Forrás: a szerző számítása, az adatok forrása UNDP 2005:123.

Az intézményesültség kapcsán nem az a fontos, hogy milyen gyakran zajlik le a diszkriminatívnak minősíthető interakció, hanem az, hogy viszonylag hasonló helyzetben mennyire valószínű, hogy ama interakciók a diszkriminatívnak minősíthető modell szerint alakulnak. Például a börtönökben előfordulhat, hogy a többségi börtönőrök kiemelten bántalmazzák,mmegalázóan kezelik a roma származású foglyokat. A kérdés nem annyira az, hogy hány ilyen esetet regisztráltak (bár vitathatatlan, hogy az abszolút gyakoriság önmagában is fontos mutató), hanem az, hogy amennyiben az interakciós helyzet hasonló (többségi börtönőr – roma bebörtönzött közötti kapcsolat), akkor milyen valószínűséggel alakul úgy, hogy az diszkriminatívnak minősíthető. Az intézményesültség másik fontos vonzata a magatartásmodellek diszkriminatív jellegének a tudatosítása. Az intézményesült diszkrimináció esetében ugyanis a különböző résztvevő aktorok (beleértve a differenciált bánásmód áldozatait) számára a magatartásminták

magától értetődőnek, természetesnek és alternatíva nélkülinek tűnnek. Tehát az intézményesült diszkrimináció esetében a diszkriminálók zöme számára az adott hátrányos megkülönböztetésen alapuló modell nem tudatos opció kérdése, vagyis nem azért viselkednek úgy, mert ez egybecseng az előítéletességükkel, érdekeikkel, hanem azért, mert az a modell felel meg a leginkább a természetes beállítódásuknak. Más szavakkal, számukra úgy tűnik, hogy amit tesznek, ahogyan viselkednek, az természetes, hisz a környezetükben mindenki mindig úgy jár el (gondolja a cselekvő). Az intézményesült diszkriminációt jelentő cselekvési modellek egy természetesnek, eleve adottnak tekintett, minden közvetlen résztvevő által elfogadott társadalmi rend részeként jelennek meg, amely kapcsán nincsen reflexivitás (a cselekvők nem gondolkodnak cselekedeteik helyes vagy helytelen mivoltáról, esetleges alternatív viszonyulási módokról).

> *Ilyen például a házasságon belüli férj-feleség közötti viszonyban a háztartáson belüli munkamegosztás. Annak ellenére, hogy általában a nőkre sokkal több feladat hárul, mint a férfiakra, az aszimmetrikus elosztás mindenki számára elfogadhatónak, természetesen adottnak tűnik. És amennyiben a feministák azt állítják, hogy ez privát szférán belüli nemek közötti diszkriminációnak minősül, kis valószínűséggel eredményezi a háztartási teendők újraelosztását, legfennebb megütközést kelt.*

Az intézményesült diszkrimináció jellegzetességét még inkább megértjük, ha elkülönítjük az epizodikus, elszigetelt, illetve a csoportos (közösségi) szintű diszkriminációt.

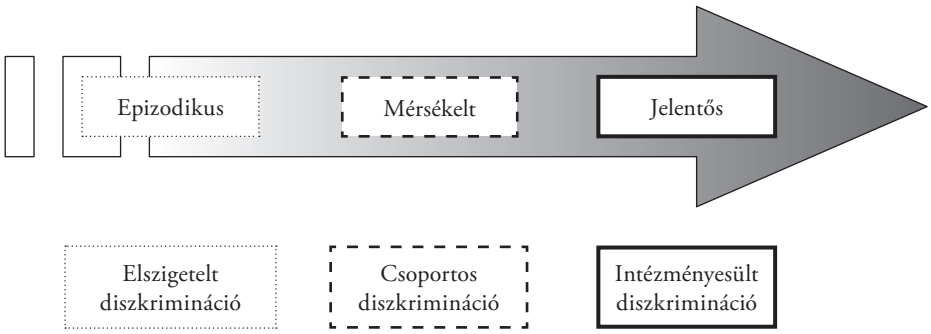

A diszkriminációs gyakorlatok elterjedtsége.
Forrás: saját szerkesztés.

Elszigetelt vagy epizodikus diszkriminációról beszélünk, amikor formailag hasonló interakciós helyzetek esetében esetleges a diszkrimináció előfordulása. Például epizodikus a diszkrimináció, ha egy börtönön belül alkalomszerűen, vagy egy bizonyos pszichológiai jellemzővel rendelkező börtönőr esetében fordul elő, hogy testileg fenyíti a roma származású bebörtönzötteket.

A csoportos diszkrimináció nem általános, de egy intézményes kontextusban elterjedt, általánosan jellemző. Az előbbi példát folytatva, egy börtönben a börtönőrök között általánosan elterjedt a roma származású foglyok fizikai bántalmazása, olyannyira, hogy azok is, akik, amúgy nem vagy méréskelten előítéletesek, konformálódnak a diszkriminatív megnyilvánulásokhoz.

Folytatva a fenti példát: az intézményesült diszkrimináció azt jelenti, hogy országos szinten a büntetés-végrehajtó intézményeken belül a roma származású foglyokat gyakrabban büntetik, kisebb mértékben részesülnek a börtönélet szigorát valamelyest enyhítő előnyökben (látogatók fogadása, alkalmi hazalátogatások, stb.). Tehát a romák kapcsán olyan viszonyulási modellek általánosultak, amelyek következtében a roma származású foglyokat szisztematikusan hátrányosan kezelik.

7.3.4. Direkt és indirekt diszkrimináció

A diszkriminációra vonatkozó szakirodalom hangsúlyozza, hogy a diszkrimináció nem redukálható annak direkt, személyek között lezajló formáira, a HÁTRÁNYOS BÁNÁSMÓDRA/KEZELÉSRE (direkt vagy közvetlen diszkrimináció), hanem figyelembe kell venni a személytelen döntések következtében bekövetkező HÁTRÁNYOS KIHATÁSOKAT (indirekt vagy közvetett diszkriminációt) is (Blank, Dabady és Citro 2004). Ez a megközelítés a különböző többségi döntéseknek az etnikumonként (és más kisebbségi kategóriánként) eltérő differenciált hatásaira hívja fel a figyelmet. Vagyis arra, hogy különböző, főleg politikai döntéseknek – bmbmb amelyek bár nem irányulnak közvetlenül egy adott kisebbségre – a kihatása adott kisebbség irányába hátrányos lehet.

A direkt diszkrimináció esetében (diszkriminatívnek minősíthető) döntések, cselekvések egyértelműen kapcsolatba hozhatóak kisebbségi személyekkel vagy csoportokkal. Például direkt diszkriminációnak számít, ha egy taxis visszautasít egy rendelést, mert a megrendelő személy a roma etnikumhoz tartozik, vagy ha az étteremben a többségi pincérek nem szolgálnak ki egy asztaltársaságot, mert az asztalnál magyarul beszélnek. Ugyanígy direkt diszkriminációról beszélünk, ha egy nőt azért nem alkalmaznak, mert az állásinterjú során elmondta, hogy az elkövetkező öt évben gyermeket szeretne vállalni. Mindezen estekben az egyének hátrányos kezelése közvetlenül az etnikai hovatartozásukra, anyanyelvükre vagy családi helyzetükre való tekintettel történt.

Létezik viszont számos olyan megnyilvánulás is, amely esetében nincs közvetlen kapcsolat a kisebbségi kategóriák és a meghozott döntés, megnyilvánulás között. Például (differenciált következményeit tekintve) romák elleni indirekt diszkriminációnak minősülhet, amennyiben a döntéshozók egy szociális támogatást (például az állami alapokból fizetett szülési szabadságra való jogosultságot) az anyák előzetes és formális munkaviszonyához kapcsolnak. Tegyük fel, hogy a segély ilyen jellegű kondicionálásának az a kinyilvánított célja, hogy a fiatal nőket formális, jogszerű munkaviszony

kialakítására motiválja. Mint ilyen, egyértelmű, hogy nem a romák ellen irányul, hisz alapvetően egy elvben a többség által támogatott cél megvalósítását, a munkavállalói viszonyok legalizálását ösztönzi. Ám ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy hatásaiban hátrányosan érintheti a romákat, ugyanis más etnikumokkal összehasonlítva a roma családokra inkább jellemző a nemek közötti munkamegosztás, amely a nőknek a háztartáson belül szán aktív gazdasági szerepet, tehát eleve kisebb a valószínűsége annak, hogy a roma nők belépjenek a munkaerőpiacra. Amennyiben ez mégis megtörténik, akkor is kevesebb eséllyel lépnek be olyan munkaerő-piaci pozíciókba, amelyekre általában a munkaviszony formalizálása (legális, munkakönyves szerződtetés) volna a jellemző. A roma nők családi feladatkörüknek, alacsony képzettségüknek, és (egyáltalán nem utolsósorban) a domináns társadalmi közeg előítéleteinek köszönhetően inkább olyan marginális munkaerő-piaci pozíciókra pályázhatnak, amelyek esetében a formális alkalmazás valószínűsége nagyon alacsony (esetleg napszámosként alkalmazzák őket a mezőgazdaságban). Összehasonlítva a más etnikai kategóriákhoz tartozó nőkkel, jóval kisebb esélyük van arra, hogy jogszerű, folyamatos alkalmazottként lépjenek be a munkaerőpiacra, így statisztikailag kimutathatóan kevesebb eséllyel részesülhetnek olyan támogatásban, amelynek előfeltétele az ilyen viszony megléte. Vagyis – jóllehet formailag korrekt ismérv alapján történik a segélyezés – nagyobb valószínűséggel zárja ki, az amúgy szociálisan rászoruló roma nőket a támogatottak köréből.

7.4. Felvállalni a huzamos diszkrimináció következményeit: pozitív diszkrimináció

A hátrányos megkülönböztetések hatása időben kumulálódik és az így felhalmozott hatás önmagában a különböző kisebbségi kategóriák hátrányos társadalmi helyzetét eredményezheti. Például lehet, hogy a diszkriminációellenes törvénykezés hatására egy etnikai kisebbség tagjai már nincsenek kitéve hátrányos megkülönböztetésnek az oktatásban (vagy legalábbis megszűntek az intézményesült diszkrimináció különböző formái), de ennek ellenére a diplomás népességen belüli arányuk folyamatosan alacsony marad. Ennek oka abban kereshető, hogy a múltban hátrányosan kezelt népesség tagjai eleve kisebb eséllyel szerezhettek egyetemi diplomát, tehát az össznépességen belüli arányukhoz viszonyítva kisebb arányban pályázhatnak felsőfokú végzettséget igénylő munkaerő-piaci pozíciókra. Az ilyen jellegű aszimmetriák időben újratermelődnek, ugyanis a társadalmi mobilitás egyik alapvető szabályszerűsége az osztályhelyzet intergenerációs (generációk közötti) reprodukciója. Egyszerűbben fogalmazva: sokkal nagyobb valószínűséggel szereznek egyetemi diplomát a diplomás szülők gyerekei, mint a középfokú vagy ennél alacsonyabb iskolázottsággal rendelkező szülők gyerekei. A diszkrimináció kumulálódó hatásait nehéz megszűntetni, mert azután is hat, miután

a hátrányos bánásmód megszűnt, mivel marginalitást eredményezett, amely időben újratermelődik (egy kisebbség nagyobb valószínűséggel és népességen belül arányához viszonyítottan nagyobb arányban foglal el marginális társadalmi pozíciókat). Vagyis bizonyos kisebbségek nem azért foglalnak el marginális társadalmi pozíciókat, mert jelenleg diszkriminálják, hanem azért, mert a múltban diszkriminálták őket. Ezt a mechanizmust ismerték fel és próbálták kezelni a hatvanas évektől kezdődően mindenekelőtt az Egyesült Államokban. Az ennek a kezelésére kidolgozott közpolitikai kezdeményezéseket nevezték el POZITÍV DISZKRIMINÁCIÓNAK, de ezen közpolitikai gondolkodásnak és cselekvési logikának számos más megnevezése is ismeretes, mint például a megerősítő cselekvés (*affirmative action*), preferenciális bánásmód, kompenzáló diszkrimináció vagy fordított a rasszizmus (Kardos 1996:9). Ennek jegyében a pozitív diszkrimináció úgy határozható meg, mint „kormányzati és civil kezdeményezések összessége, amelyek meghatározott kisebbségi csoportokat (vagy olyan kategóriákat amelyekről azt gondolják, hogy hátrányos helyzetben vannak) kedvezményes kezelésben részesítenek, amelyeket legtöbbször azért foganatosítanak, hogy ezeket a kategóriákat a múltban vagy a jelenben elszenvedett diszkriminációjukért kárpótolják" (Swain 1996 :1).

7.5. Diszkrimináció, diszkriminációellenes törvények és intézmények Romániában

Bizonyos cselekvések nem önmagukban, hanem az érvényben levő normák jegyében minősíthetőek diszkriminatívnak. Románia törvénykezése alapvető normatív rendszernek tekinthető, amely meghatározó abból a szempontból, hogy mely cselekvések nyilváníthatóak diszkriminatívnak, milyen színtereken és milyen kategóriák viszonylatában tiltott a hátrányos megkülönböztetés. Mindenekelőtt kiemelkedő Románia Alkotmánya, amely több cikkelyben is kihangsúlyozza az állampolgárok egyenlő és diszkriminációmentes kezelésének az elvét, explicit módon megfogalmazza a diszkriminatív jellegű bánásmód tilalmát. Ugyanakkor Románia számos olyan nemzetközi egyezményt, szerződést is aláírt, amelynek rendelkezései tiltják a diszkriminációt, illetve a diszkriminációellenes küzdelemben számos különböző belső törvénykezési és intézményes minimumot írnak elő és kérnek számon.

> *Ebből a szempontból kiemelendő az Európa Tanács által kezdeményezett Emberi Jogok Európai Egyezménye keretén belül létrejött Fajgyűlölet és Intolerancia Elleni Európai Bizottság (ECRI – European Commision against Racism and Intolerance), amely időszakos jelentésekben értékeli azt, hogy a különböző országok milyen problémákkal szembesülnek, illetve milyen eredményeket értek el az emberi jogok érvényesítése terén, beleértve a diszkriminációellenes küzdelmet is.*

A romániai diszkrimináció-ellenes küzdelmet illetően kiemelkedő szerepe van a diszkrimináció minden formája ellen fellépő, azt tiltó és szankcionáló törvénynek[4] (Legea pentru aprobarea Ordonantei guvernului nr.137/2000 privind prevenirea si sanctionarea tuturor formelor de discriminare, nr.48/2002). Ezen törvény alapján működik a 2002-ben létrehozott Diszkriminációellenes Tanács (CNCD 2006; Jura 2004; Macoveanu és Asztalos 2005). Ennek a testületnek a feladata eldönteni, hogy adott helyzetek a diszkriminációt tiltó törvénykezés paragrafusaiba ütköznek-e, vagy sem, és amennyiben bizonyos viszonyulásokat, intézményes gyakorlatokat diszkriminatívnak találnak, ezeket pénzbüntetéssel szankcionálják. Fontos kiemelni, hogy ez az intézmény változatos társadalmi színterek társadalmi viszonyai kapcsán folytat kivizsgálásokat. Minősíti a cselekvések, megnyilvánulások és gyakorlatok diszkriminatív jellegét, attól függetlenül, hogy azok az állami vagy a magán intézményes szférában zajlanak le. Megvizsgáltak olyan munkaviszonyok kapcsán felmerülő problémákat, amelyek az állami, a magán vagy a civil szektorban merültek fel. Megvizsgáltak és minősítettek olyan hátrányos megkülönböztetésnek vélt eseteket, amelyek a különböző testületek (kereskedelmi társaságok vagy önkormányzatok) nyújtotta publikus szolgáltatásokban merültek fel (például taxis társaságok esetében megfogalmazott vádak, miszerint azért nem vettek fel utasokat, mert azok romák voltak). A Diszkriminációellenes Tanács a Diszkriminációellenes törvény paragrafusaiból kiindulva minősít (diszkriminatívnak vagy sem) cselekedeteket, gyakorlatokat. Hatásköre kiterjed gyakorlatilag minden olyan területre, ahol a modern társadalmakban a diszkriminációt beazonosíthatják. Autoritásának pénzügyi szankciókkal szerez érvényt, vagyis amennyiben egy megnyilvánulást, gyakorlatot diszkriminatívnak minősít, az elkövető személyt, vagy testületet pénzbírsággal sújthatja (ennek az összege 200–4000 erős román lej között mozoghat). Sokkal inkább arra a logikára alapoz, amit Durkheim nyomán represszív jognak nevezünk, vagyis a cél a normaszegés szankciója és (a szankció elrettentő erejére alapozva) a további normatörés megelőzése.

A diszkrimináció elleni küzdelem másik fontos intézménye az 1997-ben alapított a Nép Ügyvédje (románul Avocatul Poporului, magyarul közismertebben ombudsman) intézmény, amely mind hatáskörében, mind pedig autoritásában eltér a Diszkriminációellenes Tanácstól. A hatáskörét illetően kiemelendő, hogy az ombudsman az állami intézmények és az állampolgárok közötti problematikus viszonyok kezelésében játszik szerepet, fő célkitűzése az állampolgárok jogainak a védelme és azok érvényesítése az állami hatóságok különböző intézményeivel fenntartott viszonyok esetében. Az ombudsman nem minősít explicit módon diszkriminatívnak megnyilvánulásokat, helyzeteket, gyakorlatokat, hanem olyan javaslatokat fogalmaz meg, amelyek a méltánytalan, jogsértő (esetleg diszkriminatív jellegű) helyzetek feloldását, kompenzáló kezelését indítványozzák. Ebből következik, hogy az ombudsman nem szankcionál, formálisan

4 Legea pentru aprobarea Ordonantei guvernului nr.137/2000 privind prevenirea si sanctionarea tuturor formelor de discriminare, nr.48/2002.

nem bünteti az elkövetett normatöréseket, hanem sokkal inkább intézményes autoritására alapozva próbál korrigálni sérelmezett helyzeteket. Ismét felidézve a durkheimi jogtipológiát, az ombudsman jogalkalmazása sokkal inkább a restitutív logikát követi, vagyis a fennálló jogsérelem megszüntetését, és egy olyan állapot visszaállítását célozza meg, amely megfelel az egyenlő és a méltányos kezelés elveinek.

Jellemzők	Intézmény	
	Diszkriminációellenes Tanács	*Nép Ügyvédje*
Színterek	Átfogó, a diszkrimináció minden lehetséges színterére kiterjedt	A törvény szerint az állami közintézmények és az állampolgárok közötti viszonyra korlátozott
Minősítés	A törvényre alapozva bizonyos megnyilvánulásokat, helyzeteket, gyakorlatokat egyértelműen diszkriminatívnak minősít.	Indirekt módon minősít azáltal, hogy ajánlásokat tesz.
A szankció formája	Pénzbírság	A jogsérelem kiküszöbölése irányába mutató ajánlások.
A szankció logikája (durkheimi tipológia)	Represszív jog	Restitutív jog

Forrás: saját szerkesztés.

Ami a diszkrimináció kapcsán létező NORMATUDATOSSÁGOT illeti (a társadalom különböző rétegei milyen mértékben vannak a tudatában, hogy adott társadalmi gyakorlatok, magatartásminták diszkriminatívnek minősülnek), ez az arány Romániában viszonylag alacsony. Egy 2004-es felmérés során arra kérték az alanyokat, hogy egy skálán értékeljék: mennyit tudnak arról, hogy mi a diszkrimináció. A népesség 55 százaléka úgy értékelte, hogy semmit vagy nagyon keveset tud a különböző jogokról és az ezen jogok be nem tartása kapcsán felmerülő diszkriminációról (Metro Media 2004:77). Az alacsony normatudatosságra enged következtetni egy összehasonlító EU-

s felmérés is, amely szerint a 25 EU-s tagállamban átlagban a népesség 32 százaléka állította, hogy ismeri, hogy milyen jogai vannak abban az esetben, ha diszkriminációnak vagy valamilyen zaklatásnak van kitéve, Romániában ez az arány 26 százalék volt (European Commission 2007:34).

A Metro Media felmérése során a diszkrimináció leggyakoribb megnyilvánulási helyének a munkahelyet, az egészségügyi szolgáltatóhelyeket (kórházak, orvosi rendelők) és más nyilvános helyeket (éttermek, strandok stb.), a diszkriminációnak leginkább kitett kategóriákként pedig a szegényeket, az állapotos nőket, a romákat és a fogyatékkal élőket jelölték meg (Metro Media 2004). A diszkriminációnak leginkább kitett kategóriákat illetően érdekes megemlíteni Románia népességének az európai átlaghoz viszonyított sajátosságát: Romániában sokkal kisebb mértékben tekintik az etnikai kisebbségi helyzetet a hátrányos helyzet forrásának, míg az EU átlagában a népesség 64 százaléka véli úgy, hogy az etnikai hovatartozás hátrányt, vagyis a diszkriminációval való szembesülés nagyobb esélyét jelenti. Ennek az aránya Romániában csak 39 százalék, vagyis az európai átlagnál lényegesen kisebb azok aránya, akik úgy vélik, hogy Romániában az etnikai hovatartozás nem feltételez hátrányt (European Commission 2007:37).

Ami a szubjektív diszkrimináció mértékét illeti, a népesség 29 százaléka számolt be olyan (a személyét vagy közvetlen családtagját érintő) kellemetlen tapasztalatról, amelyet diszkriminatívnek ítéltek meg (Metro Media 2004:55). A leggyakrabban említett helyzet a nőket érintő hátrányos munkahelyi bánásmód volt.

Kulcsfogalmak

- minősítés autoritása
- Avocatul Poporului
- differenciált hatás és diszkrimináció
- diszkrimináció színterei
- Diszkriminációellenes Tanács
- egalitariánus társadalomszemlélet
- érdekalapú diszkrimináció
- hátrányos kezelés (direkt diszkrimináció)
- hátrányos kihatás (indirekt diszkrimináció)
- ideologikus diszkrimináció
- kiemelten oltalmazott kategóriák
- kulturális jogok
- Marshall állampolgári jogok
- Marshall, T. H.
- minősített diszkrimináció
- nem szándékos diszkrimináció
- normatudatosság
- polgári szabadságjogok
- politikai jogok
- represszív és restitutív jog
- szociális jogok
- szubjektív diszkrimináció
- természeti jog
- tételes jog
- tudatos diszkrimináció

7.6. Kérdések, feladatok

1. Mit jelent az, hogy nem önmagukban a cselekedetek diszkriminatívak, hanem bizonyos normarendszerek jegyében minősíthetőek annak? Kommentáljuk ennek jegyében a muzulmán nők helyzetét?[5]
2. Készítsünk egy interjút, amelyben rákérdezünk arra, hogy az interjúalanyt mikor és milyen kontextusban diszkriminálták. Olvassuk el a romániai Diszkriminációellenes Tanácsnak azt a határozatát, amelyben egy muzulmán asszony esetét tárgyalják, akit, mivel a vallásának megfelelő strandöltözékben akart fürdeni, kitessékeltek a strandról (Macoveanu és Asztalos 2005:29–36)[6]! A minősített és a szubjektív diszkrimináció közötti különbségekre gondolva hasonlítsuk össze azt

5 A dokummentálódást kezdhetjük a világhálón, A nő és házasság az iszlámban cím alatt több hasznos linket kínál a http://iszlam.lap.hu/ .

6 Elérhető www.cncd.org.ro/documente/CNCD_Culegere_de_Jurisprudenta_a_Colegiului_Director_2005.pdf címen!

a módot, ahogyan az elkészített interjúban az alany elmeséli az élményeit, illetve ahogyan a Diszkriminációellenes Tanács kielemzi és diszkriminációnak minősíti az esetet.

3. Olvassuk el a *Fajgyűlölet és Intolerancia elleni Európai Bizottság* Romániára vonatkozó országjelentéseit[7]. Összehasonlítva az első és a legutolsó országjelentéseket, a diszkrimináció-ellenes küzdelem terén mely problémák tekinthetőek megoldatlannak Romániában?
4. Keressük ki Románia Alkotmányából azokat a paragrafusokat, bekezdéseket, amelyek az állampolgárok egyenlőségelvű kezelésére és a diszkrimináció tilalmára vonatkoznak.
5. Nézzük át a román ombudsman éves tevékenységi beszámolóját[8], keressünk olyan helyzetjelentést, amely egyértelműen diszkriminatívnak minősíthető. Indokoljuk a döntést a diszkriminációellenes törvény[9] paragrafusaira alapozva.

7 Lásd a http://www.coe.int/T/e/human%5Frights/ecri/4%2DPublications/ linket.
8 Lásd az intézmény honlapját: http://avp.ro
9 48/2000- es törvény.

8.

Kisebbség – többség

Gyakori, hogy komplex, többetnikumú társadalmakon belül a különböző csoportok közötti viszony aszimmetrikus. Az aszimmetria mindenekelőtt a csoportok közötti differenciált hatalmi viszonyokat (a befolyás jelentősen eltérő esélyeit) jelenti, de az egyenlőtlenségek megnyilvánulnak az anyagi javak, illetve a társadalmi megbecsültség eloszlásában is. Röviden ebben áll a többségi-kisebbségi viszonyrendszer tartalma.

8.1. A kisebbség demográfiai és szociológiai meghatározása

A mindennapi nyelvhasználatban a többség-kisebbség fogalompárossal mindenekelőtt DEMOGRÁFIAI ARÁNYVISZONYOKAT jelölnek (egyik csoport nagyobb a másiknál), a szociológiai megközelítés a csoportok közötti HATALMI VISZONYOKAT tartja meghatározónak. Azaz szociológiai szempontból a kisebbség-többségi viszonyrendszer egy társadalom hatalmi struktúráiba és társadalomszerkezetébe beágyazódott alá-főlérendeltségi viszonyként határozható meg.

> *A kisebbség fogalmát mindenekelőtt az európai társadalomtudományi szakirodalom kezdte használni a 19. század végén. Akkoriban még a nemzeti törekvéseket megfogalmazó, politikailag alárendelt csoportokat* A NEMZETI KISEBBSÉGEKKEL *kapcsolatosan használták. A kisebbség fogalom szociológiai (vagyis az alárendeltséget kiemelő és a népességstatisztikai szempontból történő megközelítést másodrangúnak tartó) meghatározása a 20. század negyvenes éveire vezethető vissza, és mindenekelőtt Loius Wirth nevével kapcsolható össze (aki a chicagói iskola egyik képviselője volt) (Gleason 1991).*

Figyelembe véve azt, hogy a kisebbség mindenekelőtt alárendeltséget, hatalmi viszonyrendszert és nem föltétlenül „kevesebbséget" jelent, két lényeges következtetést vonhatunk le:

a) Egy egyértelmű demográfiai többség esetében nem mindig beszélhetünk szociológiai értelemben vett többségi helyzetről. Példa erre a faj kategóriájának a tárgyalása során márt bemutatott, Dél Afrikai Köztársaságban intézményesített apartheid rendszer is. A különböző, faji alapon elkülönített csoportok differenciált módon gyakorolhattak befolyást a politikai döntésre. Gyakorlatilag a demográfiai (statisztikai) kisebbségben levő fehérek voltak azok, akik ellenőrizték és az államot hatalmuk fenntartására használták, uralva a statisztikailag többségben levő sötétbőrűeket. Amennyiben valaki nem ismerte a helyzetet, furcsának, egyenesen ellentmondásosnak tűnhetett egy ilyen sajtóbeli megfogalmazás: „a dél-afrikai fekete kisebbség, amely tulajdonképpen többség".
b) Amennyiben egy etnikum demográfiai kisebbségben van, nem minden esetben létezik szociológiai (hatalmi aszimmetrián alapuló) kisebbségi helyzet is. Svájcban például – bár a franciául beszélők a németajkúaknál kevesebben vannak – olyan politikai intézményrendszer működik, amelyben nem jellemző, hogy a demográfiailag többségben levő németek alárendelnék, dominálnák a franciákat.

A hatalom és az etnicitás összefonódásának extrém formája az ETNOKRÁCIA. Ez úgy határozható meg, mint olyan ideológiák vagy gyakorlatok összessége, amelyek a politikai és a közigazgatási hatalomgyakorlás intézményeinek (törvényhozás, hadsereg, rendőrség, más állami hivatalok, stb.) egy etnikum általi kizárólagos kisajátítását (értelemszerűen: más etnikumok kizárását) célozzák meg.

Ilyen jellegű etnokratikus törekvések határozták meg a román állam viszonyulását a kisebbségekhez a két világháború között (Barkey 2000:516), illetve a kommunista rendszer utolsó évtizedeinek a kisebbségpolitikáját is(Bugajski 1995). A két világháború etnokrata törekvéseit illetően illusztratív jellegű a Nichifor Crainic által 1938-ban megfogalmazott, a román etnokrata állam érvényesítését szorgalmazó politikai program. Íme néhány részlet: „A demokratikus állam lényegesen különbözik az etnokratikus államtól. A demokratikus állam az össznépességre támaszkodik, eltekintve annak faji vagy vallási összetételétől. Az etnokratikus állam alapzatát a román néptörzs [neam] és a román föld jelenti. [...] A román nép földjén más fajtájú és felekezetű emberek is élnek [...]. Mivel a saját népüket jobban szeretik, mint a mienket, jelenlétük az állam hivatalos szervein belül nem jelent biztonsági garanciát. Más államok tapasztalata arra tanít bennünket, hogy minden olyan nem asszimilált kisebbségi egyén, amely az állami szervezeten belül aktív, bomlasztó, mételyező tényezőt képvisel" (idézi Niessen 2002:227).

8.1.1. Schermehorn két dimenziós kisebbségtipológiája

Meghatározásunkban a kisebbség-többségi viszonyrendszer esetében a hatalmi viszonyok fontosságát emeltük ki, tagadhatatlan azonban, hogy egy komplex társadalmon belül két etnikum egymáshoz viszonyított volumene meghatározó, és a szociológiai elemzés szempontjából semmiképpen sem elhanyagolható tényező. Schermehorn (1978) mindkét – a hatalmi és a demográfiai – tényezőt figyelembe véve alakítja ki az aszimmetrikus etnikai viszonyok rendszerében körvonalazható csoporttípusokat.

	Hatalom	Méret
Domináns többség	+	+
Domináns elit(ek)	+	-
Elnyomott tömegek	-	+
Kisebbségi csoportok	-	-

Az aszimmetrikus etnikai viszonyok kontextusában körvonalazódó csoporttípusok. Forrás: Schermehorn 1978.

A DOMINÁNS TÖBBSÉG a volumen, a demográfiai és a hatalmi viszonyrendszer szempontjából is többségnek számít, eltérően a DOMINÁNS ELITEKTŐL, amelyek esetben egy demográfiailag kisebbségben levő csoport hatalmi fölénye a jellemző. A domináns elitek ELNYOMOTT TÖMEGEK, vagyis demográfiailag többségben levő, de akaratérvényesítésükben korlátozott tömegek felett gyakorolják a hatalmukat. És végül a Schermehorn által tipikusnak tekintett KISEBBSÉGI CSOPORTOK: azok, amelyek a népesség volumenét, és a befolyás, akaratérvényesítés lehetőségét illetően is alárendelt pozícióban vannak.

8.1.2. A kisebbségi helyzet: eredet szerinti tipológia

Az etnikai kisebbségeket számos ismérv szerint csoportosíthatjuk, osztályozhatjuk (Heckmann 1983; Joó 1988:48–67; Wieviorka 2005:107–121). Egyik, politikailag és jogilag is talán a legfontosabb ismérv a kisebbségi helyzet eredete szerint kialakított kisebbségtipológia, amely alapján különbséget tesznek kolonizáció következtében kialakított ŐSLAKOS, a nemzetépítés során körvonalazott REGIONÁLIS, illetve NEMZETI KISEBBSÉGEK, valamint a BEVÁNDORLÓ KISEBBSÉGEK között.

Az *őslakos kisebbségek* az európai gyarmatépítés (kolonizáció) következményeként alakultak ki. Többnyire olyan helyzetekről van szó, amikor az államot megelőző po-

litikai szervezettséggel rendelkező (törzsi) társadalmak a fejlettebb haditechnikával rendelkező gyarmatosítókkal kerültek kontaktusba, akik aszimmetrikus, alárendelt viszonyba kényszeríttették ezeket a népességeket. Például (az észak-amerikai indiánok kolonizációjának az esetén szemléltetve) korlátozták, a többnyire vadászó-gyűjtögető törzsek életterét, végül térben jól behatárolt (a szokványos életforma folytatásához túlontúl szűkösnek bizonyuló) rezervációkba kényszeríttették őket, és a gyarmatosítók vették birtokba az őslakosok által használt területeket. Manapság külön nemzetközi jogi szabályozás és sajátos belföldi törvénykezés rendelkezik az őslakos népességek (*indigenous peoples*) státusáról.[1]

A több évszázada Európában élő népcsoportok, etnikumok két úton alakulhattak át modern értelemben vett nemzeti kisebbséggé: a nemzetépítés, illetve a határmódosítások során kialakult etnikai hierarchia kontextusában. A nemzetépítés olyan értelmiségi és politikai elitek által véghezvitt projektum, amely tradicionális népességek közös, másokétól eltérő és viszonylag egységes politikai öntudatának a kialakítását célozza meg. Ez a vállalkozás a dominált népességek etno-kulturális homogenizációját feltételezte, és (az esetek többségében) a dominánstól eltérő kultúrájú népességek önként vállalt vagy erőszakos asszimilációjával járt (Rae 2002; Weber 1976). Természetesen akadt jó néhány kivétel is: itt olyan populációkra gondolunk, amelyek kulturálisan és tudatilag nem asszimilálódtak, hanem megőrizték az elkülönülés valamilyen kulturális kifejezésmódját, ennek az öntudatát. Igaz, ezek a népességek idővel olyan közigazgatási politikai keretben találták magukat, amelyben átfogóan érvényesült az állam által támogatott etnikai hierarchia. Vagyis azok a népességek, etnikumok, amelyek kultúráját a nemzetépítés hasznosította, egyértelmű dominanciának örvendtek, az asszimilációs törekvéseknek ellenálló, ezeket túlélő etnikumok pedig alárendelt, az intézményesült hatalmi befolyás szempontjából mindenképpen hátrányos helyzetbe kerültek. Ilyen kisebbségek például a baszkok, bretonok, frízek, katalánok, szárdok, szorbok, stb.

A 19. század végén és főleg az első világháborút követő határátrendeződések egyik következményeként a nemzetépítési folyamatba bevont és saját nemzeti öntudattal rendelkező csoportok leszakadtak azoktól az államoktól, amelyek keretén belül a domináns etnikumhoz tartoztak, olyan államokba integrálták őket, amelyekben más csoportok kultúrájával azonosult az állam. Így már a nemzetivé alakult etnokulturális öntudattal rendelkező, a többségi nemzethez való tartozást megtapasztaló csoportok kerültek alárendelt helyzetbe, váltak *nemzeti kisebbségekké*.

A *migráció, a népességáramlások* a kisebbségi helyzet kialakulásnak a harmadik jelentős oka. Hangsúlyozandó, hogy mindenekelőtt a modern kori új kontinensek benépesítése, illetve a globális gazdasági világrend kontextusában beinduló népességáramlások, nem pedig a korábban lezajlott migrációs folyamatok jönnek számításba. Fontos különbséget tenni a kényszeren alapuló (rabszolga-kereskedelem), illetve az önkéntes

1 Lásd a http://www1.umn.edu/humanrts/edumat/studyguides/indigenous.html linket.

áramlások között (Portes és Borocz 1989), mindenekelőtt azért, mert az önkéntes áramlás nyomán létrejövő kisebbségek esetében nagyobb a valószínűsége az integrációnak, esetleg asszimilációra való törekvésnek, míg a kényszeren alapuló migráció nyomán létrejött közösségek nagyobb valószínűséggel nyilvánítanak ki egy ellenállásra alapozó kultúrát (Ogbu és Simons 1998).

8.2. Kisebbség: gazdasági- és státusegyenlőtlenségek

A hatalmi (a befolyás és érdekérvényesítés) szférában megnyilvánuló aszimmetriák a kisebbség-többségi viszonyrendszer fennállásának szükséges és elégséges feltételei, ám a kisebbségi helyzetnek nem az egyetlen megnyilvánulási színtere. A hatalmi aszimmetria a gazdasági rétegződés, valamint a társadalmi megbecsültség (státushierarchia) szintjén körvonalazódó egyenlőtlenség, differenciáltság formájában is megmutatkozik.

A kisebbségi helyzet nemegyszer a jövedelmi, gazdasági dimenzióban, a társadalmi rétegződés színterén is egyértelműen megnyilvánul. Pontosabban a hatalmi dimenzióban értelmezett kisebbség-többségi csoporthoz való tartozással nagy valószínűséggel együtt jár a társadalmi rétegződési szerkezeten belül elfoglalt hely is. Az etnikai és társadalmi rétegződés ilyen jellegű egymásrátevődését nevezték ETNIKAI RÉTEGZŐDÉSI RENDSZERNEK (Rex 1998; Wieviorka 1994).

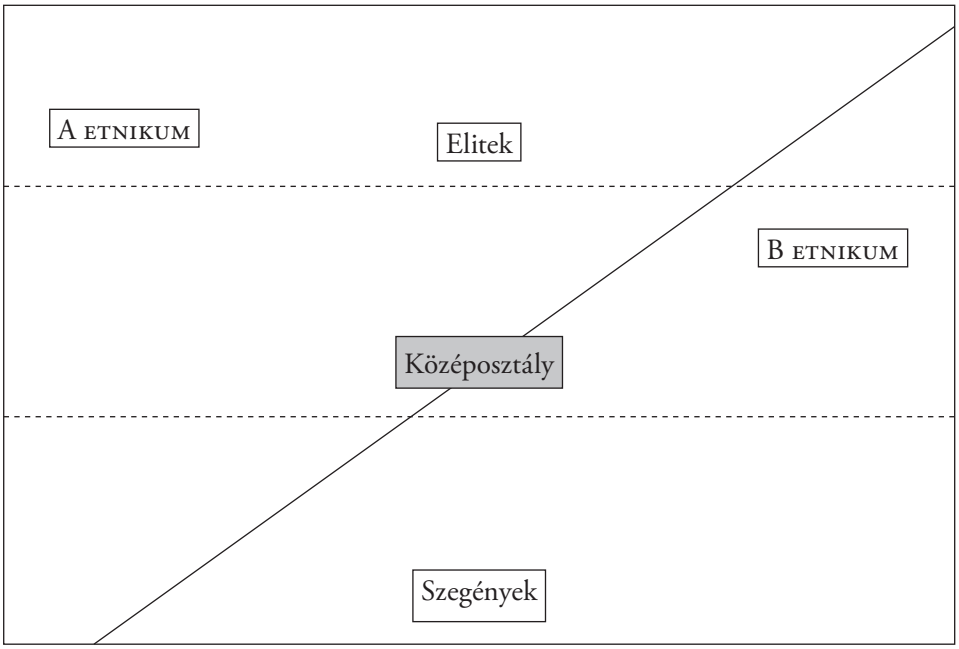

Az etnikai rétegződés modellje. Forrás: W. Lloyd Warner nyomán Rex 1998.

Ezekben a rendszerekben egyes kisebbségek zömében a szegényebb rétegekhez tartoznak, így ezekben az esetekben MARGINÁLIS KISEBBSÉGEKRŐL beszélhetünk. Ilyen például a roma kisebbség helyzete Romániában (általában Kelet Európában): a hatalmi alárendeltségen túl társadalmilag is marginális pozícióban vannak.

A kisebbségek általában (de nem kötelezően) kevesebb megbecsültségnek, elfogadottságnak örvendenek, mint a domináns csoport tagjai. Mi több, egyes esetekben egy kisebbségi kategória kapcsán dominánsak lehetnek a negatív sztereotípiák, a kisebbség tagjait a többségi társadalom egyenesen stigmatizálja, nem tekinti teljes értékű embereknek. Ezekben a helyzetekben MARGINÁLIS STÁTUSZCSOPORTOKRÓL beszélhetünk.

A tipikusnak tartott kisebbségi helyzet hármas: hatalmi-, gazdasági- és státusmarginalitást feltételez, ám ez nem minden esetben tevődik kötelezően egymásra.

8.2.1. A közvetítő kisebbségek elmélete

Az, hogy a tipikusnak tartott kisebbség hármas marginalitást feltételez, egyáltalán nem jelenti azt, hogy minden etnikai kisebbség esetében ilyen egyértelmű a viszony az etnikai hovatartozás, a hatalmi-, gazdasági- és a státus-rétegződésen belül elfoglalt pozíciók között. A szakirodalom számos olyan kisebbségi helyzetet írt le, amelyre messzemenően nem jellemző a hármas marginalitási helyzet, az csak az egyik vagy a másik rétegződési dimenzióban érvényesül.

> *Ilyen helyzetként írja le Irina Livezeanu a két világháború közötti erdélyi etnikai hierarchiát. A hatalmi, politikai erőviszonyok egyértelműen a román etnikum számára kedveztek, a gazdaság-i és a státus-hierarchia messzemenően nem volt ilyen egyértelmű. Ugyanis a magyar, de mindenekelőtt a német közösség tagjai kezében jelentős gazdasági hatalom összpontosult. Mi több, ezen kisebbségek tagjai számos kontextusban kiemelt megbecsültségnek is örvendhettek (Livezeanu 1998). Tehát nem a hármas (gazdasági, státusbeli és hatalmi), hanem csak a hatalmi kiszorítottság volt jellemző ebben a kisebbségi helyzetben.*

Nem kivételesek azok a helyzetek sem, amelyekre a hatalmi viszonyrendszeren, illetve a státushierarchiákon belüli relatív marginalitás a jellemző, de ez nem jár gazdasági kirekesztettséggel is. Mi több, ezen kisebbségek képviselőire a viszonylag előnyös gazdasági helyzet a jellemző. Vagyis a gazdasági dimenzióban értelmezett rétegződést tekintve az ezekhez a kisebbségekhez tartozók nagyobb valószínűséggel tartoznak a középosztályhoz vagy akár a gazdasági elitekhez, mint a szegény, marginalizált rétegekhez. Az ilyen, illetve az ehhez hasonló helyzeteket a szakirodalom a közvetítő kisebbségek (*middleman minorities*) elméletével írja le (Bonacich 1973; Zenner 1991).

A közvetítő kisebbségi helyzet esetében három tényezőt kell kiemelnünk:

a) *Stabil és előnyös gazdasági pozíciók ellenőrzése*, nemegyszer monopolhelyzet a társadalmi munkamegosztás rendszerén belül. Ilyen volt a középkori zsidóság helyzete, akik a keresztények számára nem megengedettnek/illicit bankárságot űzték, majdnem teljesen ellenőrizve a középkori Európa pénzügyi piacait. Esetleg etnikai gazdaságként megszervezett szektorokat is uralhatnak.

> *Az* ETNIKAI GAZDASÁG *fogalma egy átfogó gazdasági rendszer egy jól elkülönülő (és relatíve zárt) szegmensére vonatkozik, amelyre az jellemző, hogy a tulajdonosok egy adott etnikum tagjai és az alkalmazottak is többnyire a saját etnikum tagjai közül kerülnek ki. Ilyen az Egyesült Államokban például az ázsiai bevándorlók által működtetett kereskedelem egy része is. A tulajdonosok többnyire ázsiai származású üzletemberek, az alkalmazottak is többnyire az ázsiai bevándorlók közül kerülnek ki és sajátos olyan fogyasztói szegmenseket céloznak meg (pl. szegénynegyedek), amelyek becserkészése a nagy korporációk számára túlzottan költségesnek bizonyulnak (Bonacich 1973).*

b) *Státus-szakadék a domináns etnikai csoport és a közvetítő kisebbség között* (Zenner 1991). Az esetek zömében a közvetítő kisebbségeknek a többséghez viszonyított presztízse nem egyszerűen alacsonyabb, hanem a többség az illető kisebbség tagjait olyan stigmatizált kategóriaként tarja számon, amelyekkel bizonyos társadalmi kapcsolatok fenntartása nemkívánatosnak, egyenesen illicitnek minősül. Ilyen volt a középkori zsidóság helyzete, akik a városok kijelölt negyedeiben (gettókban) lakhattak, nemegyszer megkülönböztető jelet (sárga csillagot) kellett viselniük, megkönnyítendő a beazonosításukat.

c) *A legitim autoritás hiánya*. A gazdasági pozícióiknak köszönhetően a közvetítő kisebbség tagjai (pl. különböző informális elkötelezettségek révén) befolyásra tehetnek szert, de kevés eséllyel pályázhatnak arra, hogy részt vegyenek az őket befogadó társadalom legitim hatalmi struktúráiban. Nemcsak az autoritással és presztízzsel felruházott pozíciók betöltése volt elképzelhetetlen, hanem az is, hogy egyáltalán versenybe szálljanak ezekért a pozíciókért, mi több, informális hatalomközelségüket bizonyos gyanakvással szemlélték (Zenner 1991).

8.3. A romániai roma kisebbség

Az 1992-es népszámlálás során 409 723 romát regisztráltak, 2002-re számuk több mint 30 százalékkal, 535 250-re – össznépességi részarányuk 1,8 százalékról 2,5 százalékra – emelkedett. Tekintettel arra, hogy a romák identifikációja nagymértékben szituacionális, azaz annak a társadalmi kontextusnak a függvénye, amelyben az auto- vagy a heteroidentifikáció történik, a szakértők véleménye egybehangzó: a különböző

népszámlálások által rögzített, a roma népesség nagyságára vonatkozó számadatokat csupán egyfajta kiinduló pontnak kell tekinteni. Vagyis minimum ekkora lehet az a népesség, amelyet (többnyire) mások, és néhány szituációban önmagukat, románnak határozzák meg. A maximális nagyságot illetően többé-kevésbé spekulatív becslésekre kell alapoznunk, ezek a romániai romák számát 1,1-2,5 millióra teszik (Achim 2001; Gheorghe 1991; Petrova 2003; Zamfir és Zamfir 1993; Zoon 2001). Mindenképpen tényként könyvelhető el, hogy függetlenül attól, hogy népszámlálásokra vagy becslésekre alapozunk, jelenleg Romániában található a legnagyobb létszámú roma kisebbség (Petrova 2003). Az elkövetkező 15-20 évben számuk és össznépességi részarányúk tovább fog növekedni, például Vasile Ghețău demográfus számításai szerint 2025-re a roma népesség meghaladja a 2,3 milliót, és Románia legnagyobb etnikai kisebbségeként az össznépesség 11,4 százalékát fogják kitenni (Ghețău 1996).

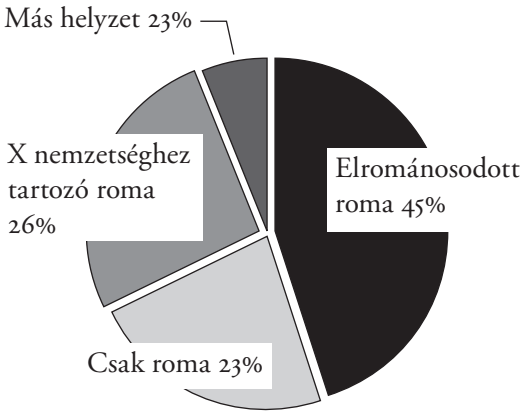

Forrás: Bădescu, Grigoraş, Rughiniş, Voicu és Voicu 2007:8.

A romániai romák olyan kisebbségi csoportot képeznek, amelyre egyértelműen jellemző a hármas (hatalmi, gazdasági és presztízs) marginalitás. A társadalomszerkezetben, a társadalmi rétegződésen belül elfoglalt helyüket illetőenhelyzetük egyértelműen marginális.

A gazdasági marginalitás a fentebb vázolt etnikai rétegződési modell paraméterein belül értelmezve látványos. Megvizsgálták a magukat roma származásúnak tekintők és a nem-roma népesség közötti jövedelmi differenciálódást (Raţ 2005). A jövedelmi egyenlőtlenségeket kvintilisekben mérték, és megvizsgálták a roma és nem roma népesség megoszlását az különböző jövedelmi kvintilisek között.

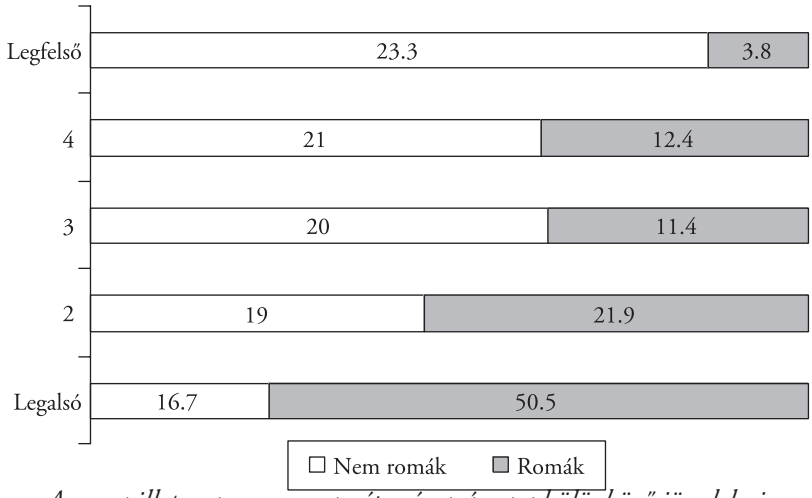

A roma illetve a nem roma népesség aránya a különböző jövedelmi kvintiliseken belül. Forrás: Raţ 2005:96.

Látható, hogy a romák több mint 50,5 százaléka a legalsó jövedelmi kvintilisekbe tartozik, és mindösszesen 3,8 százalékuk tartozik a jövedelmi skála legfelső 20 százalékát képező jövedelmi osztályokba. Másképpen, amennyiben valaki a roma kategóriához tartozik, 50 százalékos esélye van arra, hogy a legalacsonyabb jövedelmi kvintilishez tartozzon. A nem roma kategóriák esetében, bár a népesség viszonylag arányosan oszlik meg a kvintilisek között, a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákban alul-, a legmagasabbakon belül pedig enyhén felülreprezentáltak.

Ami a romák státusát, presztízsét illeti, talán az ezen kategória kapcsán megfogalmazott visszautasító előítéleteken keresztül ragadható meg az, hogy (enyhén fogalmazva) a népesség zöme nem részesíti különösebb megbecsülésben a romákat. A romániai nem-roma népesség:

- 82 százaléka egyetért azzal, hogy a romák zöme törvénysértő;
- 67 százaléka eltiltaná a romákat a külföldi kiutazásoktól, mivel úgy vélik, hogy kiutazásaik során rossz fényt vetnek az országra;
- 47 százaléka felruházná a települések lakóit azzal a jogosítvánnyal, hogy engedélyezze vagy korlátozza a romák jogát, hogy az adott településen letelepedjenek (IPP 2003:37).

Kulcsfogalmak

- bevándorló kisebbségek
- demográfiai kisebbség
- domináns elitek
- domináns többség
- elnyomott tömegek
- etnikai gazdaság
- etnikai rétegződési rendszer
- etnokrácia
- hatalmilag alárendelt kisebbség
- kisebbségi csoportok
- közvetítő kisebbségek
- marginális kisebbségek
- marginális státuszcsoportok
- őslakosok
- regionális/nemzeti kisebbségek
- romák (romániai)

Felhasznált irodalom

Abruzzi, William S. 1982. Ecological Theory and Ethnic Differentiation Among Human Populations. *Current Anthropology* 23:13–35.

Achim, Viorel. 2001. *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris.

Adorno, Theodor W. 1998. Típusok és tünetegyüttesek. In Erős F. (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, Wesely János Tanárképző Főiskola. Pp. 157–191.

Alba, Richard–Rubén G. Rumbaut–Karen Marotz. 2005. A Distorted Nation: Perceptions of Racial/Ethnic Group Sizes and Attitudes Toward Immigrants and Other Minorities. *Social Forces* 84:901–919.

Allport, Gordon Willard. 1999. *Az előítélet*. Budapest: Osiris.

Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Anselme, Jean-Loup. 2002. Etnicitate şi identitate în Africa. In Cordelier, S.–Poisson, É. (szerk.) *Naţiuni şi naţionalisme.* Bucureşti: Corint. Pp. 75–80.

Bădescu, Gabriel–Grigoraş, Vlad–Rughiniş, Cosima–Voicu, Mălina– Voicu, Ovidiu. 2007. *Barometrul Incluziunii Romilor.* Fundaţia pentru o Societate Deschisă, Bucureşti.

Banton, Michael. 1998. *Discriminarea*. Bucuresti: Editura DU Styl.

—. 2000. The idiom of ethnicity. (Debate). *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26:535–543.

—. 2003. Teaching ethnic and racial studies. *Ethnic and Racial Studies* 26:488–502.

Barkey, Karen. 2000. Negotiated Paths to Nationhood: A Comparison of Hungary and Romania in the Early Twentieth Century. *East European Politics and Societies* 14:497–531.

Barth, Frederik. 1969. Introduction. In Barth F. (szerk). *Ethnic Groups and Boundaries*, Prospect Heights, Illinois: Waveland Press. Pp. 9–38

—. 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Régió*:3–26.

Beissinger, Margaret H. 2001. Occupation and ethnicity: Constructing Identity among Professional (Gypsy) Musicians in Romania. *Slawic Review* 60:24–49.

Békési Ágnes. 2002. A magyarországi muzsikus cigánycsaládok szocializációs stratégiái és kapcsolati hálózata. *Kisebbségkutatás* 11:26–52.

Bell-Fialkoff, Andrei. 1996. *Ethnic Cleansing*. New York: St. Martin's Press.
Benedict, Ruth. 1935. *Patterns of Culture*. London: Routledge.
Berger, Peter L. 1966. Identity as a Problem in the Sociology of Knowledge. *European Journal of Sociology* 7:105–115.
Berger, Peter L.–Thomas Luckmann. 1999. *Construirea socială a realității*. Bucureşti: Editura Univers.
Biolsi, Thomas. 2004. Race Technologies. In Nugent, D.–Vincent. J. (szerk.). *Companion to the Anthropology of Politics*, Oxford UK: Blackwell Publishing. Pp. 400–417.
Blank, Rebecca M.–Dabady, Marilyn–Citro, Constance F.. 2004. *Measuring Racial Discrimination*. Washington, DC: : The National Academies Press.
Bloxham, Donald. 2002. Three imperialisms and a Turkish nationalism: international stresses, imperial disintegration and the Armenian genocide. *Patterns of Prejudice* 36:37–58.
Blumer, Herbert. 1958. Race Prejudice as a Sense of Group Position. *The Pacific Sociological Review* 1:3–7.
Bobo, Lawrence D. 1999. Prejudice as group position: Microfoundations of a sociological approach to racism and race relations. *Journal of Social Issues* 55:445–472.
Boia, Lucian. 1997. *Istorie şi mit în conştiința românească*. Bucureşti: Humanitas.
Bonacich, Edna. 1972. A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. *American Sociological Review* 37:547–559.
—. 1973. A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review* 38:583–594.
—. 1976. Advanced Capitalism and Black/White Race Relations int he United States: A Split Labor Market Interpretation. *American Sociological Review* 41:34–51.
Bonnett, Alastair–Carrington, Bruce. 2000. Fitting into categories or falling between them? Rethinking ethnic monitoring. *British Journal of Sociology of Education* 21:485–498.
Botev, Nicolai. 1994. Where East Meets West: Ethnic Intermarriage in the Former Yugoslavia 1962 to 1989. *American Sociological Review* 58:461–480.
Boudon, Raymond–Bourricaud, Francois. 1982. *Dictionaire critique de la sociologie*: Presses Universitaire de France.
Bourdieu, Pierre. 1989. Social Space and Symbolic Power. *Sociologycal Theory* 7:14–25.
Breton, Raymond. 1964. The Institutional Completeness of ethnic Communities and the Personal Relations of Immigrants. In *American Journal of Sociology* 70:193–205.
Breton, Roland A.J. 1981. *Les Ethnies*. Paris: Presses Universitaires de France.
Brewer, Marilynn B. 1999. The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate? *Journal of Social Issues* 55:429–444.

Brewer, Marilynn B.– Kramer, Roderick M. 1985. The Psychology of Intergroup Attitudes and Behaviour. *Annual Review of Psychology* 36:219–243.

Brown, Rupert. 1998. Régi és új előítéletek. In Erős, F. (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, Wesely János Tanárképző Főiskola. Pp. 211–236.

Brubaker, Rogers. 1996. *Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

—. 1998. Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In Moore, M. (szerk.). *National Self-Determination and Secession*, Oxford: Oxford University Press. Pp. 233–276.

—. 2001. Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 7-8.

—. 2002. Ethnicity without Groups. *Archives européennes de sociologie* XLIII:163–189.

Brustein, William I.–King, Ryan D. 2004. Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust. *International Political Science Review* 25:35–53.

Bucur, Maria. 2005. *Eugenie si modernizare în România interbelică*. Iaşi: Polirom.

Bugajski, Janusz. 1995. *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations and Parties*. New York: Armonk.

Cala, Alina. 2004. Anti-Semitism Without Jews and Without Antisemites. In *Jewish Studies Yearbook III 2002–2003*. Budapest: Central European University Press. Pp. 39–51.

Canapa, Marie-Paule. 1985. Le politique de l'etat Socialiste Yugoslavie (du Parti Communiste de Yougoslavie P.C.Y.-L.C.Y.) envers les criteres de l'identite nationale au travers des recensemenet de la population. In Tordai Z. (szerk). *Paysans et Nations d' Europe centrale & balkanique*, vol. 150–160. Paris: Maisonneuve et Larose.

Case, Charles E.–Greeley, Andrew M.–Fuchs, Stephan. 1989. Social Determinants of Racial Prejudice. *Sociological Perspectives* 32:469-483.

Caţavencu, Agentia de Monitorizare a Presei - Academia. 2002. Presa de la „ţigani" la „romi". Aşezamântul Cultural Academia Caţavencu, Bucureşti.

Cernat, Vasile. 2005. *Psihologia stereotipurilor*. Iaşi: Polirom.

Chalk, Frank–Jonassohn, Kurt. 1990. *The History and Sociology of Genocide*. New Haven / London: Montreal Institute for Genocide Studies / Yale University Press.

Chapman, Malcom–McDonald, Maryan–Tonkin, Elizabeth. 1989. Introduction-History and Social Anthropology. In *History and Ethnicity*, vol. 1–21, Tonkin, E., McDonald, M. & Malcom, C. (szerk.). London: Routledge.

Cioran, Emil. 1990. *Schimbarea la faţă României*. Bucureşti: Humanitas.

CNCD. 2006. *Lupta împotriva discriminării în România*. Guvernul României – Departamentul pentru Relaţii Interetnice, Bucuresti.

Cohen, Abner. 1981. *Politics of Elite Culture*. Berkeley: University of California Press.

—. 2004. Introduction: The Lesson of Ethnicity. In Cohen, A. (szerk.)*Urban Ethnicity*, London, New York: Tavistock Publications. Pp. IX-XXV.

Couldry, Nick. 2006. Culture and citizenship: The missing link? *European Journal of Cultural Studies* 9:321–339.

Cuin, Charles-Henry–Gresle, François. 2002. *Istoria sociologiei*. Iaşi: Institutul European.

Culic, Irina. 2001. Nationhood and Identity: Romanians and Hungarians in Transylvania. In Balázs T. et. al. (szerk.) *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*, Budapest-Iasi: Régio Boks-Polirom. Pp. 227–248.

Culic, Irina–Horváth István–Raţ, Cristina. 2000. Modelul românesc al relațiilor interetnice reflectat în „Etnobarometru". In Nastasa L.– Salat, L. (szerk.). *Relatiile interetnice în România postcomunistă*, Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală. Pp. 253–344.

Csepeli György. 1990. *…és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest: Kozmosz Könyvek.

Csepeli György–Székelyi Mária–Örkény Antal. 2002. *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi Kiadó.

Delannoi, Gil. 1999. *Sociologie de la nation*. Paris: Armand Colin.

Dovidio, John F.–Gaertner, Samuel L.–Kawakami, Kerry. 2003. Intergroup Contact: The Past, Present & the Future. *Group Process & Intergroup Relations* 6:5–21.

Dungaciu, Dan. 2004. *Ațiunea si provocările (post)modernității Bucureşti: Editura Tritonic.* Bucureşti: Editura Tritonic.

Ehrlich, Howard J. 1973. *The Social Psychology of Prejudice*. New York: Wiley.

Eller, J.D.–Coughlan, R.M.. 1993. The poverty of primordialism: The demystification of ethnic attachments. *Ethnic and Racial Studies* 16:183–202.

Elwert, George. 1997. Switching of We-group Identities: the Alevis as a Case Among Many Others. In Kehl-Bodrogi, K., Kellner-Heinkele, B. & Otter-Beaujean *Syncretistic Religious Communities in the Near East*. , A. Leiden, New York, Köln: Brill. Pp. 65–86.

Eriksen, Thomas H. 1993. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.

—. 2002. *Small Places, Large Issues. An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London, Sterling (Virgina): Pluto Press.

—. 2004. Place, kinship and the case for non-ethnic nations. *Nations and Nationalism* 10:49–62.

Eshbenshade, Richard S. 1995. Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. *Representations*:72–96.

European Commission. 2007. *Discrimination in the European Union*. European Commission.

Fábián Zoltán. 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Feagin, Joe R.–Eckberg, Douglass Lee. 1980. Discrimination: Motivation, Action, Efects and Context. *Annual Review of Sociology* 6:1–20.

Feischmidt Margit–Brubaker, Rogers. 1999. Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika* 37:67–90.

Fishman, Joshua A. 1975. Az „etnicitás" és a nyelvi tudatosság változatai. In Pap M. & Szépe Gy. (szerk.).*Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.*, Budapest: Gondolat. Pp. 321–334.

Fox, Jon. 2005. Vándorló nemzet(i) – identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon. In Feischmidt, M. (szerk.). *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*, Pécs, Budapest: Néprajzi Múzeum - PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

—. 2006. Consuming the nation: Holidays,sports and the production of collective belonging. *Ethnic and Racial Studies* 29:217–236.

Fraser, Sir Angus. 2002. *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó.

Fuchs, Stephan–Case, Charles E. 1997. Az előítélet mint életforma. In Lengyel, Zs. (szerk.). *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*, Budapest: Osiris Kiadó. Pp. 500–512.

Gallisot, René–Kilani, Mondher–Riviera, Annamaria. 2000. *L'imbroglio ethnique. En quatorze mot clés*: Editions Payot Lausanna.

Gans, Herbert J. 1979. Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies* 2:1–20.

—. 1997. Toward a Reconciliation of „Assimilation" and Pluralism: The Interplay of Acculturation and Ethnic Retention. *International Migration Review* 31:875–892.

Geertz, Clifford. 1963. The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States. In Geertz, C. (szerk.) *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*,. New York: Free Press. Pp. 105–157.

—. 1994. Az ideológia mint kulturális rendszer. In Geertz, C. (szerk.). *Az értelmezés hatalma*, Budapest: Századvég. Pp. 22–62.

Gellner, Ernest. 1987. *Nations and Nationalism*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

—. 1995. Introduction. In Periwal, S. (szerk.). *Notions of Nationalism*, Budapest, London, New York: Central European University Press. Pp. 1–7.

—. 1997. *Nationalism*. London: Weidenfeld & Nicholson.

Géraud, Marie-Odile–Leservoisier, Olivier–Pottier, Richard. 2000. *Les notions clés de l'ethnologie. Analyses et textes*. Paris: Armand Colin.

Gerring, John. 1997. Ideology: A Definitional Analysis. *Political Research Quarterly* 50:957–994.

Geschwender, James A. 1978. *Racial Stratification in America*. Dubuque, IA: Wm C. Brown Co.

Gheorghe, Nicolae. 1991. Roma-Gypsy ethnicity in Eastern Europe. *Social Research* 58:829–844.

Gheţău, Vasile . 1996. O proiectare condiţională a populaţiei României pe principalele naţionalităţi (1992–2025). *Revista de Cercetări Sociale*:77–105.
Gillis, John R. (ed.). 1994. *Commemorations: the Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Gleason, Philip. 1991. Minorities (Almost) All: The Minority Concept in American Social Thought. *American Quaterly* 43:392–424.
Gordon, Milton. 1964. *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.
Grieve, Paul G.–Hogg, Michael A. 1999. Subjective Uncertainty and Intergroup Discrimination in the Minimal Group Situation
(10.1177/0146167299251100 2). In *Pers Soc Psychol Bull* 25:926–940.
Grillo, Ralph D. 1989. Anthropology, language, politics. In Grillo, R. (szerk.).*Social Anthropogy and the Politics of Language*, London, New York: Routledge. Pp. 1–24.
—. 1998. *Pluralism and the Politics of Difference: State, Culture and Ethnicity in Comparative Perspective*. Oxford: Clarendon Press.
—. 2003. Cultural essentialism and cultural anxiety. *Anthropological Theory* 3:157–173.
Gutierrez, R. A. 1994. Ethnic Studies: Its Evolution in American Colleges and Universities. In Goldberg, D. (szerk.). *Multiculturalism. A Critical Reader*, Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell. Pp. 157–167.
Hadas Miklós–Karády Viktor. 1995. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. *Replika*:89–121.
Hagendoorn, Luke. 1993. Ethnic categorization and ourgtoup exclusion: cultural values and social stereotypes in the construction of ethnic hirearchies. *Ethnic and Racial Studies* 1:26–51.
Hamilton, David–Rose, Terence L. 1984. A látszatkorreláció és a sztereotíp nézetek fennmaradása. In Hunyady Gy. (szerk.)*Szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat. Pp. 391–421
Hanák Péter. 1988. A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a XIX. század második felében). In Hanák P. (szerk.). *A Kert és a Műhely*, Budapest: Gondolat. Pp. 81–111.
Handelman, Don. 1977. The organization of ethnicity. *Ethnic Groups* I:187–200.
Harrison, Simon. 1995. Four Types of Symbolic Conflict. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 1:255–272.
Hechter, Michael. 1974. The Political Economy of Ethnic Change. *American Journal of Sociology* 79:1151–1178.
—. 1999. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in Britsh National Development*. New Brunswick & London: Transaction Publisher.
Heckmann, Friedrich. 1983. Towards the Development of a Typology of Minorities. In Fried, C. (szerk.). *Minorities, Community and Identity*, Berlin, Heidelberg, New York, Tokio. Pp. 9–23.

Hermes, Joke–Dahlgren, Peter. 2006. Cultural studies and citizenship. *European Journal of Cultural Studies* 9:259–265.

Hewstone, Miles–Rubin, Mark– Willis, Hazel. 2002. Intergroup bias. *Annual Review of Psychology* 53:575–604.

Hilton, James L.–Hippel, William von. 1996. Stereotypes. *Annual Review of Psychology* 47:237–271.

Hirsch, Francine. 1997. The Soviet Union as a work-in-progress: ethnographers and the category of nationality in the 1926, 1937, 1939 Censuses. *Slavic Review* 56:251–278.

—. 2004. Towards a Soviet Order of Things: The 1926 Census and the Making of the Soviet Union. In Szreter,S., Sholkamy, H. & Dharmalingam A (szerk.). *Categories and Contexts: Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*, Oxford: Oxford University Press. Pp. 126–147.

Hirschman, Charles. 1983. America's Melting Pot Reconsidered. *Annual Review of Sociology* 9:397–423.

Hobsbawm, E.J.–Kertzer, David I. 1992. Ethnicity and Nationalism in Europe Today. *Anthropology Today* 8:3–8.

Hobsbawm, Eric. 1972. The Social Function of the Past: some Questions. *Past and Present* 55:3–17.

—. 1983a. Introduction: Inventing Traditions. In Hobsbawm, E.–Ranger, T. (szerk.). *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 1–14.

—. 1983b. Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. In Hobsbawm, E.–Ranger, T. (szerk.).*The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 263–307.

—. 1990. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodges, Jane–Carl Raskin Aeberhard. 1997. *Affirmative Action in the Employment of Ethnic Minorities & Persons With Disabilities*. Geneva: International Labour Office.

Hogg, Michael A. 2000. Subjective uncertainty reduction through self-categorization: a motivational theory of social identity processes and group phenomena. *European Review of Social Psychology* 11:223–255.

Hogg, Michael A.–Paul Grieve. 1999. Social Identity Theory and the Crisis of Confidence in Social Psychology: A Commentary and Some Research on Uncertainty Reduction (doi:10.1111/1467-839X.00027). *Asian Journal Of Social Psychology* 2:79–93.

Horowitz, Donald L. 1992. „How to Begin Thinking Comparatively About Soviet Ethnic Problems." Pp. 9–22 in *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities. History and Comparision in the Study of the USSR*, Motyl, A. J. (szerk.). New York: Columbia University Press.

Horváth István. 1995a. Conceptia lui Max Weber despre etnicitate. In Rotariu, T.–Poledna, R.–Roth, A. (szerk.). *Studii weberiene*. Cluj-Napoca: Clusium. Pp. 230–241.

—. 1995b. Milyenek a románok? – irodalom és sztereotípiák. *Iskolakultúra* 1–2 / 1995:123–127.

—. 2003. Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között? *Erdélyi Társadalom*:7–24.

—. 2005. A romániai magyarok kétnyelvűsége: nyelvismeret, nyelvhasználat, nyelvi dominancia. Regionális összehasonlító elemzések. *Erdélyi Társadalom*:171–200.

Horváth István–Marius Lazăr. 1999. Reinventarea localului si relatiile interetnice. In Culic, I.–Horváth I.–Stan, C (szerk.).*Reflecții asupra diferentei*, Cluj: Limes. Pp. 167–187.

Hughes, James–Gwendolyn Sasse. 2001. Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States. *Regional & Federal Studies* 11:1–35.

Hull, David L. 1998. Species, subspecies and races. *Social Research* 65:351–367.

Hunyady, György. 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkozásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

—. 2001. *Sztereotípiakutatás, hagyományok és irányok*. Budapest: Elte Eötvös Kiadó.

IPP. 2003. *Intoleranță, discriminare şi autoritarism în opinia publică.* Institutul pentru Politici Publice, Bucureşti.

Isajiw, Wsewold W. 1974. Definitions of Ethnicity. *Ethnicity* 1:111–124.

Jackman, Mary R. 1976. The Relation betwen Verbal Attitude and Overt Behaviour: A Public Oppinion Application. *Social Forces* 54:646–668.

Jacobs, Shane. 2001. A History of Oppression. The plight of the Bulgarian Pomaks. *Central Europe Review* 3.

Jones, Sian. 1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London: Routledge.

Joó Rudolf. 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat.

Jura, Cristian. 2004. *Lupta împotriva discriminării în România.* Braşov: Editura Universității „Transilvania".

Kálai Ernő. 2002. A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In Kovács N.–Szarka, L. (szerk.).*Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, Budapest: Akadémiai Kiadó. Pp. 327–346.

Kamusella, Tomasz D.I. 2001. Language as an instrument of nationalism in Central Europe. *Nations and Nationalism* 7:235–251.

Kardiner, Abram. 1971. Az egyén és társadalma. In Buda, B. (szerk.)*A pszichoanalizís és modern irányzatai*, Gondolat: Budapest. Pp. 353–376.

Kardos Krisztina. 1996. A pozitív diszkrimináció külföldi gyakorlata. In Gereben Á.–Kardos K.–Nemes D. *A pozitív diszkrimináció elmélete és gyakorlata*, Budapest: Minoritas Aalapítvány. Pp. 7–42.

Katona, Judit. 1996. Nemzeti sztereotípiák és a néprajz. In Katona J.–Viga G. Miskolc. *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Herman Ottó Múzeum. Pp. 59–66.

Kelman, Herbert C. 1997. A szociális befolyásolás három folyamata. In Lengyel Zs. (szerk.). *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*, Budapest: Osiris Kiadó. Pp. 225–233.

Kleinpenning, Gerard–Louk Hagendoorn. 1993. Forms of Racism and the Cumulative Dimension of Ethnic Attitudes. *Social Psychology Quarterly* 50:21–36.

Kreager, Philip. 2004. Objectifying Demographic Identities. In Szreter, S.–Sholkamy, H.–Dharmalingam, A. (szerk.). *Categories and Contexts: Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*, Oxford: Oxford University Press. Pp. 33–54.

Lange, Werner J. 1983. W.E.B. DuBois and the First Scintific Study of Afro-America. *Phylon* 44:135–146.

László László. 1993. Az erdélyi és a szlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében. *Korunk*:117–122.

Lázár Guy. 1995. A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Régió* 1995/1-2:28–63.

Lazăr, Marius. 2000. Populația județelor Covasna şi Harghita. Aspecte ele convieţuirii etnice. In Salat, L.–Nastasă, L. (szerk.). *Relații interetnice în România Postcomunistă*, Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnocultrală. Pp. 345–388.

Lazarus, Neil. 2004. Introducing postcolonial studies. In Lazarus, N. (szerk.). *The Cambridge Companion to Postcolonial Literary Studies*, Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 1–18.

Leach, Edmund R. 1954. *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Lévi-Strauss, Claude. 1987. *Race at histoire*: Denoël.

Lewontin, Richard C. 1972. The Apportionment of Human Diversity. *Evolutionary Biology* 6:381–398.

Liégeois, Jean Pierre. 2002. *Romák, cigányok, utazók*. Budapest: PONT Kiadó.

Linville, Patricia W. 1984. Az összetettség--szélsőségesség kapcsolat és az életkoron alapuló sztereotípiaképzés. In Hunyady, Gy (szerk.). *Szociálpszichológia*, Budapest: Gondolat. Pp. 422–465.

Lippman, Walter. 1965. *Public Opinion*. New York: The Free Press.

Lister, Michael. 2005. 'Marshall-ing' Social and Political Citizenship: Towards a Unified Conception of Citizenship. *Government and Opposition* 40:471–491.

Livezeanu, Irina. 1998. *Cultură si naționalism în România Mare 1918-1930*. Bucureşti: Humanitas.

Lynn, Richard. 2001. *Eugenics: A Reassessment*: Praeger/Greenwood.

MacGéril, Micheál. 1978. *Prejudice and Tolerance in Ireland*. Dublin: Research Section, College of Industrial Relations,.

Macoveanu, Corina Nicoleta– Asztalos Csaba Ferenc (szerk.). 2005. *Culegere de jurisprudență a Colegiului Director*. Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării. Pp. 155.

Macrae, C. Neil– Bodenhausen, Galen V. 2000. Social Cognition: Thinking Categorically about Others. *Annual Review of Psychology* 51:93–120.

Magocsi, Paul Robert. 2002. *The Roots of Ukrainian Nationalism*. Toronto: University of Toronto Press.

Magyari Tivadar. 2005. *Adatfelvételi módszerek a társadalomkutatásban*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană.

Major, Brenda–O'Brien, Laurie T.. 2005. The Social Psychology of Stigma. *Annual Review of Psychology* 56:393–421.

Mannheim, Károly. 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.

Marger, Martin M. 1991. *Race and Ethnic Relations*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.

Marshall, Thomas Humphrey. 1991. Az állampolgárság fejlődése a 19. század végéig. In Ferge Zs.–Lévai K. (szerk.). *A jóléti állam*, Budapest: T-Twins. Pp. 50–59.

Massey, Douglas S.–Arango,Joaquin–Hugo, Graeme–Kouaouci, Ali– Pellegrino, Adela–Taylor, J. Edward. 2001. A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik E. (szerk.). *A migráció szociológiája*, Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. Pp. 9–40.

May, Stephen. 2001. *Language and Minority Rights. Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow (England): Longman.

—. 2005. Language rights: Moving the debate forward. *Journal of Sociolinguistics* 9:319–347.

Mayer, Nonna–Guy Michelat. 2001. Subjective racism, objective racism: the French case. *Patterns of Prejudice* 35:7–18.

McCrone, David. 1998. *The Sociology of Nationalism*. London: Routledge.

Mead, Margaret. 1964. *Anthropology. A Human Science. Selected Papers, 1939–1960*. Princeton, New Jersey, Toronto, Londres: D. Van Nostrand.

Merton, Robert K. 1949. Discrimination and the American Creed. In MacIver, R. W (szerk.). *Discrimination and National Welfare*. New York: Harper & Row. Pp. 99–126.

Metro Media, Transilvania. 2004. Barometrul de opinie privind discriminarea în România. Metro Media Transilvania.

Mihăilescu, Vintilă. 2002. *Vecini si vecinătăți în Transilvania*. Bucureşti: Editura Paiedeia.

Moore, Calvin Conzelus–John B. Williamson. 2003. The Universal Fear of Death and the Cultural Response. In Bryant, C. D. (szerk.) *Handbook of Death and Dying*, vol. 1, Thousand Oaks, California: Sage Publications. Pp. 3–13.

Morgan, Catherine. 2003. *Early Greek States Beyond the Polis*. London: Routledge.
Myrdal, Gunnar. 1948. Social Trends in America and Strategic Approaches to the Negro Problem. *Phylon* 9:196–214.
—. 1962. *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York: Harper & Row.
Narrol, Raoul. 1964. On ethnic unit classification. *Current Anthropology* 4:283–320.
Neuburger, Mary. 2000. Pomak borderlands: Muslims on the edge of nations. *Nationalities Papers* 28:181–198.
Niedermüller Péter. 1999. Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika* 38:105–121.
Niessen, James P. 2002. Naționalismul românesc: o ideologie a integrării şi mobilizării. In Sugar, P.F. (szerk.). *Naționalismul est-european în secolul al XX-lea*, Bucureşti: Curtea Veche. Pp. 226–250.
Nobless, Melissa. 2004. Racial/Colour Categorization in US and Brazilian Censuses. In Szreter,S.–Sholkamy, H.–Dharmalingam A. (szerk.). *Categories and Contexts: Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*,. Pp. 107–125.
Nowicki, Joanna. 1995. Közép-kelet-európai sztereótipiák: vonzalom, gyanakvás és identitás. *Régió* 1-2/1995:7–27.
Ogbu, John U.–Herbert D. Simons. 1998. Voluntary and Involuntary Minorities: A Cultural-Ecological Theory of School Performance with Some Implications for Education. *Anthropology & Education Quarterly* 29:155–188.
Oişteanu, Andrei. 2005. *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
Oláh Sándor. 1998. Románok asszimilációja a Székelyföldön (Esettanulmány). *Régió*:64–83.
Olick, Jeffrey K.–Joyce Robbins. 1999. A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől" a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37:19–43.
Omi, Michael–Howard Winant. 1994. *Racial Formation in the United States: from the 1960s to the 1990s*. New York: Routledge.
Papp Z. Attila. 2001. Az eltűnt hokimeccs nyomában. Diskurzuselemzés egy sportesemény ürűgyén. *Médiakutató* 2.
Park, Robert E. 1926. Our racial frontier on the Pacific. *Survey* 56:192–196.
Parker, David. 2001. *Rethinking Mixed Race*. London: Pluto Press.
Pels, Peter. 1997. The Anthropology of Colonialism: Culture, History and the Emergence of Western Governmentality. *Annual Review of Anthropology* 26:163–183.
Petcu, Dionisie. 1980. *Conceptul de etnic*. Bucureşti: Editura Ştiintifică şi Enciclopedică.

Péter László. 2005. „Romák, szegények, senkik vagyunk." Elemzési kísérlet egy szegény roma közösség etnikai identitásépíto stratégiáiról. *Erdélyi Társadalom* 25–49.

Petrova, Dimitrina. 2003. The Roma: between a myth and the future. *Social Research* Volume 70:111–161.

Pettigrew, Thomas F. 1979. The ultimate attribution error: Extending Allport's cognitive analysis of preiudice. *Personality and Social Psychology Buletin* 5:461–476.

—. 1998. Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology* 49: 65–85.

Pettigrew, Thomas F.–Robert W. Meertens. 1995. Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European Journal of Social Psychology* 25:57–75.

Pléh Csaba. 2000. *A lélektan története*. Budapest: Osiris Kiadó.

Pokol Béla. 2001. Természetjog a társadalmi folyamatok pozitíválódása után. *Jogelméleti Szemle* 12.

Policar, Alain. 1990. Racism and ist Mirror Images. *Telos* 83:88–108.

Popeau, Jean. 1998. Race/Ethnicity." Pp. 166–179 in *Core Sociological Dichotomies*, Jenks, C. (syerk.). London: SAGE Publications.

Porschan, Frank. 1998. „We are all Kmhmu, just the same": ethnonyms, ethnic identities and ethnic groups. *American Ethnologist* 24:91–113.

Portes, Alejandro– Borocz Jozsef. 1989. Contemporary immigration: Theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation', International Migration Review. *International Migration Review* 23:606–630.

Poulton, Hugh. 1993. *The Balkans. Minorities and States in Conflict*. London: Minority Rights Publications.

Quillian, Lincoln. 1995. Prejudice as a Response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-Immigrant and Racial Prejudice in Europe. *American Sociological Review* 60:586–611.

Rae, Heather. 2002. *Identitatea statelor şi omogenizarea popoarelor*. Chişinău: Epigraf.

Râmneamţu, Petru. 1937. Problema căsătoriilor mixte în orasele din Transilvania in perioada de la 1920–1937. *Buletin eugenic si biopolitic* 10–12.

Raţ, Cristina. 2005. Romanian Roma, State Transfers and Poverty. A Study of Relative Disadvantage. *International Journal of Sociology* 35:85–116.

Relethford, John. 1997. Hemispheric difference in human skin color. *American Journal of Physical Anthropology* 104:449–457.

Rex, John. 1998. *Rasă şi etnie*. Bucureşti: Editura Du Style.

Rokeach, Milton. 1960. *The Open and Closed Mind*. New York: Basic Books.

Royce, Anya Peterson. 1982. *Ethnic Identity. Strategies of Diversity*. Bloomington: Indiana University Press.

Ruffié, Jacques. 1983. *De la biologie a la culture*. Paris: Champs Flamarion.

Salvendy, John T. 1999. The dynamics of prejudice in Central Europe. *International Journal of Psychotherapy* 4:145–159.

Sanders, Jimy M. 2002. Ethnic Boundaries and Identity in Plural Societies. *Annual Review of Sociology* 28:327–357.

Sanford, Nevitt. 1998. Az autoritér személyiség elmélete. In Erős F. (szerk.). *Megísmerés, eloítélet, identitás*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, Wesely János Tanárképző Főiskola. Pp. 142–156.

Schaff, Adam. 1984. The pragmatic functions of stereotypes. *International Journal of the Sociology of Language* 45:89–100.

Schermerhorn, Richard Alomzo. 1978. *Comparative ethnic relations: A framework for theory and research*. Chicago: University of Chicago Press.

Schnapper, Dominique. 1991. *La France de l'integration. Sociologie de la Nation en 1990*. Paris: Gallimard.

—. 1993. „Diszkrimináció" - címszó. In Boudon, R., Besnard, P., Cherkaoui M. & Lécuyer, B.P. (szerk.): *Szociológiai lexikon*, Corvina. Pp. 38–39.

—. 2004. *Comunitatea cetățenilor. Asupra ideii moderne de națiune*. Piteşti, Bucureşti: Editura Paralela 45.

Schnapper, Dominique–Christian Bachelier. 2001. *Ce este cetățenia?* Iaşi: Polirom.

Scholten, Joseph B. 2003. Macedon and the Mainland, 280–281. In Erskine, A. (szerk.). *A Companion to the Hellenistic World*, Malden, MA, Oxford UK., Carlton: Blackwell Publishing. Pp. 134–158.

Sharif, Muzafer. 1998. A fölérendelt célok szerepe a csoportközi konfliktus enyhítésében. In Erős, F. (szerk.). *Megísmerés, előítélet, identitás*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó & Wesely János Tanárképző Főiskola. Pp. 121–131.

Shills, Edward. 1957. Primordial, personal, sacred and civil ties. *British Journal of Sociology* 8:130–145.

Sian, Jones. 1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London: Routledge.

Sidanius, Jim–Felicia Pratto. 1999. *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge: Cambridge University Press.

Simmel, Georg. 1992. *Études sur les formes de la socialisation*. Paris: Presses Universitaires de France.

Simon Boglárka. 2005. Hogyan „boldogulnak" a csángók? Az identitás kinyilvánításának versus elrejtésének stratégiái egy moldvai közösségben. *Erdélyi Társadalom*:9–28.

Simonsen, Sven Gunnar. 1999. Inheriting the Soviet Policy Toolbox: Russia's Dilemma over Ascriptive Nationality. *Europe-Asia Studies* 51:1069–1087.

Simpson, George Eaton–Milton J. Yinger. 1958. *Racial and Cultural Minorities. An Analysis of Prejudice and Discrimination*. New York: Harper & Brothers.

Skutnabb-Kangas, Tove. 1997. Nyelv, oktatás és a kisebbségek. In *Teleki László Alapítvány: Kisebbségi Adattár*. Budapest.

Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.

—. 2002. *Naționalism şi Modernism*. Chişinău: Epigraf.

Sniderman, Paul M.–Piaza, Thomas–Tetlock, Philip E.–Kendrick, Ann. 1991. The New Racism. *American Journal of Political Scince* 35:423–447.

Sniderman, Paul M.–Philip E. Tetlock. 1986. Reflections on American Racism. *Journal of Social Isues* 42:173–187.

Snyder, Jack–Karen Ballentine. 1996. Nationalism and the Marketplace of Ideas. *International Security* 21:5–40.

Sollors, Werner. 1987. *Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture*. Oxford: Oxford University Press.

—. 2002. Ethnicity and Race. In Goldberg, D.–Solomos J. (szerk.).*A Companion to Racial and Ethnic Studies*, Oxford: Blackwell. Pp. 97–104.

Somlai Péter. 1997. *Szocializáció. A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina.

Sorbán Angéla. 2000. „Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen". Az asszimiláció természetrajzához. *Magyar Kisebbség* 21.

Staub, Ervin. 1998. Az erőszak társadalmi gyökerei. In Hunyady Gy. (szerk.). *Történeti és politikai pszichológia*, Budapest: Osiris. Pp. 90–115.

Swain, Carol M. 1996 Race Versus Class: The New Affirmative Action Debate. Baltimore: University Press of America.

Szczepanski, Jan. 1973. *A szociológia története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Szűcs Jenő. 1974. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.

Taguieff, P. André. 1990. The New Cultural Racism in France. *Telos* 83:109–122.

Tajfel, Henry. 1981. *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

—. 1982. Social Psychology of Intergroup Relations. *Annual Review of Psychology* 33:1–39.

Tajfel, Henry–Joseph P. Forgas. 2000. Social categorisation, cognition, values and groups. In Stangor, C. (szerk.) *Stereotypes and Prejudice: Essential Readings*, Philadelphia (USA) & Sussex (UK): Psychology Press. Pp. 49–63.

Tajfel, Henry–John C. Turner. 1979. An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. G.–Worchel S (szerk.). *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Monterey CA: Brooks&Cole. Pp. 33–47.

Tar Zoltán. 1986. *A frankfurti iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete*. Budapest: Gondolat.

Telles, Edward E. 2004. *Race in Another America : The Significance of Skin Color in Brazil*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.

Teo, Thomas– Febbraro,Angela R. 2003. Ethnocentrism as a Form of Intuition in Psychology. *Theory & Psychology* 13:673–694.

Tesfay Sába. 2005. Gábor viselet az identitás tükrében. In Gábor C. (szerk.). *A XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójának díjazott dolgozatai (on-line kötet)*, Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

Thompson, Andrew– Fevre, Ralph. 2001. The national question: sociological refections on nation and nationalism. *Nations and Nationalism* 7:297–315.
Todorov, Tzvetan. 1999. *Noi si ceilalți*. Iaşi: Institutul European.
Tóth Ágnes–Vékás János. 2005. Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése? In Kovács N.–Osvát A.–Szarka L. (szerk.). *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*, Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
Turner, Bryan S. 1994. Postmodern Culture/Modern Citizens. In Steenbergen, B. von (szerk.). *The Condition of Citizenship*, London: SAGE. Pp. 153–168.
UNDP. 2005. *2003–2004 National Human Development Report Romania*: United Nations Development Programe-Romania.
Urla, Jacqueline. 1993. Cultural politics in an age of statistics: numbers, nations and the making of Basque identity. *American Ethnologist* 20:818–843.
Varga E. Árpád. 1998. *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetőből*. Budapest: Püski.
Verdery, Katherine. 1985. The Unmaking of an Ethnic Collectivity: Transylvania's Germans. *American Ethnologist* 12:62–83.
Veres Valér. 2000. Az erdélyi magyarok és a románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle*:57–86.
—. 2005a. Az erdélyi magyarok nemzeti identitása a társadalmi és az etnikai struktúra összefüggésrendszerében (2000). *Erdélyi Társadalom* 2005/1:71–98.
—. 2005b. *Nemzeti identitás Erdélyben - szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.
Ward, Julie K. 2002. Ethnos in the Politics: Aristotle and Race. In Julie W.–Tommy, L. (szerk.). *Philosophers on Race*, Oxford: Blackwell. Pp. 14–37.
Warren, Mark. 1990. Ideology and the Self. *Theory and Society* 19:599–634.
Watson, Goodwin. 1947. *Action for Unity*. New York: Harper.
Weber, Eugene. 1976. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.
Weber, Max. 1992. *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Weber, Renate. 1998. The Protection of National Minorities in Romania: a Matter of Political Will and Wisdom. In Kranz J.–Küpper, H. (szerk.).*Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*, Warsaw: Center for International Relations. Pp. 199–267.
Wieviorka, Michel. 1994. *Spațiul rasismului*. Bucureşti: Humanitas.
—. 1996. *Une socieété fragmentée? La multiculturalisme en débat*. Paris: Éditions La Découverte.
—. 2005. *La différence. Identités culturelles: enjeux, débats et politiques*, Viard, J. (szerk.): Éditions de l'Aube.

Williams, Robin M. jr. 1947. *The Reduction of Intergroup Tensions*. New York: Social Sciences Research Council.

Winant, Howard. 2000. Race and Race Theory. *Annual Review of Sociology* 26:169–185.

Yinger, J. Milton. 1985. Ethnicity. *Annual Review of Sociology* 11:151–180.

Yzerbryt, Vincent–Georges Schadron. 2002. *Cunoaşterea şi judecarea celuilalt. O introducere în cogniția socială*. Iaşi: Polirom.

Zamfir, Elena & Cătălin Zamfir. 1993. *Țiganii - între ignorare si îngrijorare*. Bucureşti: Editura Alternativ.

Zelová, Alena. 1991. A nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában. *Régió* 1991/1:57–65.

Zenner, Walter. 1991. *Minorities in the Middle*. Albany: State University of New York.

Zoon, Ina. 2001. *La periferia societății. Rromi şi serviciile publice în România*. Centrul de Resurse pentru Comunitățile de Romi, Cluj.

Zsolt Péter. 1997. Az agresszió. A szociálpszichológia és a szociobiológia agresszió felfogása. *Elméleti Szociológia* 1997/1.